

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ESKİ TÜRK TARİHİNDE GANSU
KORİDORUNUN YERİ VE ÖNEMİ**

**Umut KÖSE
2501211356**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Kürşat YILDIRIM**

İSTANBUL – 2024

ÖZ

ESKİ TÜRK TARİHİNDE GANSU KORİDORUNUN YERİ VE ÖNEMİ

Umut KÖSE

Gansu bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzeybatısında yer alan, 425.800 kilometrekarelik yüzölçüme sahip olan bir eyalettir (32°31'–42°57'Kuzey Enlemi 92°13'–108° 46'Doğu Meridyeni). Türk Tarihi araştırmaları adına Gansu bölgesinin önemli bir yer olmasının nedeni Hun, Göktürk ve Uygur dönemlerinde Gansu'nun ve özellikle kuzeydeki Gansu Koridoru'nun siyasi, iktisadi ve askerî açıdan büyük bir öneme sahip olması ve bölgedeki diğer milletler olan Çinliler ve Tibetlilerle kurulan ilişkilerde önemli bir konumda yer almasıdır. Gansu bölgesinin diğer bir önemli yanı, geçim açısından eski dünyanın en temel iki unsuru olan tarım ve hayvancılık faaliyetlerine olanak tanıyan coğrafyasıdır. Gansu'nun ana su kaynakları Sarı Irmak ve Tao, Wei, Jing nehirleri gibi kolları iken, Gansu Koridoru'nun su kaynakları ise Qilian Dağları'ndan çıkan Hei, Shule, Shiyang Nehirleri ve onlara bağlı kollarıdır. Bu tezde öncelikle Çin kaynakları ve Gansu Koridoru hakkında faydalı araştırma eserleri tanıtılmıştır. Tezin ilk bölümü Gansu'nun ve Gansu Koridoru'nun coğrafi özelliklerine ayrılmıştır. İkinci bölümünde Gansu Koridoru'nun siyasi tarihi Hun öncesi dönemden (Rong, Di, Yuezhi, Wusun), başlamak üzere, Hun, Tabgaç, Göktürk, Uygur dönemleri incelenmiş, üçüncü bölümde ise Gansu Koridoru'ndaki şehir ve kültür tarihi anlatılarak Jiuquan, Dunhuang, Guazhou, Zhangye, Liangzhou, Guzang, Lanzhou ve Jiayuguan'ın tarihi hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gansu Koridoru, Hunlar, Türkler, Qilian Dağları, Dunhuang, Liangzhou

ABSTRACT

THE ENVIRONMENT AND IMPORTANCE OF THE GANSU CORRIDOR IN OLD TURKIC HISTORY

Umut KÖSE

Gansu is a province located in the northwest of the People's Republic of China today, with a surface area of 425,800 square kilometers (32°31'–42°57'N -92°13'–108°46'E) The reason why the Gansu region is an important place for Turkish History studies is that Gansu and especially the Gansu Corridor in the north had a great political, economic and military importance during the Xiongnu, Turkic Khaganate and The Uyghur Khaganate period, and it played an important role in the relations established with the other nations in the region, the Chinese and Tibetans. Another important aspect of the Gansu region is its geography, which enables activities such as animal husbandry and agriculture, which are the two most basic of the ancient world in terms of livelihood. The main water sources of Gansu are the Yellow River and its tributaries, the Hei, Shule, Shiyang rivers and their tributaries, which originate from the Qilian Mountains. In this thesis, firstly the Chinese sources and some research works about Gansu Corridor will be introduced, The first part of the thesis is telling to the geographical features of Gansu and the Gansu Corridor. In the second part, the political history of the Gansu Corridor, starting from the pre-Xiongnu period(Rong, Di, Yuezhi, Wusun), the Xiongnu, Tabgach, Turk, Uyghur periods, and in the third part, the city and cultural history of the Gansu Corridor was explained and the history of Jiuquan, Dunhuang, Guazhou, Zhangye, Liangzhou, Guzang, Lanzhou and Jiayuguan.

Keywords: Gansu Corridor, Xiongnu, Turkic Khaganate, Qilian Mountains, Dunhuang, Liangzhou

ÖNSÖZ

Gansu Koridoru olarak bilinen coğrafi saha bugün tamamen Çin Halk Cumhuriyeti'nin parçasıdır. Hunların Gansu hakimiyetleri ve Gansu'yu kaybettikten sonra bile halen kendi toprakları olarak görmeleri, kaynakların Gansu'yu Hunların eski yurdu olarak ifade etmesi, Hunların siyasi olarak dağılışlarından sonra Hun kökenli bazı beylerin Gansu'daki hakimiyetleri ile Budizm'in Gansu'daki yükselişi, Göktürklerin, Gansu bölgesine düzenledikleri askeri hareketler, Türk boylarının Gansu bölgesine yaptıkları göç hareketleri, Uygurların Gansu hakimiyetleri gibi önemli tarihi olaylar nedeniyle Gansu Koridoru bölgesi Eski Türk tarihi için siyasi, askeri ve iktisadi açıdan çok önemli bir konuma sahiptir. Bunun yanı sıra Gansu Koridoru, Türklerin, Çinlilerin ve Tibetlilerin kesişim bölgesi idi. Bu üç büyük güç MÖ III.-MS X. yüzyıllar arasında Gansu Koridoru'na hâkim olmak ya da bölgenin kaynaklarından faydalanmak bu üç büyük güç arasında pek çok savaş yapılmıştır. Bölgenin askeri seferlerde önemli bir üs olması Gansu Koridoru'nu elinde bulunduran devlete büyük bir fayda sağlamaktaydı. Gansu Koridoru, siyasi ve askeri tarihte büyük bir önemi olduğu kadar ticaret yollarının önemli bir uğrak noktası olduğu için büyük gelir getirdiği için iktisadi açıdan da büyük bir öneme sahipti. Bu tez çalışmasında, Hun, Göktürk, Uygur tarihi araştırmaları açısından iyi bilinmesi gereken bir bölge olan Gansu Koridorunun Shi Ji, Han Shu, Hou Han Shu, Jin Shu, Jiu Tang Shu, Xin Tang Shu vb. gibi ana kaynaklara ve dünyada yapılan araştırma eserlerine dayanarak, önce fiziki coğrafyasına değinilmiş, ardından Gansu Koridoru'nun niçin Eski Türkler adına niçin önemli bir bölge olduğu ile Gansu Koridoru'nda yer alan şehir ve ilçelerin idari tarihleri izah etmeye çalışarak Eski Türk Tarihi araştırmalarına bir katkıda bulunmak istedik.

Beni yetiştirip, bugünlere gelmemi sağlayan kıymetli ailem, annem Ferdane KÖSE, babam Halis KÖSE ve ablam Hilal KÖSE'ye hiçbir zaman karşılığını ödeyemeyeceğim büyük bir minnet borçluyum. 2017 yılında tarih bölümünde lisans eğitimine başlamış olduğum birinci senemden 2024 yılında yüksek lisans eğitimimi tamamladığım zamana kadar eğitiminden geçme imkanına sahip olduğum, tez yazım sürecinde de danışmanlığımı üstlenerek, araştırmalarımda bana önerileri ile yol göstererek büyük bir destekte bulunan Sayın Prof. Dr. Kürşat YILDIRIM'a teşekkürlerimi sunarım.

Tez hazırlama sürecimde bana desteklerini esirgemeyen kıymetli dostlarım Enes ADIGÜZEL, Emre DEMİRBAŞ, Ahmet Metehan AKSU, Gökay KASAR, Batın DURMAZ, Coşkun Faik KAVALA, Meriç KURT, Hülya TARHAN, Begüm KAHRAMAN, Yiting XİNG ve Niu XİNZHAO'ya teşekkür ederim. Tezim, Cumhuriyetimizin kurucusu Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK (1881-1938) adına ithaf edilmiştir.

UMUT KÖSE

ATAŞEHİR, 2024.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
HARİTALAR VE TABLOLAR LİSTESİ	ix
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ VE KAYNAKLAR.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM:

COĞRAFYA

1.1 Gansu Adı	25
1.2 Gansu ve Gansu Koridorunun Coğrafi Konumu ile Sınırları	25
1.3 Gansu Koridorunun Jeolojisi.....	30
1 3.1 Gansu Koridorunda Deprem	31
1.4 İklim ve İklim Tarihi.....	33
1.4.1 İklim.....	33
1.4.2 Çin'de İklim Tarihi ve Gansu Koridorunda İklim Tarihi Değerlendirmesi	36
1.5 Hidrografya.....	40
1.5.1 Sarı Irmak - Huang He 黄河	40
1.5.2 Shiyang Nehri.....	42
1.5.3 Hei Nehri	42
1.5.4 Shule Nehri	43
1.5.5 Göl ve Pınar	43
1.6 Gansu Koridorunda Toprak, Bitki ve Hayvan Varlığı.....	45
1.6.1 Toprak Tipleri	45
1.6.2 Bitki Türleri	45
1.6.3 Hayvan Türleri	46
1.7 Fiziki Coğrafyanın Gansu Tarihine Olan Etkisi.....	47

İKİNCİ BÖLÜM:

GANSU KORİDORUNUN SİYASİ TARİHİ

2.1 Gansu'da Hun Hakimiyeti Öncesi Dönem.....	49
2.2 Gansu Koridorunda Hun Dönemi (MÖ 200-MÖ 121)	51
2.2.1 Siyasi Tarih	51
2.2.2 Qilian Dağları Meselesi Hakkında:.....	54
2.3 Gansu'da Han Hanedanı Dönemi (MÖ 121-MS 220).....	56
2.3.1 Han – Hun Savaşları	56
2.3.2 Han İdaresindeki Gansu Koridoru'nda Tibet Boyları 'Tehlikesi'	63
2.3.3 Ticaret Yolları ve Gansu Koridoru.....	65
2.3.4 Tuntian Sistemi 屯田制度:.....	67
2.3.5 İzin Sistemi.....	69
2.4 Göktürk Dönemi Öncesi Gansu Koridoru (III. ve VI.Yüzyıllar).....	69
2.4.1 Çin'in Üçüncü Yüzyılı: Hun ve Xianbei Hakimiyetinden Önce Çin	69
2.4.2 Çin'de On Altı Devlet Dönemi / Kuzey- Güney Hanedan Devri ve Gansu Koridoru	70
2.5 Göktürk Kağanlığı – Batı Wei/Doğu Wei / Sui / Tang Hanedanı Dönemi	70
2.5.1 Birinci Göktürk Döneminde (552-630) Kuzey Çin'deki Siyasi Güçler.....	74
2.5.2 VI. ve VIII. Yüzyıllar Arasında Gansu Koridoru'nda Gerçekleştirilen Türk Akınları ve Türk Göçleri.....	77
2.6 VI.-X.Yüzyıllar Arasında Döneminde Gansu'daki Ticaret Yolları	83
2.7 670 Yılından- 755 Yılındaki An Lushan İsyanı'na Kadar Gansu Koridoru'nda Tibet Akınları	84
2.8 VIII. Yüzyılda Uygur Kağanlığı, Tang Hanedanı ve Tibet İmparatorluğu Dönemi	87
2.9 Gansu'da Uygur Hakimiyeti	89
2.9.1 Uygurların Kültürel Faaliyetleri.....	91
2.9.2 Gansu'da Guiyijun 歸義軍 Dönemi	92

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GANSU KORİDORU BÖLGELERİ VE ŞEHİRLERİ TARİHİ

3.1 Çin Seddinin Gansu Tarihindeki Yeri	95
3.2 Jiuquan 酒泉	96
3.2.1 Jiuquan Nüfus Verileri:	99
3.3 Dunhuang 敦煌	100
3.3.1 Dunhuang'ın Nüfus Verileri:	103
3.3.2 Yumen (Yeşim Taşı Geçidi) 玉門關	104
3.3.3 Yang Geçidi 陽關	105
3.3.4 Dunhuang Kültürü	105
3.4 Guazhou 瓜州	106
3.4.1 Guazhou Nüfus Verileri:	107
3.5 Wuwei 武威 – Liangzhou 凉州	108
3.5.1 Wuwei/Liangzhou Nüfus Verileri	113
3.5.2 Gaizang/Guzang 姑臧	114
3.5.2.1 Guzang'ın Nüfus Verileri	115
3.6 Zhangye 張掖	116
3.6.1 Zhangye/Ganzhou Nüfus Verileri:	120
3.7 Jincheng 金城 / Lanzhou 蘭州	121
3.7.1 Jincheng Nüfus Verileri:	124
3.8 Jiayuguan 嘉峪关	124
SONUÇ	126
KAYNAKÇA	129

HARİTALAR VE TABLOLAR LİSTESİ

Harita 1 : Gansu Bölgesinin Fiziki Coğrafya Haritası.....	27
Harita 2 : Gansu Eyaletinin Coğrafi Konumu.....	28
Harita 3 : Gansu Koridoru'nun Konumu ve Gansu Eyaletinin Komşu Eyaletleri.....	29
Harita 4 : Gansu Bölgesi Su Havzaları.....	44
Harita 5 : Gansu Koridoru İlçeleri Haritası.....	94
Tablo 1 : Gansu Koridoru Bölgelerinde İklim Verileri	35

KISALTMALAR LİSTESİ

AE	: Aynı Eser
AGE	: Adı Geçen Eser
BKZ	: Bakınız
BS	: Bei Shi
CHOC	: Cambridge History Of China
ED	: Editör
HKS	: Hükümdarlık Süresi”
HS	: Han Shu
HHS	: Hou Han Shu
JS	: Jin Shu
MS	: Milattan Sonra
MÖ	: Milattan Önce
M	: Magnitude, Deprem Büyüklüğü
SJ	: Shi Ji
SS	: Sui Shu
JTS	: Jiu Tang Shu
XTS	: Xin Tang Shu
XHJS	: Xihe Jiushi
WS	: Wei Shu
YH.	: Yayına Hazırlayan
ZS	: Zhou Shu
ZZTJ	: Zizhi Tongjian

GİRİŞ VE KAYNAKLAR

GİRİŞ

Gansu Eyaleti 甘肃/甘肅 bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin Kuzeybatısında yer almaktadır (32°31'–42°57'Kuzey enlemleri 92°13'–108° 46'Doğu meridyenleri). Bugün Gansu'nun toplam yüzölçümü 425.800 Km² olup, eyaletin başkenti Lanzhou'dur 兰州 / 蘭州. Gansu eyaletinin kuzeybatısında Uygur Özerk Bölgesi, batısında Qinghai Eyaleti 青海, kuzeyinde Moğolistan ve İç Moğolistan Özerk Bölgesi 内蒙古自治区, doğusunda Ningxia Özerk Bölgesi 宁夏回族自治区 ve Shanxi Eyaleti 陕西, güneyinde ise Sichuan Eyaleti 四川 bulunmaktadır. Gansu eyaleti kendi içerisinde beş ana kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım Gansu'nun kuzeyinde, batısında ve kuzeydoğusunda bulunan Gansu Koridoru'dur (37°17 - 42°18 Kuzey enlemleri ve 92°23 D - 104°12 Doğu meridyenleri). Çinliler, bu bölgeye Sarı Irmak'ın batısında kaldığı ve "dar yapısıyla" batı topraklarına ulaşımı sağlayan bölge olduğu için "Nehrin Batısındaki Koridor" anlamına gelen "*Hexi Zoulang* 河西走廊" ya da doğrudan eyaletin adıyla "*Gansu Zoulang* 甘肃走廊." tabirini kullanmaktadır¹. Gansu Koridorunda, Jiuquan 酒泉, Jiayuguan,嘉峪关, Wuwei 武威, Zhangye 张掖/張掖, ve Jinchang 金昌 adlarında beş idari bölge bulunmaktadır. Gansu'nun ikinci bölgesi eyaletin başkenti Lanzhou'nun da bulunduğu merkezdeki Longzhong 籠中 bölgesidir. Longzhong bölgesinin üç ana idari bölgesi Baiyin 白银, Linxia (Özerk) 林下, Dingxi 定西 dir. Gansu'nun en doğusundaki bölgenin adı ise Longdong 龙东'tur. Longdong, Qingyang 清扬 ve Pingliang 平凉 idari bölgelerini içinde barındırmaktadır. Gansu'nun Güneydoğusunda Longdongnan 龙东南 bölgesi bulunur ve bu bölgenin iki idari bölgesi ise Tianshui 天水 ve Longnan 陇南 dır. Gansu'nun güneyindeki bölgeye ise Gannan Özerk Bölgesi 甘南 adı verilmektedir.

Gansu'nun adı ise, Gansu'nun iki eski şehrinin kısaltmasının birleşmiş halidir: Ganzhou 甘州(Zhangye bölgesinde) ve Suzhou 肃州 (Jiuquan bölgesinde) : Gansu².

¹ Wu Renxiang, **Hexi Hansai Diaocha Yu Yanjiu**, Wenwu Chubanshe 2005, s.1. Wang Binbin, **Hexi Zoulang Yu Handai Xibei Biangang Jing Lue Yanjiu**, Yangzhou Daxue , Jiangsu, 2014, s.8.

² Feng Shengwu, **Gansu Dili Gailun**, Gansu Jiaoyu Chubanshe, Gansu, 1989, s.1.

Gansu bölgesinde arkeolojik dönem kültürleri şu anki verilere göre 5000 seneye kadar geriye gidebilmektedir. Bu arkeolojik kültürlerin isimleri şunlardır: “Yangshao MÖ 5000-3000, Majiayao 马家窑 MÖ 3000-MÖ 2700 , Banshan 半山 MÖ 2700/2500 – MÖ 2400/2300, Machang 马厂 MÖ- 2400– MÖ 2050, Qijia 齐家 MÖ 2183-MÖ 1630, Xichengyi 西城驿 MÖ 2000–MÖ 1700 , Siba 四坝 MÖ 1700/1600- MÖ 1400/1300, Dongjiatai 董家台 MÖ 1600-MÖ 1000 , Shanma 骊马 MÖ 900–200 MÖ, Shajing 沙井 MÖ 800-MÖ 200 ”³ .

Gansu bölgesine dair Çin’de ilk tarihi kayıtlar ‘Zhangguo Shidai 戰國時代 Savaşan Devletler Dönemi (MÖ 456-MÖ 221) ’ devrine denk gelmektedir. Bu dönemde Gansu bölgesinde önce Rong ile Di’lerin, ardından Wusunların ve Yuezhilerin adı geçmektedir ⁴ . MÖ III.yüzyılın sonlarında Yuezhiler, Gansu bölgesinden Wusunların Tanrı Dağları’nın kuzeyine kaçmalarına neden olurken, Çin’de MÖ 221 yılında Qin Hanedanı, Qin Shi Huang 秦始皇(MÖ 259 – MÖ 210) kendi halkının bir kısmını bugünkü Ordos’a, Gansu’nun doğu kısmına ve Ningxia’ya göç

³ Bu arkeolojik kültürlere Gansu Koridorunun Wuwei, Jinchang, Zhangye ve Jiuquan bölgelerinde rastlanmaktadır. Arkeolojik kültürlerinin isimleri her ne kadar bugün Çince olarak adlandırılabilirler da bu arkeolojik kültürlerin ek- çoğunun Çinli olması mümkün görünmemektedir çünkü Çinliler, Gansu- bölgesinin büyük bir kısmını ancak MÖ 121’den sonra ele geçirebilmişlerdir ve bu süreçten sonra Gansu bölgesini kendi yaşam tarzlarına göre uydurabilmeleri de zaman almıştır. bkz: Du Yu, **Han Tang Hexi Chengshi Chutan**, 1990, s .52. Li Xin vd. **Transformation of animal utilization strategies from the late Neolithic to the Han Dynasty in the Hexi Corridor, northwest China: Zooarchaeological and stable isotopic evidence**, 2023 s. 2 Yang Yishi vd. **Hexi Zoulang Shiqiang Wenhuan Niandai de Wanshan Ji Qi Dui Chongxin Pinggu Renyu Huanjing Guanxi de Qishi** s.2-3-4-5-6. Jianhua Yang; Huiqiu Shao; Ling Pan, **The Metal Road of the Eastern Eurasian Steppe: The Formation of the Xiongnu Confederation and the Silk Road**, Springer, 2020, s. 33-37. Sun Zhan’ao, **Gansu Jianshi**, Lanzhou Daxue Chubanshe, Lanzhou, 2020, s.30. Bai Shouyi, **An Outline History of China**, Foreign Language Press, Beijing, 2005, s. 43-47 Zhou Xinying vd., “Land degradation during the Bronze Age in Hexi Corridor (Gansu, China)” s.3, An Zhimin, **Neolithic communities in eastern parts of central asia, History of civilizations of Central Asia volume 1**, Unesco Publishing, 1996, s.153-168. Wei Wenyu vd. **Alteration in Plant-Based Subsistence and Its Influencing Factors from Late Neolithic to Historical Periods in Hexi Corridor, Northwestern China: Archaeobotanical Evidence**. 2024, s.3 Eric Croddy, **China’s Provinces and Populations A Chronological and Geographical Survey**, Springer, 2022, s. 2-4,145.

⁴ Rong Xinjiang, **Eighteen Lectures on Dunhuang**, Brill, Boston-Leiden, 2013 s.19, Kürşat Yıldırım, “**Hunların Gansu Koridoru’ndaki Guzang 姑臧 Şehri Üzerine Bazı Notlar**”, 2016, s.62. Bai Shouyi, a.g.e., s.82.

ettirip, bu bölgelerdeki hakimiyetini güçlendirmek istemiştir⁵. Bu nedenle Meng Tian'ı 蒙恬 (210 görevlendirip Çin Seddi inşasını hızlı bir şekilde tamamlattırmıştır⁶ .

MÖ 210 yılında Qin Shi Huang öldü. Qin Shi Huang'ın iktidarı boyunca uyguladığı sert politikaları ve varisi Qin Er Shi 秦二世'nin zayıf bir hükümdar olması nedeniyle Çin'de isyan patlak vermiş, bu nedenle bütün bölgeyi bir kargaşa ve ardından da iç savaş hali almıştır. Çin'in yaşadığı kargaşa döneminde, Çinlilerin Ordos ve Gansu bölgelerinde önceki dönemlerdeki kadar ilgilenemedikleri görülmektedir. Çin bu durumda iken kuzeyde bozkır kavimleri olarak değerlendirilen bugünkü Moğolistan ve İç Moğolistan'daki Hunlar, Gansu'daki Yuezhiler, İç Moğolistan'ın doğusunda ve Mançurya bölgesinde yer alan Donghular güçlü durumdaydı. Aralarından Hunlar özellikle Modu Chanyu 冒頓單于 (H.S MÖ 209-MÖ 174)'nun babası Tuman Chanyu'yü devirmesinin ardından giriştikleri askeri düzenlemeler ile önce doğularında kalan Donghuları mağlup etmiş, batılarındaki Yuezhilere ve şehir devletlerine baş eğdirerek tek büyük güç olmuştur⁷. MÖ 202 yılında Çin'deki iç savaş Han Hanedanı'nın kazanarak bitmesi üzerine dönemin Han hükümdarı Gaozu 高祖 (MÖ 256- MÖ 195), Hunlara sefere çıktı ancak Modu karşısında büyük bir hezimete uğraması nedeniyle MÖ 198'de devreye "Heqin 和親" politikası devreye girmiş, yapılan anlaşma ile Çinliler Hunlara yüklü miktarda yıllık ganimet ve ticari imtiyazlar vermek durumunda kalmıştır⁸.

Hunlar, Modu ve Laoshang Chanyü devirlerinde Çin'deki Han Hanedanı'nın kendisi için bir tehdit olmaktan çıkarttıktan sonra Yuezhileri, Gansu bölgesindeki hakimiyetini bitirmiştir⁹. Bu zafer ile Hunların "batı toprakları" olarak da geçen Türkistan'daki sahanın ve batıdaki ticaret yollarının kontrolünü ele geçirmek anlamına geliyordu. Hunlar, Gansu Koridoru'nun batısına Hunye Beyliğini 渾邪 ve koridorun doğusuna Xiutu Beyliğini 休屠 kendilerine bağlı olacak şekilde idare ettirmiştir¹⁰.

⁵ Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.19.

⁶ **SJ**, 88 s.2565, Jia Yiken, "**Meng Tian Suo Zhu Changcheng Weizhi Kao**", Zhongguo Shi Yanjiu, Zhongguo Shi Yanjiu Zazhi Chuban She, 2006, s.25-45.

⁷ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi Cilt I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s.265 Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.19-20.

⁸ **SJ**, 110 s. 2896 . Ögel, **Hun Tarihi Cilt I**, s. 28.9.

⁹ Victor Cunrui Xiong, **Historical Dictionary of Medieval China**, The Scarecrow Press 2009, s.423.

¹⁰ **JTS**, 40, s.1642. Wang Binbin, **a.g.e**, s.12-15. Kürşat Yıldırım, "**Hunlar ve Gansu Bölgesi**", Atsız Armağanı, C. II, Haz. Saadetin Y. Gömeç, Ankara, 2017, s.188.

MÖ 141 yılına gelindiğinde Han tahtına Wudi 武帝(MÖ 141-86) geçmiştir. Han Wudi zamanında 60 yıldır devam eden kendini savunma ve para ile Hunlara vergi ödeme metodundan farklı yöntemler aranmaya başlanmıştır. Bu farklı yöntemlerin ilk örneği MÖ 139 'de Zhang Qian'ın 張騫 batı topraklarına gönderilmesi, ikinci örneği ise MÖ 133 yılındaki Mayi Şehri Komplosudur ¹¹ . Han Hanedanı savunma politikasından saldırı politikasına geçmiş ve MÖ 129 yılında Hunların merkezi Longcheng'i, MÖ 127 yılında Ordos'u, MÖ 121 yılında ise Gansu'yu ele geçirmiştir¹².

Han Hanedanının Ordos ve Gansu'yu kazanması, Hunların ise Ordos ve Gansu bölgesini kaybetmesi Hun-Han ilişkilerindeki güç dengelerinin eşit bir hale gelmesine yol açtığı için adına büyük bir kırılma noktası olmuştur. Hunlar her ne kadar Gansu'yu geri almayı deneseler de MÖ 119'da Hunlar ile Han Hanedanı arasında yapılan Mobei Savaşında 漠北之戰 Çinli generaller Huo Qubing 霍去病 ve Wei Qing 衛青, Hun Chanyu'sünü hezimete uğratarak, kaçarak geri çekilmesine neden olmuşlardır¹³. Han Hanedanı, kazanan taraf olarak bölgeyi hızlıca Çinlileştirme çabasına girişmiştir, bu amaçla bölgeyi ele geçirdikten yaklaşık 10 yıl sonra idari komutanlık oluşturmaya başlamış bunun yanında pek çok da karakol inşa etmiştir¹⁴. Merkez Çin'den de düşük gelirli aileler zorla göç ettirilmiş, ayrıca hapisane mahkumları da bölgeye sevk edilmiştir¹⁵.

Bazı tarihçilere göre Gansu Koridorunun Çinliler tarafından ele geçirilmesi bölgenin ekonomik yapısında bir değişime yol açmıştır. Buna göre, Hunların esas ekonomik geçinimi hayvancılığa dayalıydı ve Gansu'daki ormanlık ve dağlık arazilerini hayvancılık için kullanmaktaydılar ¹⁶ .Çinliler Gansu'yu ele geçirince, buradaki potansiyel tarım arazilerini değerlendirmek üzere kullanmaya başlamışlar bölgede darı, arpa, buğday ve fasulye ekerek, bölgede kurulan şehirlerin de refahını bu sayede arttırmışlardır¹⁷.

¹¹ Ögel, **Hun Tarihi Cilt I**, s. 388-389. Wang Binbin, **a.g.e.**, s.13.

¹² **SJ**, 110 s.2908-2909. Ögel, **Hun Tarihi Cilt I**, s.446. Wang Binbin, **a.g.e.**, s.13,14. Du Yu, **a.g.e.**,s.52.

¹³ **SJ**, 110 s.2911-2912.

¹⁴ Wicky W. K. Tse, **The Collapse of China's Later Han Dynasty, 25-220 CE**, Routledge 2018 s.38, Kürşat Yıldırım - Mehmet Zeren, "**Türk Tarihi'nde Dunhuang'ın Önemi**", Türk Dünyası Araştırmaları, 2014, s.9. Rong Xinjiang, **a.g.e.**,s, 20.

¹⁵ **HS**, 84, s.3769.

¹⁶ Du,Yu **a.g.e.**, s. 52.

¹⁷ Du Yu **a.g.e.**, s.52.Wei Wenyu vd.**a.g.e.** s.2. Beijing Foreign Press, **Geography**, 1982, Beijing, s.244.

Hunların ana geçim kaynağı hayvancılık ve ticaret yollarının kontrolü olsa da Hunlarda şehirleşme örnekleri de bulunmaktadır. Örneğin Gansu'nun Wuwei bölgesinde bulunan Guzang Şehri MÖ II.yüzyılın sonlarında Hunlar tarafından kurulmuştur¹⁸.

Çinliler Gansu bölgesini Hunlardan aldıktan sonra Çinileştirmek için uğraşmış olsalar da bu hemen gerçekleşebilecek bir durum değildi. Öbür bir yandan Kuzeyde Hunlar, Güneyde Tibet kavimleri olmak üzere her an bu bölge istilaya uğrama riski ile karşı karşıya iken Tibet kökenli olan Qiang boyları Gansu'da ve Shaanxi'de büyük bir nüfusa sahipti¹⁹. Bu nedenle Çinliler, öncelikle Hunlar ile Qiang boylarının ittifakını önlemek için Gansu bölgesini iyi korumak zorundaydılar.

Han Hanedanı MS 220 yılında sona erince MS 265 yılına kadar kuzey Çin'i idare eden Wei Hanedanı Gansu Koridoru'ndaki şehir ve karakol bölgelerini hakimiyeti altına almıştır²⁰. 265 yılında Jin Hanedanı, Wei Hanedanı'nın yerini almış ve kuzey bölgelerindeki hakimiyetini 311'de "Yongjia İsyanının 永嘉之亂" patlak vermesinden beş yıl sonraki döneme kadar korumuş ardından Hunlar tarafından yıkıldıktan sonra Güney Çin'e çekilmek durumunda kalmıştır²¹. Çin'de 316 yılından 589 yılına kadar bir bütünlük yoktu. Bu süreçte Hunlar, Xianbeiler, Tibetliler ve Çinlilerin kurmuş olduğu çok sayıda hanedan bulunmaktaydı. Gansu bölgesini yönetmiş olanlar da yine Hun, Xianbei veyahut Çin ya da Tibet kökenliydi²². MS IV-VIII. Yüzyıllar arasında 619'da Tang Hanedanı'nın bölgeyi ele geçirmesine kadarki süreçte Gansu'nun çeşitli bölgeleri idare eden hanedan isimleri şunlardır:

¹⁸ Du Yu **a.g.e** s.46.Yıldırım, **Guzang** s. 62. Hunların Gansu idaresi yazılı kaynakların birkaç mesele dışında suskunluğu nedeniyle karanlıktır ancak arkeolojik çalışmalar ile yeni bulgulara rastlanabilirse yeni şeylerden bahsedebilmek mümkün olabilir.

¹⁹ Tse, **a.g.e**, s.42.

²⁰ Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.23

²¹ 311'de yaşanan "Yongjia Ayaklanması 永嘉之亂"dan 5 yıl sonra Jin Hanedanı hükümdarı öldürülünce, Jin Hanedanı mensupları ve memurları güneye göç etmek zorunda kalırken, kuzeyde yaşayan pek çok insan kargaşadan kurtulmak için Gansu bölgesi daha "güvenli" olduğu gerekçesiyle göç etmiştir. Gürhan Kırilen, yaşanan göç dalgasının Çin'in en büyük nehri Uzun Nehrin 长江 güney bölgelerinin Çinileşme sürecinin hızlandırmış olduğunu ayrıca belirtmiştir. Rong Xinjiang, **a.g.e**, s. 24. Gürhan Kırilen, **Göktürklerle Kalan Miras**, Ötügen Neşriyat, 2021, İstanbul s.158-160. Lev Gumilev, **Hunlar**, 2013, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013 s.352-357.

²² Kürşat Yıldırım, **Çin Tarihi**, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2021, s.106-114. Charles O. Hucker - **China's Imperial Past_ An Introduction to Chinese History and Culture**, Standford University Press, 2022, s. 434. Hunlar ve Xianbeiler MS 1 YY'dan sonra karışmış iki halk olsa da önceden farklı halklar oldukları için ayırt etmek daha doğru olacaktır.

Batı Qin (385-431), Önceki Qin (351-394), Sonraki Qin (384-417), Önceki Liang (314-376), Sonraki Liang (389-403), Batı Liang (400-421), Kuzey Liang (397-439), Güney Liang (397-414), Kuzey Wei (386-535), Tuyuhun (330-663), Batı Wei (535-557), Kuzey Zhou (557-581) Sui 581-618).

Bazı araştırmacılar Gansu'da yabancı yönetimlerin zamanında Budizm'in teşvik edilmesiyle beraber bölgede Budizm dininin bir "altın çağ" yaşanmış olduğunu ifade etmişlerdir²³. Budizm'in Çin'e girişinde ve bütün ülkede yayılmasında Türklerin ataları olan Hunların Budizm'i himayeleri ve katkıları olmadan Çin'de yaşanmış bu büyük tarihi olay düşünülemez. Bu dönemde dini yapıların yanı sıra kuru bir iklime sahip olan Gansu'da yapılan su kanalları da bölge refahın artırılması açısından hayati bir unsur olmuştur²⁴. Gansu da Hunların, Xianbeilerin Çinlilerin ve Tibetlilerin dışında Soğdlar da yaşamaktaydı²⁵. Gansu Koridorundaki şehirlerin gelişmesi VII. Ve VIII.yüzyıllarda da sürmüş, nüfus büyük ölçüde artmıştır²⁶.

630 yılında Doğu Göktürkleri hakimiyeti altına alan Tang Hanedanı, VIII. yüzyıldan itibaren Gansu dahil olmak üzere pek çok bölgeyi idare etmesi ve Türkler, Qidan ve Tibetlilere karşı sınır güvenliğini sağlamak için Jiedushi 節度使 (askeri vali) atamıştır. Jiedushilar 755 yılındaki Türk kökenli An Lushan - Shi Shiming 安史之亂 isyanına kadar bölgeyi idare edebilmişlerdir²⁷. Pek çok Çinli tarihçi sekinzci yüzyılın ortalarında bütün Çin'de ve Gansu bölgesinde nüfus ve refah kaybı yaşandığını bunun da nedeninin An Lushan ve Shi Shiming isyanının olduğunu belirtmektedirler²⁸. Bu görüşün en büyük gerekçesi An Lushan ve Shi Shiming isyanının yarattığı siyasi buhranın Çin'e verdiği sosyo-ekonomik zarardır. An Lushan ve Shi Shiming

²³ Hai Bo, **Hexi Zoulang Fojiao Wenhua Quwei Tezheng de Xingcheng**, Wang Ka - Guiping Wang (Ed) Zhongguo Bentu Zongjiao Yanjiu 2019, s.21.

²⁴ Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.24.

²⁵ Kürşat Yıldırım, **Uygur Kağanlığı**, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2021, s.85. Gansu Bölgesinde Soğdların varlığı hakkında bkz, Başak Kuzakçı, **Soğdlar ve Türkler İpek Yolu'nun Tüccarları ve Hakimleri**, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul,2024. s.66,92. Rong Xinjiang, **The History of Soğdians in China** (Albert E Dien, Keith N. Knapp(ed)**The Cambridge History of China Volume 2 The Six Dynasties,220–589**) Cambridge University Press, 2019, s.380-381. Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.142. A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16.Asra Kadar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s.76.

²⁶ Feng Guodong, **Zhongguo Renkou Shi di er juan Sui Tang Wudai Shiqi**, Fudan Daxue Chubanshe, Shanghai, 2002, s.46, 236.

²⁷ Du Yu, **a.g.e.**, s.52. Çinliler dokuzuncu yüzyılın ortalarında yeniden Gansu Koridoru'nun bir kısmını ele geçirince Hexi Jiedushisi unvanı yeniden görülmektedir.

²⁸ Du Yu, **a.g.e.**, s.52.

isyanından sonra Gansu bölgesi Tibetlilerin eline geçmiştir. Dunhuang yazmalarında Tibet hakimiyetindeki dönemden günümüze pek çok belge kalmıştır²⁹. Tibet dönemi dokuzuncu yüzyılın ortalarında sona ermiş, yerine Çinli Guiyijun 歸義軍 olarak bilinen bölgesel ordu (848-1036) ve Uygurların Shazhou ve Ganzhou'da kurduğu hakimiyet dönemi başlamıştır. 1036 yılında Tibet kökenli Tangutlar, Ganzhou bölgesini ele geçirmiş böylece Eski Türk Tarihinde Gansu hakimiyeti dönemini kapatmışlardır.

Tangutlar, Shazhou'ya da ele geçirince Cengiz Han tarafından 1227'de Tangut Hanedanına son verilinceye kadarki döneme kadar Gansu bölgesini ellerinde tutmayı başarmışlardır. Kubilay Han döneminde 1281 yılından itibaren Gansu Koridoru Xingzhongshu 行中書省 eyaleti adı ile yönetilmeye başlanmıştır³⁰. Xingzhongshu eyaletine bugünkü Gansu Koridoru, İç Moğolistan, Ningxia bölgesi dahil idi³¹. Yuan döneminde Gansu'nun yönetiminde Zhangye önemli bir konumda idi³². Koridorun doğusunda yer alan Lanzhou bölgesi ise Xingzhongshu'ya değil Shaanxi eyaletine dahildi. 1368 yılından sonra başlayan Ming hakimiyeti sırasında Gansu bölgesi Shanxi eyaletine bağlanmıştır³³. Gansu'nun bu dönemde önemli sayıda Çinli göçü aldığı da bilinmektedir³⁴. XVII.yüzyılın ortalarında ise Mançu kökenli Qing Hanedanı Ming Hanedanı'na son verdikten kısa bir süre sonra 1645 yılında Gansu Koridoru'nu ele geçirmiştir. Qing Hanedanı, Gansu bölgesi Shaanxi'nin yönetim sahasından ayırmıştır³⁵. Bu dönemde Gansu bölgesi idaresi altında Gongchang, Pingliang, Qingyang, Ningxia, Ganzhou, Liangzhou, Xining, Jingzhou, Qinzhou, Jiezhou, Suzhou, Anxi gibi bölgeler bulunmaktaydı³⁶. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde ve XIX.yüzyılın ortasında Qing Hanedanı'na karşı gerçekleştirilen Müslüman isyanları Gansu'da büyük bir kargaşaya yol açmış ve Qing kuvvetleri tarafından çok zor bastırılabilmiştir.

²⁹ An Lushan ve Shi Shiming İsyanı hakkında bkz: Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.37. Tilla Deniz Baykuzu, **An Lu-Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti**, Kömen Yayınları, 2014, Konya. Yıldırım, **Uygur**, 2021, s.31-56.

³⁰ Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.3. Kaynaklarda verilen tarihi nüfus verilerine ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir.

³¹ Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.3.

³² Feng Shengwu, **a.g.e.**, s.2

³³ Bai Shouyi, **a.g.e.**, s.297.

³⁴ Zhang Wenxuan, **Lanzhou Shizhi Fangyan Zhi**, Lanzhou Daxue Chuban She, Lanzhou, 2002, s.3.

³⁵ Bai Shouyi, **a.g.e.**, s.297.

³⁶ Cao Shuji, **The Population History of China (1368–1953)**, Brill, Boston-Leiden, 2024, s.563.

Gansu'da tarih boyunca nüfus hakkında Çin kaynaklarındaki bilgiler doğrultusunda bazı tahminler yapılabilir. Han Hanedanı kontrolü altındaki Gansu'nun miladın başındaki nüfusu bir milyonu aşmaktadır³⁷. III.yüzyılda Han Hanedanı'nın yıkıldığı sene ise nüfus yarım milyona düşmüş durumdadır³⁸. Gansu nüfusu IV.yüzyıl ortasında yeniden bir milyonu aşmış ve altıncı yüzyılın ilk çeyreğinde iki milyonu bulmuştur³⁹. VI. yüzyıl sonunda ve VII.yüzyılın başlarında Sui yönetiminde iki milyon nüfus barındıran Gansu, Tang Hanedanı'nın kuruluş döneminde bir milyonun altına düşmüştür⁴⁰. VII. yüzyıl verilerinde önce iki milyonu VIII. Yüzyıl ortasında da üç milyonu bulan Gansu nüfusu önce 'An-Shi' isyanı ve ardından Tibetlilerin bölgeyi ele geçirmesi nedeniyle nüfus sayımında ciddi bir azalma görülmektedir⁴¹. X. ve XIV yüzyıllar arasında Tangut, Song ve Yuan yönetimi sırasında ortalama bir milyon ya da altında bir nüfusa sahip olan Gansu, ondördüncü yüzyıl sonlarında Ming Hanedanı'nın Gansu'yu ele geçirdiği dönemde 683 bin, XVII.yüzyıl sonunda ise dört milyonluk bir nüfusa sahip olduğu görülmektedir⁴². XVIII. Yüzyılda yedi milyon, XIX.yüzyıl başında on iki milyon nüfusa sahip olan Gansu on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde üç milyona düşmüştür⁴³. Çin Halk Cumhuriyeti 1949 yılında kurulduğunda dokuz milyon olan Gansu, 2023 itibarıyla 24,65 milyon nüfusu ile Han Çinlilerinin ve Hui Çinlilerinin en baskın nüfusu oluşturmakla beraber Tibetli, Moğolların yanı sıra Uygur, Kazak, Salar gibi Türk boylarının da azınlık olarak yaşamakta olduğu bir bölgedir⁴⁴.

Gansu Koridoru'nun tarihi pek çok etnik kökenden ve kültürlerden oluşmaktadır. Gansu ve Gansu Koridoru'nda oldukça öneme sahip olmuş olan Hunlar, Göktürkler ve Uygurların yaşam alanlarından biri olması bakımından Gansu, Türk Tarihi araştırmalarında önemli bir yere sahip olmasına rağmen Türkiye'de daha önce Gansu üzerine herhangi bir tarihi coğrafya konulu kapsamlı bir tez çalışması yapılmamış olması, Çin ve Japonya gibi ülkeler haricinde dünyada Gansu'nun tarihi coğrafyası

³⁷ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.18.

³⁸ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.18.

³⁹ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.18.

⁴⁰ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.19.

⁴¹ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.19.

⁴² Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.20. Gansu nüfus artış hızındaki düşüş için bkz: Zhang Wenxuan, **Lanzhou Shizhi**, s.3.

⁴³ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.17.

⁴⁴ Hui Çinlileri Müslüman olan Çinlilere denmektedir. Han Çinlileri ise ülke nüfusunun büyük kısmını oluşturan unsurdur. Gansu'da 1 milyon 260 bin Hui bulunmaktadır etnik dağılım için bkz: Croddy, **a.g.e.**, s.154-155, 529.

hakkındaki araştırmaların oldukça az olması gibi sebepler bu tezin hazırlanma gerekçeleri olmuştur. Tezin amacı ise bir yandan Eski Türk tarihinde Gansu Koridoru'nun önemini izah etmek diğerk bir yandan da bölgedeki coğrafi şartları aktararak okuyucunun Gansu'nun coğrafyası hakkında bir fikir sahibi olmasını sağlamaktır.

 bölüme ayrılmış olan bu tezin ilk bölümünde Gansu ve Gansu Koridoru'nun coğrafyası hakkındaki bilgilere yer verilmiştir. Bu bağlamda Gansu ve Gansu Koridoru'nun sınırları, sahip olduğu ilçeler ve şehirler, Gansu'nun fiziki coğrafyası kapsamında jeolojisi, depremleri, iklimi ve iklim tarihi sıcak ile soğuk dönemlerin Gansu bölgesine etkisini, su kaynakları, bitki örtüsü, hayvan varlığı, toprağı ve coğrafi şartların Gansu tarihine olan etkisi hakkında bilgi verilmiştir. Gansu'da yaşanan büyük depremlerin g hareketlerine ve yerleşimlerin konumlarının değişimine neden olduğu izah edilmekte, tarım arazilerinin nasıl oluştuğu incelenmekte, Sarı Irmak, Shiyang Nehri, Hei Nehri, Shule Nehri gibi Gansu'ya su temin eden su kaynaklarının bölgede toprağa yn verip, bitki yeşermesini olanaklı hale getirmesi bunun yanı sıra bölgede tarım ve hayvancılık yapılabilmesini sağlayıp bölgede canlıların yaşayabilmesi için gerekli kaynakları temin eden nehirlerin özellikleri, coğrafi şartların Gansu tarihine olan etkisi gibi konular izah edilerek Eski Türk tarihi araştırmalarında coğrafi şartların önemine değinerek coğrafya araştırmalarının tarih çalışmaları açısından gerekliliği vurgulanmıştır.

İkinci bölümde ise Gansu Koridoru'nun siyasi tarihi ele alınmıştır. Bu ana başlık altında Gansu'da Hun ncesi Yuezhi-Wusun dönemi, Modu Chanyü ile başlayan Hun dönemi, Mö 121 yılında Çinlilerin Huo Qubing ve Wei Qing komutasında Gansu'yu ele geçirmiş olduğu ve MS III.yüzyıla kadar kontrolü altında tuttuğu Han dönemi, Han yönetimi sonrası III-VI.yy.lar arasındaki Wei, Jin, Liang, Qin, Tabgaç gibi hanedan yönetimleri, VI.yy ortalarından XI.yy'a kadar Gansu'daki- Türk/Uygur- Tang- Tibet-Tangut ilişkileri siyasi, askeri, ticari ve kültürel açılardan incelenmiştir. Siyasi tarih değerlendirilmesinde en çok dikkat çeken unsurlar Çin kaynaklarında Gansu topraklarının eski Hun toprakları olduğu belirtilmesi ve Hunların da Gansu'yu kendi toprakları olarak görüp bunu Qiang boylarına da açık bir şekilde ifade etmesi, daha sonraki dönemlerde Göktürklerin sık sık Gansu'yu yağmalama hareketlerinde bulunarak önemli gelirler elde etmesi, inlilerinde önce M II yy – MS I.yy arasında Hunlar ile Qiangların daha sonra MS VI-VIII.yylar arasında Türkler ve Tuyuhunların

birleşmesini engellemek için 'batı topraklarını' ve Gansu'yu ellerinde tutmak için önlemler almaları olmuştur. Bu bölümde Gansu'nun eski bir Türk yurdu olduğu daha sonrasında önce Türklerin Gansu'yu geri almak istediğini ardından da IV.yüzyıldan itibaren pek çok Hun kökenli hanedanın Gansu'da iktidara gelmesi, Göktürk ve Uygur dönemlerinde de Türklerin burada var oldukları bir bölge olduğu için Gansu'nun Türk tarihi için önemli bir yere sahip olduğu gösterilmektedir.

Üçüncü bölümde ise "Gansu Koridoru Bölgeleri ve Şehirleri Tarihi" anlatılmaktadır. Bu bölümde Çin kaynakları ve yapılan araştırmalar ışığında Gansu Koridoru'nun önemli idari bölgeleri olan Jiuquan, Dunhuang, Zhangye, Wuwei (Liangzhou), Guzang gibi yerlerin idari tarihleri, nüfus verileri ve bölgeleri ele geçiren topluluklar hakkında bilgi verilmiştir. Siyasi ve idari tarihin dışında, Jiuquan ve Dunhuang'ın coğrafi konumu ve imar faaliyetleri, Liangzhou'nun hayvancılık açısından öneminin Çin kaynaklarında "en iyisi" olarak gösterilmesi, Han Hanedanı'na teslim olan Hunların Gansu'da kalıp Guzang'ı kurmuş olması, Zhangye'nin ticaret yollarındaki önemi, Jincheng şehrinin değişen konumları, Çin'in batıya açılan kapıları olan Yeşimtaşı Geçidi ve Yang Geçidi ile Çin Seddi gibi dünya tarihinin önemli mirasları hakkında bilgi verilmiştir. Böylece verilen bu bilgiler ile Türkiye'de daha önce hiç yapılmamış olan Gansu Koridoru'nun ilçelerinin idari tarihi hakkında bir tez bölümü hazırlanmış oldu. Tez için yapılan Gansu ve Gansu koridoru haritalarda Arcgis 10.5 adlı uygulama kullanılırken, harita yapımında Çin'in coğrafi ve idari sınırları, hidrografik ve yükselti verileri için Diva Gis adlı uygulamadaki veriler kullanılmıştır. Çince im aktarım sisteminde Pinyin sistemi kullanılmıştır.

ANA KAYNAKLAR

1. SHI JI 史記

Sima Tan 司馬談 (MÖ 167-MÖ 112) ve oğlu Sima Qian 司馬遷 (MÖ 145-MÖ 86) tarafından yazılan Shi Ji 130 bölümden oluşmaktadır. 109.bölümdeki Li Guang 李廣, 100. Bölümdeki Hun biyografisi, 111. Bölümdeki Wei Qing 衛青 ve Huo Qubing 霍去病 bölümü de Hun-Han savaşlarından bahsetmesi bakımından Hun tarihi ve Gansu tarihi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Shi Ji adlı ana kaynaktan Hun-Han savaşları, Gansu'da Yuezhi ve Hun hakimiyetine dair bilgi vermek adına kullandık.

2. HAN SHU 漢書

Ban Ailesi (Ban Biao 班彪, Ban Gu 班固 ve Ban Zhao 班昭) tarafından MS 1 YY'da yazılan Han Shu, 漢書, 100 bölümden oluşturmaktadır. Han Shu, adlı kaynaktan, Hun Chanyuları olan Huhanye – Zhizhi mücadelesini, "Batı toprakları" olarak geçen Türkistan'da gerçekleşen Hun-Han mücadelesini, Han Hanedanı'nı yıkıp kendi hanedanını bir süreliğine ilan eden Wang Mang'ın Hunlarla olan diplomatik ilişkilerini, Han Hanedanı'nın yeniden kurulması sürecinde Hunlarla olan ilişkilerini, Hunların ikiye bölünmesini ve dağılmasını bu kaynaktan öğrenmekteyiz. Tezimizde Han Shu'yu bazı coğrafi bilgiler, Hunların Gansu'daki varlıkları hakkında bilgi barındırması, Hunların, Qiang boylarıyla ilişkileri ve Qiang-Han savaşlarına dair bilgi vermesi nedeniyle kullandık.

3. HOU HAN SHU 後漢書

Hou Han Shu 後漢書 Han Hanedanının (MS 220) yıkılışından yaklaşık 200 yıl sonra V.yüzyılda Fan Ye 范曄(398-446) tarafından yazılmıştır. Kitabın 87.bölümü Gansu Koridoru Tarihinde bir yere sahip Tibet kökenli Qiang'ları anlatırken, 88.bölümü Türkistan olarak bildiğimiz "Batı Toprakları" tarihini, 89.bölüm ise MÖ 1.yüzyıldan bu yana var olan Güney Hunlarını anlatması bakımından önemlidir. Hou Han Shu'yu Yeşim Taşı geçidi hakkında bilgi vermek, Hunların Yuezhileri mağlup etmesi ile Yuezhilerin göç etmesi, Hunların Han Hanedanı olan ilişkileri, Han-Qiang savaşları hakkında bilgi barındırması nedeniyle kullandık.

4. SUİ SHU 隋書

Sui Shu 隋書, Wei Zheng 魏徵, Zhangsun Wuji 長孫無忌 tarafından 636 yılında yayımlanmıştır. Sui Shu toplamda 85 ciltten oluşmaktadır. Eserin 83.cildi Çin'in batı bölgesi olan Türkistan, 84.cildi de kuzey bölgesi hakkında olduğu için bu kısımlar Türkleri de kapsamaktadır. Sui Shu'yu Türklerin kökeni ve Türklerin Gansu'dan Altay Dağlarına göç ettiklerine dair bilgi verdiği için tezimizde kullandık.

5. ZHOU SHU 周書

Zhou Shu 636 yılında Linghu Defen 令狐德棻 tarafından tamamlanmıştır. Toplamda 50 bölümden oluşan Zhou Shu'nun 42.cildi Türkler hakkında bilgiler barındırmakta ve Göktürkler hakkındaki ilk bilgileri veren kaynaklardan biridir. Tuyuhun ve Türklerin kökenlerine dair bilgi barındırmasından ötürü tezimizde kullandık.

6. JİN SHU 晉書

Fang Xuanling 房玄齡(579-648) başkanlığında bir heyet tarafından 648 yılında yayımlanan Jin Shu 晉書, III.yy-V.yy arasında Çin'deki olayları ele almaktadır. 130 bölümden oluşan Jin Shu'nun Hunlar hakkında bilgi barındırması nedeniyle Türk tarihi araştırmaları açısından önem taşımaktadır. Tezimizde ise Jin Shu'dan Gansu Koridoru'nda yer alan Dunhuang, Jiuquan, Wuwei, Zhangye ve Jincheng bölgelerinin idari kapsamı ve nüfus verilerini sunması açısından faydalandık.

7. BEİ SHİ 北史

Bei Shi 北史, IV yy ve VI.yy'da Kuzey Hanedanları olarak da geçen, Tabgaçlar, (Kuzey Wei, ardından Batı Wei, Doğu Wei) Önceki Liang, Sonraki Liang, Batı Liang, Kuzey Liang, Güney Liang, Kuzey Zhou, Kuzey Qi ve Sui Hanedanlarının 233 yıllık tarihini ele alır. Toplamda 100 bölümden oluşan Bei Shi'nın 87.cildinde Göktürklerden bahsedilmektedir. Tezimizde Bei Shi adlı kaynağı Hun kökenli Juqu Mengxun ve Kuzey Liang Hanedanı hakkında bilgi vermek için kullandık.

8. JIU TANG SHU 舊唐書

Jiu Tang Shu 舊唐書, 945 yılında Liu Xu tarafından yazımı tamamlanmıştır. Toplam 200 ciltten oluşan Jiu Tang Shu'nun 194.cildi Türkler, 195.cildi Uygurlar hakkındadır. Gansu bölgesinin siyasi tarihi, Türk-Uygur ve Tang ilişkilerine değinmek, kitabın 40.cildinde yer alan coğrafya bölümünden Gansu Koridorunda yer alan Dunhuang, Liangzhou, Zhangye, Jiuquan ve Guazhou bölgelerinin idari kapsamlarını belirtmek ve VIII yy'da Gansu bölgesindeki nüfusu öğrenmek adına önemli bir kaynaktır.

9. XIN TANG SHU 新唐書

Xin Tang Shu 新唐書, Ouyang Xiu 歐陽修、Song Qi 宋祁、Fan Zhen 范鎮、Lu Xiaqing 呂夏卿、Mei Yaochen 梅堯臣 gibi tarihçiler tarafından 1060 yılında yazımı tamamlanmış bir eserdir. Göktürklerin ve Uygurların siyasi tarihleri ve kökenleri, Gansu Koridoru'nda yer alan Dunhuang, Jiuquan, Zhangye, Liangzhou ve Gansu bölgesinin merkezi olan Lanzhou'nun idari kapsamı ve nüfus verileri bilgi verdiği için Gansu araştırmaları açısından önemli bir kaynaktır.

10. ZIZHI TONGJIAN 資治通鑑

Zizhi Tongjian, Sima Guang 司馬光 tarafından 1084 yılında tamamlanmıştır. 294 bölümden oluşan Zizhi Tongjian, MÖ 403 yılından MS 959 yılına kadar Çin'de yaşanan olaylar hakkında bilgi vermektedir. Bu nedenle hem Türk tarihi açısından hem de Gansu bölgesinin tarihi açısından önemli bir kaynak olması nedeniyle tezimizde Göktürk ve Uygur dönemlerine dair bilgi verirken faydalandık.

11. DUNHUANG EL YAZMALARI 敦煌文獻

Dunhuang El Yazmaları 敦煌文獻, 1900 yılında Çin'in Gansu Eyaletinin Jiuquan bölgesinde yer alan Mogao Mağaralarında 莫高窟, Wang Yuanlu 王圓籙 tarafından bulunmuştur. MS V.-XI. yüzyıllar arasına tarihlenen el yazmalardan, V ve VI. yüzyıllara ait olan el yazmalar nadir iken, Dunhuang yazmalarının günümüze en çok ulaşan materyali IX ve X. yüzyıllara aittir. Dunhuang Yazmalarında pek çok dile (Sanskritçe, Soğdca, Tibetçe, Uygurca ve Hotence) ve dine (Taoizm, Maniheizm, Zerdüştlük, Hristiyanlık, Yahudilik, Budizm) ait metinler bulunmakla birlikte, Wang Yuanlu'nun kütüphanenin bir kısmını İngilizlere ve Fransızlara satması nedeniyle bu kütüphanenin koleksiyonları dünyanın çeşitli köşelerine dağılmış durumdadır.

12. XİHE JİUSHİ 西河舊事

Shi Ji ve Han Shu gibi kitaplarda faydalanılan ancak uzun bir süre kayıp kalmış olan Xihe Jiushi 西河舊事 adlı eser ondokuzuncu yüzyılda Zhang Shu 張澍(1776—1847) tarafından düzenlenip yayınlanmıştır. Tezimizde bu kaynaktan Qilian Dağları ve Yanzhi Dağı hakkında verilen bilgilerden ötürü faydalandık. Bu kaynak, Qilian ve Yanzhi dağlarının Hunlar için oldukça önemli olduğunu gösterdiği için Gansu araştırmalarında faydanılması gerekmektedir.

Gansu Koridoru Hakkında Yapılmış Araştırma Eserleri

1. Feng Shengwu 冯绳武. **Gansu Dili Gailun, Gansu Jiaoyu Chuban She** 甘肃教育出版社, 1989.

Feng Shengwu'nun yazmış olduğu "*Gansu Dili Gailun*" kitabından, tezimizde Gansu adının kökeninden, Gansu'daki şehirlerin ortalama sıcaklık verilerinden, Gansu'daki iklim tarihine değin pek çok konuda bilgi barındırması nedeniyle faydalandık. Bu bilgilerden dolayı Gansu'nun tarihi coğrafyası ve iklim tarihi hakkında yapılacak araştırmalar açısından faydalı olabilecek bir araştırma eseridir.

2. Du Yu 杜瑜. **Han Tang Hexi Chengshi Chutan** 汉唐河西城市初探, **Lishi Dili** 历史地理, 7, 1990.

Du Yu adlı Çinli tarihçinin, MÖ II- MS IX. Yüzyıllar arasındaki Gansu Koridoru'nun siyasi durumunu izah ettiği bir çalışmasıdır. Bu makalede Çin kaynaklarındaki bilgilere dayanarak Gansu Koridoru'nun Jiuquan, Zhangye, Liangzhou bölgelerine dair genel bilgiler barındırması, fiziki coğrafya açısından da Qilian Dağlarından, Shiyang, Hei, Shule nehirlerinin hacimlerinden bahsetmesi nedeniyle tezimizde faydalandık.

3. Zhang Zexian 张泽贤. **Han Tang Jian Hexi Zoulang Diqu Nong Mu Shengchang Lue Mo** 汉唐间河西走廊地区农牧生产述略, **中国史研究 Zhongguo Shi Yanjiu**, 1998 (1), 38-52.

Bu makalede Han-Tang arası dönemde Gansu Koridoru'nun siyasi tarihi, Gansu Koridoru'ndaki tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin durumuna değinilmiştir. Tezimizde, MÖ III- MS VI. yüzyıllara kadar olan süreçte döneminde Gansu'nun tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile siyasi durumu hakkında bilgi verilirken faydalandık. Makale Gansu'da MÖ I.yy ile MS VII.yy arasındaki tarım ve hayvancılık uygulamalarının

değerlendirilmesi bakımından Gansu araştırmaları açısından faydalanabilecek bir makaledir.

4. Zhang Wenxuan 张文轩(ed). Lanzhou Shizhi - Fangyan Zhi 兰州市志 • 方言志, Lanzhou Daxue Chuban She 兰州大学出版社, Lanzhou 兰州, 2002.

Lanzhou'daki lehçeleri inceleyen bu kitap aynı zamanda Lanzhou bölgesinin idari tarihi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Lanzhou bölgesinin tarihsel gelişimi hakkında faydalı olabilecek bir kitaptır.

5. Gao Rong 高荣, Yuezhi he Xiongnu zai Hexi Huodong 月氏乌孙和匈奴在河西的活动, Xibei Minzu Yanjiu 西北民族研究 2004 年第 3 期(总第 42 期).

Gao Rong'un yazmış olduğu bu makalede Hun dönemi öncesinde Gansu Koridoru'nda yer alan Wusun ve Yuezhi halklarının tarihleri incelenmiştir. Tezimizde Gansu Koridoru'nda Wusun ve Yuezhilerin varlıkları ile Gansu'nun coğrafyası ve şehirleri hakkında verilen bilgilerden yararlanılmıştır. Gao Rong makalesinde Çin tarihçilerinin Wusun ve Yuezhilerin kökenleri hakkındaki fikirlerini, Hun şiiirinde Qilian Dağlarından nereleri kastettiğine dair görüşleri sıralamıştır.

6. Wu Rengxiang 吴昶骧, Hexi Hansai Diaocha Yu Yanjiu 河西汉塞调查与研究, (第一版 di yi ban), Wenwu Chuban She, 2005, Beijing 北京.

Wu Renxiang'ın Gansu Koridoru'nun MÖ II.yüzyıldan itibaren ele aldığı Gansu Koridoru bölgesi çalışmasından tezimizde Gansu Koridoru'nun coğrafi sınırları ve bitki coğrafyası, Han Hanedanı yönetiminde Gansu'nun idaresi, Gansu'da Çin Seddi yapımı, Gansu Koridoru'nda yetişen bitkiler, Çinliler ile Hunların kurmuş oldukları savaşlar ve siyasi ilişkiler gibi konulardan bahsediyor olmasından ötürü Gansu araştırmaları açısından faydalı olabilecek bir kitaptır.

7. Xue Changnian 薛长年, Jiayuguan Shihua 嘉峪关史话-, Gansu Wenhua Chuban She, Lanzhou 兰州/ Gansu 甘肃, 2007.

Bu çalışmada Gansu Koridorunda yer alan Jiayuguan bölgesinin tarihi incelenmiştir. Genel bir tarihi süreç anlatımı barındıran bu eserden Jiayuguan'ın coğrafyası, Gansu'da Uygur ve Guiyijun dönemleri, Ming Hanedanı döneminde Jiayuguan bölgesinde yapılan sed inşası hakkında bilgiler barındırması nedeniyle faydalandık.

8. Yang Qing 杨青, Suzhou Shihua 肃州史话, Gansu Wenhua Chuban She 甘肃文化出版社, Lanzhou 兰州/Gansu 甘肃, 2007.

Suzhou Shihua adlı eser Jiuquan'ın tarihi coğrafyası hakkında bilgiler vermektedir. Tezimizde de bu eserden Jiuquan'ın idari tarihi ve nüfus tarihi hakkında bilgi verirken faydalandık. Eserde başından sonuna değin genel bir tarih anlatısı olup tez sahamızı kapsayan zaman aralığında yer alan bilgilerden faydalanılabilir.

9. Sun Zhan'ao 孙占鳌, Jiuquan Shizhi 酒泉市志, Fangzhi Chuban She 方志出版社 2008.

Jiuquan Shizhi adlı eser ana Çin kaynaklarında yer alan Jiuquan bölgesi ile ilgili verilerin toplanarak oluşturulduğu Jiuquan bölgesi hakkında yapılmış en kapsamlı çalışmalardan birisidir. Jiuquan'ın coğrafyası, kronolojik tarihi, idari tarihi, kültürel ve dini hayatı, ekonomik faaliyetler ve deprem tarihine dair pek çok bilgi bu eserde bulunmaktadır. Tezde de verilen bu bilgilerden faydalanılmıştır. Yapılacak Gansu tarihi araştırmalarında Jiuquan bölgesi adına faydanılması gereken temel kitaplardan biridir.

10. Gong Li 龚莉(ed). Dunhuang Shihua 敦煌史话, Zhongguo Da Baike Quanshu Chuban She 中国大百科全书出版社, Beijing 北京, 2010.

Dunhuang Tarihi adındaki bu eserden MÖ II. Yüzyıl ile MS VIII. Yüzyıllar arasındaki Türk-Çin ilişkileri ve Dunhuang'ın siyasi ve kültürel tarihi hakkındaki bilgilerden faydalandık. Bu eserden Dunhuang kültürü hakkında yapılacak araştırmalarda yararlanılabilir.

11. Zhang Lan 张兰, Ganzhou Shihua 甘州史话, Gansu Wenhua Chuban She 甘肃文化出版社, Lanzhou 兰州/Gansu 甘肃, 2010.

Ganzhou Shihua eseri Gansu Koridoru'nda yer alan Zhangye bölgesinin tarihini ele almaktadır. Tezimizde bu eserden Zhangye'nin coğrafi konumu, idari tarihi ve Çinliler ile Tibetlilerin Zhangye'de yapmış olduğu savaşlar gibi bilgilerden faydalandık.

12. Li Xiaoyan(ed) 李晓燕, Liangzhou Shihua 凉州史话, Gansu Wenhua Chuban She 甘肃文化出版社, Lanzhou 兰州/Gansu 甘肃, 2011.

Li Xiaoyan editörlüğünde hazırlanan Liangzhou tarihi kitabında Gansu Koridoru ve Liangzhou'nun tarihi ile coğrafyası hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Tezimizde bu eserden MÖ III.yy ile MS XI.yy arasında Liangzhou bölgesinin idari tarihi,

Liangzhou'yu idare etmiş hanedan yönetimleri konusunda verilen bilgilerden faydalandık.

13. Gao Shengrong 高生荣, Kang Fuming 康付明. Guazhou Shihua 瓜州史话, Gansu Wenhua Chuban She 甘肃文化出版社, Lanzhou 兰州, 2011.

Guazhou bölgesi üzerine yapılan bu çalışmadan Guazhou'nun, idari tarihi ve MÖ II – MS IX. Yüzyıllar arasında Guazhou bölgesine yer alan kavimler hakkında verilen bilgilerden faydalandık.

14. Cao Na 曹娜, Lei Zhongsheng 雷中生, Yuan Daoyang 袁道阳, Liu Xingwang 刘兴旺, Gongyuan 180 Nian Gansu Biaoshi Dizhen Kao 公元 180 年甘肃表氏地震考, Dizhen Kao 地震考, 2013.

Aktif faylarla çevrili Gansu ve Gansu Koridoru'nun deprem tarihi hakkında hazırlanmış önemli bir makaledir. Tezimizde, MS II.yy – MS XVIII.yy arasındaki dönemde Gansu Koridoru'nda yaşanan depremler hakkında bilgiler verdiği için faydalandık.

15. Rong Xinjiang, Eighteen Lectures on Dunhuang, Brill, Boston/Leiden, 2013.

Rong Xinjiang'ın Dunhuang tarihi ve kültürü üzerine olan çalışması Imre Galambos tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir. Tezimizde bu çalışmadan Gansu Koridoru'nun siyasi, askeri, kültürel tarihi ile Gansu'da yer alan kavimler hakkında bilgiler barındırması ve Dunhuang'ın Gansu tarihindeki yerine dair bilgiler vermesi nedeniyle faydalandık. Dunhuang bölgesi bu eserde siyasi, askeri, kültürel açıdan kapsamlı bir şekilde değerlendirilmektedir. Bu eserin İngilizce'ye kazandırılan en kapsamlı Dunhuang araştırmalarından biri olduğu ifade edilebilir.

16. Kürşat Yıldırım - Mehmet Zeren,Türk Tarihinde Dunhuang'ın Önemi, Türk Dünyası Araştırmaları, 2014, Cilt: 108 - Sayı: 213-163 -180.

Bu çalışmada Çin kaynaklarında Dunhuang hakkında yer alan bilgiler Türkçe'ye kazandırılmış, Dunhuang bölgesinin Türk tarihinde önemli bir yeri olduğuna dair bir görüş bildirilmiştir. Tezimizde bu makaleden Dunhuang'ın coğrafyası, idari tarihi ve nüfus verileri hakkında bilgi verirken faydalandık.

17. Wang Binbin 王斌斌, Hexi Zoulang Yu Handai Xibei Biangang Jing Lüe Yanjiu 河西走廊与汉代西北边防经略研究 Yangzhou Daxue 扬州大学, Jiangsu/Yangzhou 江苏/扬州, 2014.

Gansu Koridoru hakkında yazılmış bir tez olan "*Hexi Zoulang Yu Handai Xibei Biangang Jing Lüe Yanjiu*" Gansu'nun ve Gansu Koridoru'nun coğrafi sınırların belirtmekte, ardından Gansu Koridoru'nun tarihsel önemine değinmektedir. Tezin ana konu ise Han Hanedanı yönetimi altında Gansu Koridoru'nun Çinlilerce idaresi ve sınırlarda yaşanmış siyasi ve askeri olaylardır. Tezimizde, bu çalışmadan Han- Hun savaşları ve Tibet kökenli Qiang boylarının Hunlarla ve Han Hanedanı'na ilişkisini incelerken yararlandık.

18. Kürşat Yıldırım, Hunların Gansu Koridoru'ndaki Guzang 姑臧 Şehri Üzerine Bazı Notlar, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi(39), 2016, 61-69.

Kürşat Yıldırım, bu makalesinde Liangzhou bölgesinde Hunlar tarafından MÖ II.yüzyılda kurulmuş Guzang şehri hakkındaki Çin kaynaklarına dayanarak bilgi vermektedir. Bu makale Türkiye'de Guzang bölgesi hakkında yapılmış ilk makaledir. Tezimizde Guzang bölümünde bu makaledeki bilgilerden ve Gansu Koridoru'nun Türk Tarihindeki yeri konusundaki bakış açısından faydalandık.

19. Shao Wenlong 邵文龙 ed. Gansu Shengzhi di er Juan Dashiji 甘肃省志 第二卷 大事记, Gansu Renmin Chubanshe 甘肃人民出版社, Gansu, 2017.

Bu eserde MÖ 2000 yılından MS 1985 yılına kadar Gansu'da gerçekleşen siyasi ve askeri olayların kronolojik bir şekilde aktarımı yapılmaktadır. Tezimizde bu eserden Gansu'daki depremlerin büyüklüğünden bahsedilmesinin yanı sıra Hun, Göktürk ile, Han, Sui, Tang hanedanların ilişkilerine dair verdiği bilgilerden faydalandık. Eserde Gansu'da yaşanmış olayları yıl yıl izah edildiği için Gansu'daki tarihi seyri takip etmek açısından Gansu araştırmaları açısından faydalı bir kitaptır.

20. Kürşat Yıldırım, Hunlar ve Gansu Bölgesi, Atsız Armağanı, C. II, Haz. Saadettin Y. Gömeç, Ankara, 2017, s. 187-200.

Bu makalede Gansu'nun Türklerin eski bir yurdu olduğu ifade edilmiştir. Daha sonrasında Hunların, Hunye ve Xiutu beyleri aracılığı ile idare ettikleri Gansu bölgesinin stratejik önemi ifade edilmekte, Gansu'nun coğrafyası ve Gansu'da kurulan

iller hakkında Çin kaynaklarındaki bilgiler Türkçe'ye aktararak yorumlamalar yapılmaktadır. Tezimizde bu makaleden Gansu'nun siyasi tarihi ve Gansu'nun Türk tarihi açısından önemini anlatması bakımından faydalandık.

21. Zhang Junli 张军利(ed) Gansu Shi Di Kao Shu 甘肃史地考述, Tianjin Chuban Chuanmei Jituan 天津出版传媒集团, Tianjin, 2018.

Bu çalışmada ana Çin kaynaklarından olan Shi Ji, Han Shu, Hou Han Shu, Wei Shu, Jin Shu, Sui Shu, Tong Dian, Jiu Tang Shu, Xin Tang Shu, Yuan Shi gibi kaynaklardan Gansu bölgesine dair tarih, coğrafya ve nüfus verileri aktarılmıştır. Tezimizde bu eserden Gansu'nun idari tarihi hakkında ve Dunhuang, Zhangye, Liangzhou Ganzhou gibi bölgeler hakkında verilen bilgilerden faydalandık.

22. Sun Zhan'ao 孙占鳌. Gansu Jianshi 甘肃简史, Lanzhou Daxue Chuban She -兰州大学出版社, Lanzhou 兰州, 2020.

Gansu Jianshi adlı eser, Gansu ve Gansu Koridoru hakkında tarihi coğrafya araştırmaları bakımından yakın zamanlarda yapılmış en önemli araştırma eserlerinden bin biridir. Tezimizde, Gansu'nun siyasi, askeri, nüfus ve idari tarihi, Gansu kültürü, coğrafyası iklimi ve iklim tarihi, Gansu'da Tibet ve Türklerin siyasi ve askeri hareketleri ayrıca Jiuquan, Dunhuang, Guazhou Liangzhou/Wuwei, Zhangye bölgeleri hakkında nüfus verileri barındırması nedeniyle faydalandık. Eserin kapsamlı bir şekilde Gansu'nun tarihi coğrafyası hakkında detaylı bilgi vermesi nedeniyle Gansu araştırmalarında ziyadesiyle faydalanılabilecek bir kitaptır.

Diğer Araştırma Eserleri

23. Huang Chi Huei. Tang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1971.

Huang Chi Huei'nin çalışması Türkiye'deki en önemli Tang Hanedanı araştırmalarından biridir. Tezimizde bu eserden, Tang-Tibet Savaşları, Tibet siyasi tarihi, Tuyuhun-Türk, Tuyuhun-Tibet ilişkileri, Gansu Koridoru'nun stratejik önemi gibi konulardan bahsetmesi nedeniyle faydalandık.

24. Denis C. Twitchett(ed). The Cambridge History of China, Vol. 3: Sui and T'ang China, 589-906 AD, Part 1, Cambridge University Press, 1979.

Bu eserde beşinci yüzyıldan onuncu yüzyıla değin Çin'deki siyasi ortam ele alınmaktadır. Tezimizde bu eserdeki Arthur F. Wright'in, "*The Sui Dynasty (581-617)*" makalesi, Howard J. Wechsler'in, "*T'ai-tsung (reign 626-49) the consolidator*" ve, "*Kao-tsung (reign 649-83) and the empress Wu: the inheritor and the usurper*" makaleleri, Richard W.L. Guisso'nun, "*The reigns of the empress Wu, Chung-tsung and Juitsung (684-712)*" makalesi, Denis C. Twitchett'in de, "*Hsuan-tsung (reign 712-56)*" makalesinden Gansu Koridoru'nun siyasi durumu, beşinci ve onuncu yüzyıllar arasında Türk-Çin ilişkileri, Tibet-Çin savaşları gibi konular hakkında detaylı bilgi barındırması nedeniyle faydalandık.

25. Denis C. Twitchett - John K Fairbank, (ed). Cambridge History of China Volume 1 Chin and Han Period, Cambridge University Press.1986.

Denis C. Twitchett ve John K Fairbank editörlüğünde hazırlanan bu eser esasında MÖ 1000- MS 300 dönemini ele almaktadır. Tezimizde Yü Ying Shih'in, "*Han Foreign Relations*" adlı makalesinden Çin Seddinin yapımı, Çin-Hun ilişkileri gibi konulara değindiği için bu eserden faydalandık.

26. Pan Yihong. Son of Heaven and Heavenly Qaghan: Sui-Tang China and its Neighbors, Center for East Asian Studies Western Washington University, Washington, USA, 1997.

Pan Yihong, Çin'deki yabancıların politikalarını, Çinli ve Çinli olmayanların kurmuş oldukları sistemleri ve MS VI- MS X yüzyıllar arasında, Türklerle, Korelilerle ve Tibetlilerle olan ilişkiler ile bakış açılarını incelemiştir. Tezimizde bu eserden Sui Hanedanı ve Tang Hanedanı yönetiminde Gansu'nun önemi, Çin'de Taizong (627-649), Gaozong (649-683), Wu Zetian (690-705), Xuanzong (712-755), 'An-Shi' İsyanı (755-763) dönemlerinde Çin'in siyasi durumu, Türk-Tang savaşı, Tibet-Tang savaşı hakkında bilgiler barındırması nedeniyle faydalandık.

27. Feng Guodong 冻国栋, Zhongguo Renkou Shi di er juan Sui Tang Wudai Shiqi 中国人口史第二卷隋唐五代时期, Fudan Daxue Chuban She 复旦大学出版社, Shanghai 上海, 2002.

Feng Guodong'un bu çalışmasında Çin'deki nüfus tarihi incelenmiştir. Tezimizde bu eserden Gansu Koridorunda yer alan Dunhuang, Zhangye, Liangzhou, Jiuquan bölgelerinin VI. ve VIII. yüzyıldaki nüfus verileri hakkında bilgi vermesinden ötürü faydalandık. Çin ve Gansu hakkında yapılacak çalışmalarda veriler nüfus bilgilerinden faydalanılabilir.

28. Lin Gan 林幹. Xiongnu Shi 匈奴史, Neimengu Chuban She 内蒙古出版社, Neimengu 内蒙古, 2007.

Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar üzerine çalışmalarıyla tanınan Lin Gan'ın "Xiongnu Shi" (Hun Tarihi) kitabını Hunların siyasi sosyal yapısı ile Gansu Koridoru'nda Hun yönetimi, Xiutu ve Hunye beyleri, Hun-Çin savaşları hakkında bilgiler vermesi nedeniyle kullandık.

29. Cheng Nina 程妮娜 (ed.) Zhongguo Difang Shigang 中国地方史纲, Jilin Daxue Chuban She 吉林大学出版社, 2007, Jilin 吉林, 2007.

Bu eserde Çin tarihi ana hatlarıyla anlatılmaktadır. MÖ III.yy ila MS X.yy arasında Gansu Koridoru'na hakim olmuş güçler hakkında bilgiler bulundurması bakımından faydalanılabilecek bir eserdir.

30. Ahmet Taşağıl, Göktürkler I,II,III, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Ahmet Taşağıl'ın "Göktürkler I-II-III" adlı kitabından tezimizde Göktürk Kağanlığının siyasi tarihi, Tang Hanedanı ile Türklerin kurdukları siyasi ilişkiler, Gansu bölgesinde gerçekleştirilen savaşlar hakkında verilen bilgilerden faydalandık.

31. Zhongguo He Hu Dadian, Xibei Zhu He Juan 中国河湖大典, 西北诸河卷. (第一版) Zhongguo Shuili Shudian Chuban She, Beijing 北京, 2014.

2014 yılında hazırlanan 10 ciltlik "Çin'in Nehirler ve Göller Ansiklopedisi" adlı seri Çin'de şimdiye kadar yayınlanmış en önemli hidrografi kitaplarından biridir.

Tezimizde, Çin'in Nehirler ve Göller Ansiklopedisi'ndeki "Kuzeybatı Çin" cildinden Gansu'nun fiziki coğrafyası, bölgenin su kaynakları ve nehir akış sistemleri hakkındaki bilgilerden faydalandık. Gansu coğrafyasına dair yapılacak araştırmalarda mutlaka faydanılması gerekmektedir.

32. Bahaeddin Ögel. Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi Cilt I-II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.

İlk baskısını 1980 yılında yapan Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi Cilt I-II, günümüzde geçerliliğini koruyan bir eser olma niteliğini taşımaktadır. Tezimizde bu eseri Hunların genel siyasi tarihi ile Gansu Koridoru'ndaki Hun siyasi tarihi, Hunların Yuezhilerle olan savaşları, Gansu'daki Hun-Han Savaşları, Hunların ikiye bölünme süreci, Gansu Koridoru'nun ve Qilian Dağları'nın Türk tarihindeki önemine dair bilgi verirken kullandık.

33. Egemen Çağrı Mızrak, Bozkır Kavimleri M.Ö VII.Yüzyıldan M.S VI.Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.

Egemen Çağrı Mızrak bu eserinde MÖ VII.yüzyıldan MS VI. Yüzyıla kadar Çin'de, Türkistan'da ve Kuzey Hindistan'da bulunan bozkırlıların siyasi tarihlerini, kökenleri, günümüzde bu bölgelerde yaşayanların dna analizleri gibi konuları incelemiştir. Tezimizde bu eserden Hunların Gansu hakimiyetinden önce bölgenin hâkimi olan Yuezhi ve Wusunların kökenleri, siyasi tarihleri gibi konular hakkında bilgi barındırması nedeniyle faydalandık.

34. Wicky W.K Tse. The Collapse of China's Later Han Dynasty, 25–220 CE, Routledge, 2018.

Wicky W.K Tse'nin bu eserinde Han Hanedanı'nın çöküşü esas konu olmakla beraber Han Hanedanı'nın Gansu Koridoru yönetimine de değinilmektedir. Tezimizde, Gansu Koridoru'nun Çinlilerce ele geçirilmesi, Çinliler tarafından Gansu'da kurulan idari bölgelere değinmesi ve Gansu'daki MÖ I.-MS II. yüzyıllar arasındaki nüfus verilerini kullandığı için faydalandık.

35. Dien, Albert E, Knapp, N Keith(ed). The Cambridge History of China Volume 2 The Six Dynasties, 220–589, Cambridge University Press, 2019.

Bu eserde Çin'in III. ve VI. yüzyıllar arasındaki siyasi ve kültürel tarihi anlatılmaktadır. Tezimizde bu kitabın içindeki Victor Cunrui Xiong'un yazdığı, "The Northern Economy" Charles Holcombe'nin yazdığı "The Sixteen Kingdoms" Scott Pearce'nin yazmış olduğu "Northern Wei" Rong Xinjiang'ın yazdığı "The History of Soğdians in China" gibi bölümlerden Gansu Koridoru'ndaki siyasi durumu izah ettikleri için faydalandık.

36. Gökçen Kapusuzoğlu, Tang Hanedanı Döneminde Jieudushilik ve Türk Komutanlar (710-756) Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2020.

Bu doktora tezinde Tang Xuanzong(712-756) döneminde Tang sınırlarındaki askeri gücü arttırmak istenildiği için çıkarılan Jieudshi sistemi hakkında Çin kaynaklarından detaylı bilgiler aktarılmıştır. Tezimizde bu doktora tezinden VII. ve VIII.yüzyıllarda Türklerin, Gansu Koridoru'ndaki faaliyetlerini anlatması ve Gansu Koridoru'nu da kapsayan Jiedushlik hakkında bilgiler barındırması nedeniyle faydalandık.

37. Kürşat Yıldırım, Çin Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021.

Çin tarihinin başından günümüze değin anlatıldığı bu eserden MÖ III. ila MS X. yüzyıllar arasında Qin Hanedanı, Han Hanedanı, Kuzey ve Güney Hanedan Dönemi, Sui ve Tang hanedan yönetimleri hakkında barındırdığı bilgilerden dolayı tezimizde faydalandık.

38. Kürşat Yıldırım, Uygur Kağanlığı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

"*Uygur Kağanlığı*" kitabı Uygur Kağanlığı'nın öncesini, Ötüken'de 745-840 arası kağanlık dönemini ve sonrasını ele almaktadır. Tezimizde Uygur Kağanlığı kitabından Uygur Kağanlığı'nın siyasi tarihi, Çin coğrafyasına olan etkileri ile beraber Uygurların kağanlıkları öncesi ve yıkılışları sonrasında Gansu Koridoru'na yaptıkları göçler hakkında bilgiler barındırması açısından yararlandık.

39. Kürşat Yıldırım, 'Gök-Türk Çağında Türk Boyları' Ötüken Neşriyat, Kökler Cilt II, 2021, s.413-442.

Kürşat Yıldırım'ın 2021 yılında çıkan 'Kökler' adlı kitapta yer alan 'Gök-Türk Çağında Türk Boyları' makalesinden Türklerin Gansu Koridoru'ndaki varlığı hakkında bilgiler barındırmasından ötürü kullandık.

40. Erkin Ekrem, 'Uygur Boylarının Menşei', Ötüken Neşriyat, Kökler Cilt II, s.523-586, 2021.

Erkin Ekrem'in yazmış olduğu ve 'Kökler' kitabının ikinci cildinde yer alan 'Uygur Boylarının Menşei' adlı makalede Uygur Türklerin Gansu Koridoru'ndaki varlığı hakkında bilgiler barındırmasından ötürü faydalandık.

41. Yan Yuanliang 颜元亮, Zhongguo Lidai Yishuidaibing Ji Qi Shuli Gongcheng Shi 中国历代以水代兵及其水利工程史, Zhongguo Shuli Shudian Chuban She 国水利水电出版社, Beijing 北京, 2022.

Yan Yuanliang'ın bu eserinde Çin'de suyun tarihi nasıl şekillendirdiği hakkında bilgi verilmektedir. Eserde Zhou Hanedanı'ndan XX. yy'da değin savaş tarihinde suyun kullanımı konusuna değinilmiştir. Gansu'da Hun kökenli Juqu Mengxun'un suyu kullanarak Dunhuang'ı ele geçirip Batı Liang Hanedanı'nı yok etmesi bilgisi başta olmak üzere, tezimizde bu eserden Gansu'da yer alan şehirler hakkında verilen bilgilerden ve kullanılan haritalardan faydalandık.

BİRİNCİ BÖLÜM: COĞRAFYA

1.1 Gansu Adı

Gansu adı Gansu Koridorunda yer alan iki eski şehrinin kısaltmasının birleşmiş halidir. Buna göre Gansu adı Ganzhou (Zhangye bölgesinde) ve Suzhou (Jiuquan bölgesinde) adlı iki şehirden gelmektedir⁴⁵. Bu adlandırma MÖ II. Yüzyıl – MS IX. yüzyıl arasındaki dönemi kapsamayıp daha sonraki devirlerde ifade edilmiştir. Gansu adından önce ise bölgenin çeşitli yerlerine Yongliang 雍梁, Hexi 河西, Longxi 隴西 Longyou, 龍右, Beidi 北地 gibi farklı isimler verilmiştir⁴⁶.

Çin, batıya açılmak için önce Gansu Koridoru'nu almak daha sonra burada askeri üs kurmak zorunda idi. Bu nedenle Gansu Koridoru, Çin'in batıya açılan kapısıdır. Çin kaynaklarındaki Hexi adı Sarı Irmak'ın batısında kalan bölge olduğu için ifade edilmiştir. Şekil olarak Gansu'nun kuzeyi ve kuzeydoğusu dar bir koridora benzediği için bölgeye Gansu Koridoru, Çince '*Hexi Zoulang*' denmektedir. Gansu ve Gansu Koridorunun bugün kapladığı alan geçmiştekinden farklı olduğu bilinmektedir. Gansu ve Gansu Koridoru kapsamına giren bölgeler dönemden döneme değişiklik göstermektedir. Bu nedenle bugün Gansu Koridoru'nda yer alan şehirlerin kuruldukları konumları ve kapsamlarının da bugünkünden farklı olduğu bilinmektedir⁴⁷.

1.2 Gansu ve Gansu Koridorunun Coğrafi Konumu ile Sınırları

Gansu Eyaleti 甘肃 bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzeybatısında yer almaktadır (32°31'–42°57'Kuzey Enlemi 92°13'–108° 46'Doğu Meridyeni)⁴⁸. Bugün Gansu'nun toplam yüzölçümü 425.800 Km² olup, eyaletin başkenti Lanzhou'dur 兰州. Batıdan doğuya 1655 km uzunluğunda, kuzeyden güneye 530 km genişliğinde olan Gansu Eyaletinin kuzeybatısında Uygur Özerk Bölgesi, batısında Qinghai Eyaleti 青海, kuzeyinde Moğolistan ve Çin'deki İç Moğolistan Özerk Bölgesi 内蒙古自治区, doğusunda Ningxia Özerk Bölgesi 宁夏回族自治区 ve Shanxi Eyaleti 陕西, güneyinde ise Sichuan Eyaleti 四川 bulunmaktadır.

⁴⁵ Feng Shengwu, **a.g.e.**, s.1. Yıldırım, "**Hunlar ve Gansu**", 2017,s.189. Beijing Foreign Press, **Geography**, Beijing, 1982, s.242.

⁴⁶ Feng Shengwu, **a.g.e.**, s.1. Yıldırım, **Hunlar ve Gansu**, s.189. Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.1.

⁴⁷ Du Yu, **a.g.e.**, s.43-47. Yıldırım, **Hunlar ve Gansu**, s.189.

⁴⁸ Dong An v.d.**Evidence of climate shift for temperature and precipitation extremes across Gansu Province in China. Theoretical and Applied Climatology**, 2020, s.1137.

Gansu Koridoru ise (37°17 K - 42°18 K ve 92°23 D 104°12 D) , Gansu eyaletinin kuzeybatısında yer almaktadır. Gansu Koridorunun yüzölçümü 226,000 km² alanı kapsamaktadır ⁴⁹ .Gansu Koridoru'nun yükseltisi 1100-1500 metre arasında değişmektedir⁵⁰. Gansu Koridorunun doğusunda Tenger Çölü 腾格里沙漠, Wushao Sırtı 乌鞘岭 ve Löss Platosu 黄土高原, batısında Tarım Nehri Havzası, Dunhuang'da Yang 阳关 ve Yeşimtaş (Yumen) 玉门 geçitleri bulunur. Güney sınırında 5565 metreyi aşan yükseltiyse Qilian Dağları 祁连山, Kuzey sınırında Gobi Çölü, Badain Jara Çölü, ortalama 2500 metre yüksekliğiyle Kuzey Dağları Silsilesi anlamına gelen Bei Shan 北山 (Longshou Dağı 龙首山, Heli Dağı 合黎山 ve Mazong Dağı 马鬃山) bulunmaktadır⁵¹. Doğu-batı yönünde yaklaşık 1200 kilometre olan Gansu Koridoru, kuzey güney yönünde 100 ila 200 km'dir⁵².

Gansu Koridoru'nun batısında Uygur Özerk Bölgesi, kuzeyinde İç Moğolistan Özerk Bölgesi, doğusunda Ningxia Özerk bölgesi 宁夏回族自治区, güneyinde ise Qinghai 青海 bulunmaktadır. Çinliler bu bölgeye Sarı Irmak'ın batısında kaldığı ve dar yapısıyla batı bölgesine ulaşımı sağlayan bir koridoru andırdığı için "nehirin batısındaki koridor" anlamına gelen "*Hexi Zoulang* 河西走廊" ya da doğrudan bölgenin adıyla "*Gansu Zoulang* 甘肃走廊" tabiri kullanılmaktadır⁵³. Bugün Gansu Koridorunda, Jiuquan 酒泉, Jiayuguan, 嘉峪关 Wuwei 武威, Zhangye 张掖, Jinchang 金昌 adında beş bölge bulunmaktadır.

⁴⁹ Qingge Feng, **Water Resources in the Hexi Corridor and Its Cycle**, 2010, s.300. Changzhou Yan v.d.**Estimation of areas of sand and dust emission in the Hexi Corridor from a land cover database: An approach that combines remote sensing with GIS**, 2009, s.708.

⁵⁰ Cheng Changyu, **resource in Qilian Mountainous region and its influence on eco-environment of Hexi Corridor**, 1996, s, 247–258.

⁵¹ Wang Binbin, **a.g.e.**, s.,8. Wu Rengxiang, **Hexi Hansai Diaocha Yu Yanjiu**, Wenwu Chubanshe, Beijing, 2005, s.2. Cheng Chanyu, **a.g.e.**, s.247-258. Hai Bo, **Hexi Zoulang Fojiao Wenhua Quwei Tezheng de Xingcheng**, Wang Ka - Guiping Wang (Ed) **Zhongguo Bentu Zongjiao Yanjiu** 2019, s.18. Qilian Dağı'nın en yüksek yeri 5800 M ile Tuanjie zirvesi olsa da Tuanjie'nin konumu Qinghai bölgesinde kalmaktadır, Gansu Koridorundaki en yüksek zirve 5565 M'dir. Kuzey Dağları sisteminde Longshou Dağı'nın zirvesi 3616 M, Heli Dağı'nın 2014 M, Mazong Dağı'nın ise 2565 M'dir. İç kısımlarda Gansu'nun Zhangye bölgesinde bulunan Yazhi Dağı ise 3978 metredir.

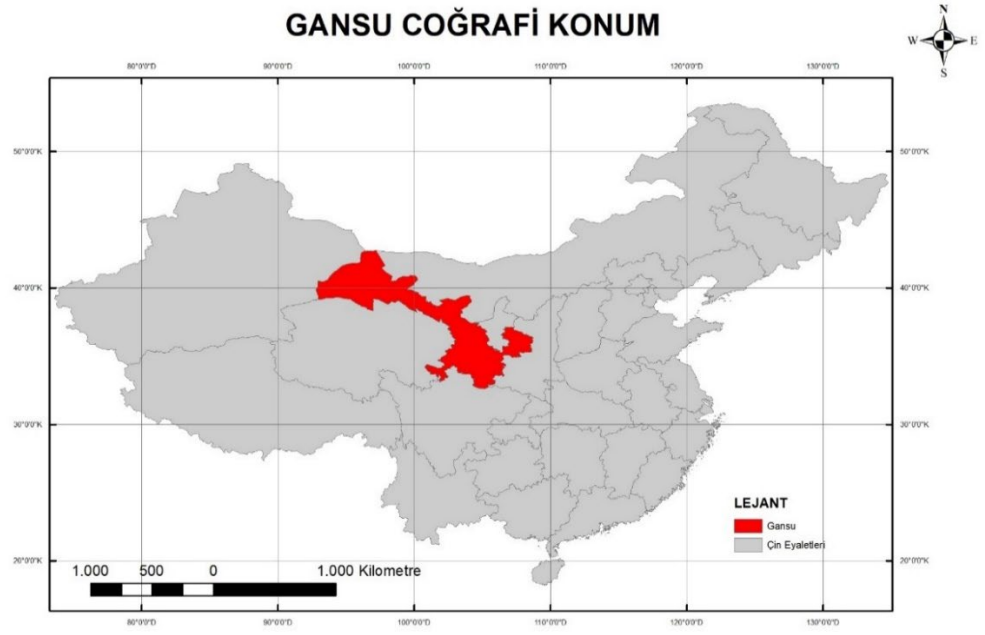
⁵² Yan Hao, v.d. **Climate regionalization of various wine grape varieties in Hexi Corridor China**, 2019, s.1.

⁵³ Wu Rengxiang, **a.g.e.**, s.1. Wang Binbin, **a.g.e.**, s.8.

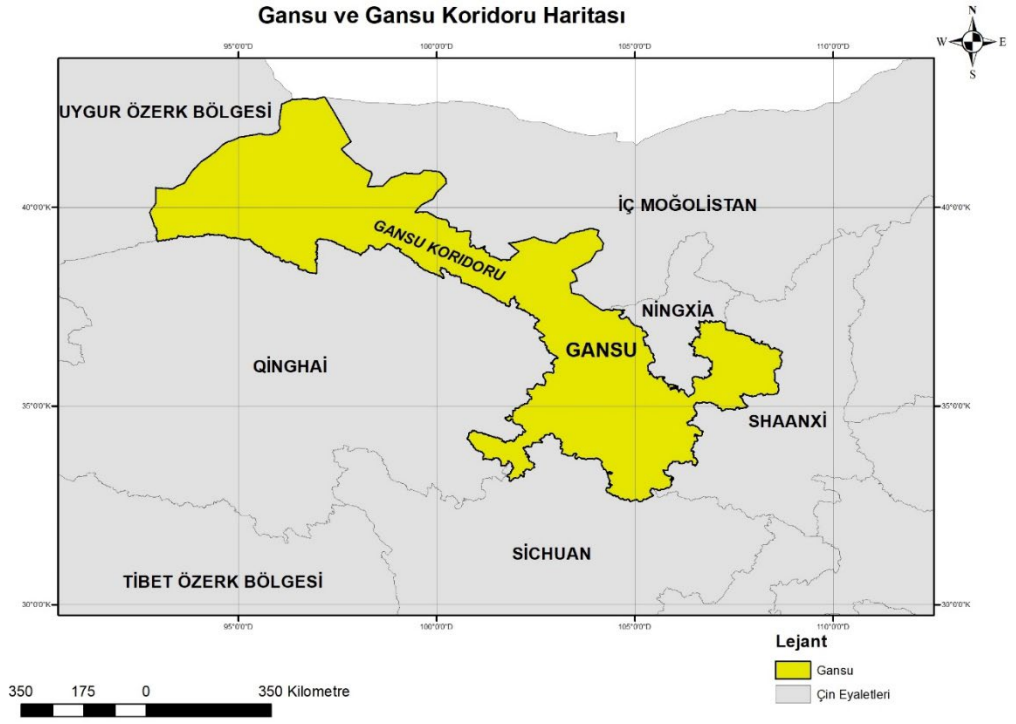
GANSU EYALETİ FİZİKİ COĞRAFYA HARİTASI

Harita 1: Gansu Bölgesinin Fiziki Coğrafya Haritası (Arcigs,10.5 – Umut Köse)

Harita 2: Gansu Eyaletinin Coğrafi Konumu (Harita: Arcsgis 10,5 – Umut Köse)

Harita 3: Gansu Koridoru'nun Konumu ve Gansu Eyaletinin Komşu Eyaletleri (Harita: Arcgis 10:5- Umut Köse)

1.3 Gansu Koridorunun Jeolojisi

Gansu Koridoru, Tibet-Qinghai Platosunun kuzeydoğu sınırında yer almaktadır. Gansu Koridoru'nun kuzeyi Tarım masifi ve Alaşan masifi doğusu Ordos masifi, güneybatısı Qilian Dağları ile çevrilmiş durumdadır⁵⁴. "Gansu Koridoru, aynı zamanda 700 km uzunluğunda ve 50 km genişliğinde sismik açıdan aktif faylarla çevrili bir havza bölgesidir" ⁵⁵. 55 milyon ila 35 milyon yıl önce Hindistan'ın Avrasya kıtasına çarpıp birleşmesi Gansu Koridoru'nun jeolojik yapısını etkileyen bir gelişme olmuştur. Bu nedenle, Tibet Platosuna benzer şekilde Gansu Koridoru'nun da temel jeolojik oluşumunun üçüncü jeolojik zamandan başlamak üzere Senezoik dönemle şekillenmeye başlamış olduğu ifade edilebilir⁵⁶. Gansu Koridorunun temel jeolojik yapısında Senezoik dönem segmentlerinin yanı sıra Paleozoik dönem kayaları ile Mezozoik dönem segmentleri de bulunmaktadır⁵⁷.

Gansu Koridoru'nun güneybatısında bulunan ve koridorun su teminatı olduğu için hayat kaynağı olan Qilian Dağları'nın jeolojik yapısında ise, "paleozoik dönem tabakaları, magmatik kayalar, senozoik dönem tortul kayalar, kızıl kumtaşları, kaledoniyan dönem granitleri gibi oluşumlar bulunmaktadır⁵⁸. Geç Pleistosen ve Holosen dönemde meydana gelen tektonik hareket nedeniyle Gansu Koridoru'ndaki kıvrımlı sahalar yükselmiş ve alüvyon yelpazeleri Gansu Koridorunun iç kısımlarına kadar gelmiştir"⁵⁹.

⁵⁴ Youli Li - Jingchun Yang, "Tectonic geomorphology in the Hexi Corridor, north-west China" 1998, s.345.

⁵⁵ Xu, Xiwei -Yeats, Robert - Yu, Guihua. "Five Short Historical Earthquake Surface Ruptures near the Silk Road, Gansu Province", China,2010 s.541.

⁵⁶ Senezoik Dönem: 66 milyon önceden günümüze kadarki dönemin adıdır. Li-Yang, a.g.e 345-349. Wang Yizhou v.d,"Qilian Shan Hongshui Bahe Liuyu Dimao Tezheng Jiqi Gouzao Zhishi Yiyi", 2013 s.737. Coşkun Faik Kavala, **Klimatoloji ve Çin Kaynaklarında Gök-Türk Çağında İklim Krizi**, Kabalcı Yayıncılık, 2024, İstanbul s 53-54.

⁵⁷ Li-Yang, a.g.e., s 345-346. Paleozoik Dönem: 570 Milyon Yıl Önceki Dönem ile 245 Milyon Yıl Önceki Döneme verilen isimdir. Mezozoik Dönem: 245 milyon yıl öncesinden 66.4 milyon önceki döneme kadar olan dönemi kapsayan ikinci jeolojik dönemin adıdır. Jeolojik zaman çizelgesi hakkında bkz: <https://www.usgs.gov/media/images/geologic-time-scale>, Erişim tarihi: 28.02.2024.

⁵⁸ Li-Yang, a.g.e.. s. 348. Pan Baotian v.d., "Hongshan.Bedrock channels response to differential rock uplift in eastern Qilian Mountain along the northeastern margin of the Tibetan Plateau", 2015, s.3. Pliosten 2.580.000 ila 11.700 yıl öncesini kapsayan dönemin adıdır. Geç Pliosten ise 129,000 bin yıl öncesinden 11,700 bin yıl önceki dönemi kapsamaktadır. Holosen dönem ise 11.700 yıl önceden günümüze kadarki dönemi kapsamaktadır.

⁵⁹ Tarım sahalarının oluşmasında bu olayın etkisi bulunmaktadır. Li-Yang, a.g.e., s.348

Gansu'da güneydoğu-kuzeybatı yönlü üç yükselme hareketi (Daihuang Dağı-Yumu Dağı-Wenshu Dağı) Gansu Koridorunu dört derin havzaya bölmüştür⁶⁰.Günümüze gelindiğinde 1000 ile 1500 metre arasında değişen ortalama yükseltiye sahip olan Gansu Koridoru'nun en yüksek yeri 5565 metre olan güneybatıdaki bölgesinde yer alan toplamda 850 km uzunluğunda ve 200–300 km arasında genişliğe sahip olan Qilian Dağları'dır (93.51° –103 °Doğu Meridyeni, 36.5° –39.5 °Kuzey Paralelleri).

1 3.1 Gansu Koridorunda Deprem

Gansu ve Gansu Koridoru pek çok doğal afet potansiyeli bulunan bir bölgedir. Qilian Dağlarında çığ ve sel, Sarı Irmak'a yakın olan yerlerde sel ve Löss Platosu'na yakın olan yerlerde toprak kayması, Gobi, Tenger ve Badain Jara çölü yakınlarında kum fırtınası ve kaya düşmesi örnek olarak gösterilebilir⁶¹. Tarih boyunca da pek çok bölgede olduğu gibi Gansu'da da çok sayıda doğal afet yaşanmış ve bu afetlerden milyonlarca insan etkilemiştir. Gansu tarihine bakıldığında en çok can kaybına neden olan doğal afet deprem olmuştur⁶². Gansu Koridoru'nun fay haritasına bakıldığı zaman,"kuzeydoğu-batı, kuzeydoğu, kuzeydoğu-güneybatı" yönlerinde aktif faylar görülmektedir⁶³.Gansu Koridorundaki aktif fayların tarih boyunca 8 büyüklüğüne kadar büyük depremlere yol açabildiği bilinmektedir. Gansu'da görülen 7 ve 8 büyüklüğündeki bazı büyük depremler şunlardır:

⁶⁰ Li -Yang, **a.g.e.**, s.347. Bu dört havza Wuwei, Zhangye, Jiudongwan, Jiuxi bölgelerinde bulunmaktadır.

⁶¹ Zhang Bingyu v.d, "**Hydrological Simulation Study in Gansu Province of China Based on Flash Flood Analysis**", 2024, s.2

⁶² Gansu Koridoru'nda örnek gösterilebilecek veba tarihleri 297, 310, 636, 1006, 1587, 1708, 1764, 1790, 1866 yılları iken Gansu Koridoru'nda gerçekleşen büyük toprak kaymaları tarihleri 366, 408, 966, 1318 yıllarıdır. Bkz: Gao, Mingjun - Li, Yu. "**Historical Records Dataset on Human Activity in the Hexi Corridor of China (from Neolithic to Qing Dynasty)**", 2023

⁶³ Wang Yizhou vd. "**Qilian Shan Hongshui Bahe Liuyu Dimao Tezheng Jiqi Gouzao Zhishi Yiyi**", 2013 s.737. Pan Baotian v.d. **a.g.e.**, s.3.

“MS 180 Gaotai depremi 高台 (M 7,5), 1609 Hongyazi 红崖子 depremi (M 7,2), 1927 Gulang 古浪 depremi (M 8,0), 1932 Changma 昌马 depremi (M 7,6) ve 1954 Shandan 山丹 depremi”⁶⁴. 180 yılındaki depremde kırılma bölgesinin uzunluğu 28 km, 1609 depreminde 11 km, 1927 depreminde 23 km ve 1954 depreminde ise 5,1 km'dir⁶⁵.

Hem tez konusunda çalışılan bölgede gerçekleşmesi hem de tez konusunu kapsayan zamana denk gelmesi bakımından Gansu Koridoru'ndaki bazı depremleri incelemek gerekirse, MS 138 yılında Jincheng'deki deprem, 143-144 yılları arasında Longxi, Zhangye, Wuwei ve Jiuquan bölgelerini etkileyen deprem ile 180 yılında Heli Dağının güney fayı kısmında gerçekleşmiş olan Gaotai depremi bugünkü Gaotai ilçesinin batısında Jiuquan bölgesinde (39.4 Kuzey Paraleli- 99.5 Doğu Meridiyen) meydana gelmiş ve bölgede ciddi bir tahribata yol açmıştır⁶⁶. Gansu'daki Lanzhou Üniversitesi'nden Cao Na, Lei Zhongsheng, Yuan Daoyang, Liu Xingwang adlı dört sismoloğun “*Zhongguo Dizhen Lishi Ziliao Huibian*” adlı kitaba dayanarak hazırladığı deprem tablosuna göre, Gaotai depreminden en çok Jiuquan bölgesi etkilenmiş olup, toplam ölü sayısı ise bilinmemekle beraber deprem nedeniyle şehirdeki binalar büyük oranda yıkıldığı için Gaotai şehrini başka bir yerde yeniden inşa edilmek zorunda kalmıştır⁶⁷. 756 yılının on ikinci ayında yine Gaotai yakınlarında 6 büyüklüğünde bir deprem daha yaşanmış, ölüm sayısı bilinmemekle beraber, bu sefer Jiuquan bölgesi ile beraber şehrin taşınmış olduğu Gansu Koridoru'nun diğer bir bölgesi olan Zhangye'nin de etkilendiği bu iki bölgede de pek çok evin yıkılmış olduğu bilinmektedir⁶⁸.

⁶⁴ Xu - Yeats, - Yu, **a.g.e.**, s.541.

⁶⁵ Xu - Yeats- Yu, **a.e.**, s.542.

⁶⁶ Sun Zhan'ao, **Jiuquan Shizhi**, Fangzhi Chuban She, 2008, s.9. Cao Na v.d., “**Gongyuan 180 Nian Gansu Biaoshi Dizhen Kao**”, 2013 s. 744-745, Luo, Hao v.d., “**The Holocene Activity Evidences of Yema River-Daxue Mountain Fault in Western Qilian Mountain**” 2013, s.1571. Shao Wenlong(ed), **Gansu Shengzhi di er Juan Dashiji**, Gansu Renmin Chuban She, Lanzhou, 2017, s.30, 31, 34.

⁶⁷ Bugünkü Gaotai Gansu'nun Zhangye bölgesindedir. MÖ II. MS II .yüzyılları arasında MÖ 193, MÖ 186, MÖ 70, MS 47, MS 46, MS 128, yıllarında Gansu bölgesinde 6 ya da 7 büyüklüğünde depremlerin meydana geldiği bilinmektedir. Bkz : Cao Na, v.d.. **a.e.**, s. 751,752. Gansu Tarihine bakıldığı zaman Gansu Koridoru'nda yaşanan diğer önemli depremlerin tarihleri 362, 366, 374, 399, 405, 408, 410, 417, 482 506, 1289, 1300, 1311, 1326, 1506, 1507, 1516, 1548, 1556, 1557, 1558, 1560, 1561, 1591, 1654, 1655, 1709, 1785, 1832, 1879'dir. Gansu Depremleri Tarihi için bkz: Gao, - Li, ‘**a.g.e.**’, Shao Wenlong (ed), **a.g.e.**. Gansu'da yaşanan son büyük deprem 18 Aralık 2023 tarihinde yaşanmıştır 150'den fazla ölüme yol açan depremin büyüklüğü 6.2'dir.

⁶⁸ Shao Wenlong (ed), **a.e.**, s.83.

Gansu ile Gansu Koridoru'nun depremselliği ortada iken Gansu tarihi çalışacak araştırmacıların bölge jeolojisi hakkında biraz fikir sahibi olması yapılacak araştırmalar açısından faydalı olacaktır.

1.4 İklim ve İklim Tarihi

1.4.1 İklim

Gansu'da dört farklı iklim tipi görülmektedir. Bunlar ılıman karasal iklim, ılıman muson iklimi, dağ iklimi ve subtropik muson iklimidir⁶⁹. Gansu Koridoru ise denize sınırı olmayan bir iç bölge olup, yarı kurak ve kurak bir iklime sahip tipik bir vaha-çöl ekoton bölgesidir⁷⁰. Gansu Koridoru'nun kuzeyinde ve kuzeydoğusunda bulunan Gobi, Badain Jaran, Tengger gibi çöllerin etkisi, Tibet platosunun yükselme hareketi, koridorun doğu sınırını oluşturan Wushao Sirtından (3582 M) çtesine okyanus muson rüzgarının geçemeyerek Gansu Koridoru'na gelecek yaz musonunu büyük ölçüde engellemesi ile yağış oranının düşmesi gibi etmenler Gansu Koridoru'nun kurak bir iklime sahip olmasının nedenleridir⁷¹.

Günümüzde Gansu Koridorunda yıllık sıcaklık ortalaması 4 ile 9 derece arasında değişmektedir. Gansu'nun çöl ve yarı çöl bölgelerine gidildikçe gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkı da artmaktadır. Gansu Koridoru'nda yıllık yağış oran ortalaması ise 178 mm'dir⁷². Gansu Koridoru'nda yıllık yağışın batıdan doğuya doğru arttığı ifade edilebilir⁷³. Gansu Koridorunun yıllık buharlaşma ortalaması ise 2000 mm ile 3000 mm arasındadır⁷⁴.

⁶⁹ Peng Zhao - Zhibin He, **Temperature Change Characteristics in Gansu Province of China**, 2022, s.2

⁷⁰ Ekoton: iki farklı bitki topluluğunun karşılaştığı ve bir bitki örtüsü oluşturdıkları geçiş alanıdır. Gansu Koridoru'nun kuzeyi çöller ile kaplıdır, iç kısımlar vahadır, koridorun güneyinde ise yeşil alanlarıyla bilinen Qilian Dağları bulunur. Gansu Koridoru'nun tipik bir vaha-çöl ekotonu olduğu ifade edilebilir. Bkz: Hanshou Zhu v.d. **"Divergent trends of ecosystem status and services in the Hexi Corridor"**, 2022 s.3 Beijing Foreign Press, **Geo**, s.242-244.

⁷¹ Chen Changyu, **"Water resource in Qilian Mountainous region and its influence on eco-environment of Hexi Corridor"** 1996 p. 247–258. Gansu Koridoru'nda 100,101, 384,387,399,405, 433, 507, 618, 1010, 1088, 1126, 1128,1141, 1260,1262, 1268, 1281, 1285,1286, 1289, 1294, 1296, 1316,1319, 1332, 1444, 1468, 1508, 1534, 1538, 1738, 1873 yıllarında kıtlık yaşandığı bilinmektedir. Bkz: Gao- Li, **a.g.e.**, s.3

⁷² Li Xin v.d, **a.g.e.**,s. 3 Wei Wenyu vd. **a.g.e.**, s.3

⁷³ Luo Xiaoling v.d. **"Hexi Zoulang Dizhi Zaihai Chengyin Fenxi Yu Fangzhi Duice"**,2005, s.103. QiuHong Tang vd. **Geography of China**, Ge Quansheng, Tang QiuHong(ed), **Atlas of Environmental Risks Facing China Under Climate Change**, Springer, 2018, s.6.

⁷⁴ Zhou Xinying, v.d. **'a.g.e.**, s.2.

Gansu Koridorunda en çok yağış alan yer koridorun güneyinde yer alan Qilian Dağlarının doğu kısmıdır. Qilian Dağlarının doğusu, 300 ile 650 mm'ye kadar yağış alabilmektedir⁷⁵. Bu nedenle ve bölgenin kendine has iklim koşullarıyla beraber batı rüzgarlarıyla muson rüzgarları arasında bir geçiş bölgesi olan Qilian Dağlarında Gansu Koridoru'nun diğer bölgelerine oranla çok daha fazla bitki türüne, çayırlara ve ormanlar kuşağına rastlanmaktadır⁷⁶. Qilian Dağları bölgesinin yaz mevsiminde zengin yağış alması, buzul ve karların kalıcı kar sınırına kadar kısmi erimesine neden olmakta, böylece Qilian Dağlarından beslenen Gansu Koridoru'ndaki üç büyük su havzası Hei, Shiyang ve Shule nehirleri vasıtasıyla Gansu Koridoru'nda vaha bölgelerine su taşınarak tarım yapılabilir⁷⁷.

Gansu Koridoru'nun kuzeyindeki dağlık kesimi olan Kuzey(Bei) Dağlarının yıllık sıcaklık ortalaması 5 ile 8 derece arasında değişmekte olup yıllık yağış oranı 50 ila 200 mm arasındadır⁷⁸. Kuzey Dağları bölgesinde tarım yapılmakla beraber, Gansu Koridoru'ndaki vahaların yayılım gösterdiği yerlerden biridir⁷⁹. Kuzey Dağları bölgesinde 140 ya da 160 gün boyunca bölgede don olayı görülmez⁸⁰. Gansu Koridoru'nun batısında Dunhuang ve Shule Nehrinin aşağı kısımlarında yıllık sıcaklık ortalaması 8 ila 10 derece arasında olup, yıllık yağış ise 50 mm'den azdır⁸¹. Bu nedenle bu bölgede çöl iklimine rastlanır. Gansu Koridorunun batısında tahıl ve pamuk üretimi yapılabilirken, 160 ile 170 gün boyunca bölgede don olayı görülmez⁸². Güneydeki bölgede ise yıllık sıcaklık ortalaması 4 derecenin altında, yıllık yağış ortalaması ise 100 mm ila 500 mm arasında değişmektedir. Don yaşanmayan gün sayısı 140 ila 120 günün altındadır.

⁷⁵ Günümüzde, Qilian Dağlarının merkez kısmının yıllık yağış ortalaması 200-450 mm arasında iken, Qilian Dağlarının batı kısmının yıllık yağış oranı 150-300 mm arasında değişmektedir. Bkz: Chen Chengyu, **a.g.e** S.247 Qilian Dağlarında alpin iklim koşullarına rastlanmaktadır.

⁷⁶ Liu Lin, v.d., "**Zoning of Ecological Restoration in the Qilian Mountain Area, China**", 2021, s. 1-18. Beijing Foreign Press, **Geo**, s.244.

⁷⁷ Yan v.d., **a.g.e.**, 2019, s.9

⁷⁸ Wu Rengxiang, **a.g.e.**, s.3.

⁷⁹ Wu Rengxiang, **a.e.**, s.3.

⁸⁰ Wu Rengxiang, **a.e.**, s.3.

⁸¹ Wu Rengxiang **a.e.**, s.3.

⁸² Wu Rengxiang **a.e.**, s.3.

BÖLGE ADI	YÜKSELTİ (M)	YILLIK YAĞIŞ ORT (M)	YILLIK SICAKLIK ORT (C°)	OCAK AYI ORTALAMA SICAKLIK (C°)	TEMMUZ AYI ORTALAMA SICAKLIK (C°)	ORTALAMA YILLIK GÜNEŞLENME SAATİ
Jiuquan	1466 M	85.3 mm	7.3 C	-9.7 C	21.8 C	2954 Saat
Dunhuang	1170 M	36.5 mm	9.3 C	-9.3 C	24.7 C	3247 Saat
Zhangye	1500 M	129 mm	7 C	-10.2 C	20.3 C	2966 Saat
Wuwei	1530 M	158 mm	7.7 C	-8.7 C	21.9 C	2945 Saat

Tablo 1: GANSU KORİDORU BÖLGELERİNDE İKLİM VERİLERİ⁸³

⁸³ Feng Shengwu, **a.g.e.**, s.239.

1.4.2 Çin’de İklim Tarihi ve Gansu Koridorunda İklim Tarihi Değerlendirmesi

XX. yüzyıldan itibaren iklim tarihi bütün dünyada pek çok bilim insanı tarafından incelenmeye başlanmıştır. Gansu bölgesinin iklim tarihini inceleyen bilim insanlarından biri olan Feng Shengwu 冯绳武 (1912-1991) adlı bir Çinli coğrafyacının, “*Gansu Dili Gailun* 甘肃地理概论” adlı eserinde yaptığı Gansu’daki iklim tarihi sınıflandırması şu şekildedir:

- “1- Birinci Sıcak Dönem (MÖ 770 - MS 25);
- 2- Birinci Soğuk Dönem; (MS 25-600);
- 3- İkinci Sıcak Dönem (MS 600 – 1000);
- 4- İkinci Soğuk Dönem MS 1000-1200);
- 5- Üçüncü Sıcak Dönem (MS 1200-1300);
- 6- Üçüncü Soğuk Dönem (MS 1400 - 1900);
- 7- Dördüncü Sıcak Dönem (1911 – 1945);
- 8- Dördüncü Soğuk Dönem (1945 – 1965)”⁸⁴.

Bu sınıflandırma doğrultusunda tez sahamız ve tezimizin kapsadığı zaman aralığında iki sıcak dönem (MÖ 770 - MS 25 - MS 600-1000) İki de soğuk dönem (MS 25-600) –MS 1000-1200) yaşandığı bilinmektedir. Feng Shengwu’nun hazırladığı kronolojik tablodan daha eski zamanlara değinmek gerekirse, Gansu’da ise Gonghe hareketi olarak bilinen bir jeolojik olay, kısaca dağların yükselmesi hareketi Tibet – Qinghai bölgesinde kurak iklime ve yer yer çölleşmelere neden olmuştur. Tibet platosunun kuraklığı kuzeydoğusundaki Gansu Koridoru’nu da

⁸⁴ Feng Shengwu, **a.g.e.**, s. 96: Bu iklim sınıflandırması demek değildir ki “sıcak dönemde soğuk koşullar, soğuk dönemde sıcak koşullar yaşanmadı”. Bu yalnızca yüzyıllarca yıldaki genel ortalamayı ele alan bir sınıflandırma modelidir. Örneğin soğuk dönem olarak geçmesine rağmen Gansu Koridoru’nda MS 1390–1413, 1425–1450, 1530–1649, 1792–1920, 1937–1949 arasındaki dönemler nemli dönemler MS 1414–1424, 1451–1529, 1650–1791, 1921–1936, 1950–1979 arasındaki dönemler kurak dönem olarak geçmektedir. Bkz: Bao Yang, v.d, “**Rainfall history for the Hexi Corridor in the arid northwest China during the past 620 years derived from tree rings**”, 2011, s.1166.

etkilemiş ve bölgeyi okyanus rüzgarlarından engellediği için kuraklık ve çöl tipi iklimi getirmiştir⁸⁵. Bu durum Gansu Koridoru'nun pek çok yerinde bugün bile geçerlidir.

Bir durum daha vardır ki, günümüzde gerçekleşen Paleoklimatoloji araştırmaları sayesinde Gansu Koridoru'nun zaman zaman farklı iklimsel dönemlere girdiği bilinmektedir. Gansu Koridoru'ndaki lös, polen ve fosillerin kullanımıyla yapılan araştırmalar sayesinde Gansu'da yer yer günümüzdekinden daha sıcak ya da soğuk; daha kuru ya da daha nemli iklim koşullarının olduğu dönemlerin varlığı bilinmektedir⁸⁶. Feng Shengwu haricinde Gansu'da iklim şartlarının uygunluğu hakkında yapılan diğer yorumlar, Gansu'daki ilk arkeolojik kültürlerin ortaya çıktığı dönemdir⁸⁷. Buna göre, MÖ 3000 ile MÖ 2000 yılları arasında Gansu Koridoru bölgesi daha sıcak ve daha nemli idi⁸⁸. Gansu'da bu döneme tarihlenip günümüze kalıntıları ulaşan pek çok arkeolojik kültür bulunmakla beraber, Gansu'daki bu arkeolojik kültürlerin bir anda gerileme dönemine girmesinin nedenlerinden bir tanesi de MÖ 2000-MÖ 1000 arasında bölgenin Muson rüzgarını alma oranının azalması nedeniyle kuraklaşmanın yaşandığı, bunun da Gansu Koridoru'ndaki hayatı arkeolojik kültürlerin gerileme dönemine girmesine neden olduğu için olumsuz etkilediği ifade edilmiştir⁸⁹. Bir diğer görüşe göre MÖ 3000 ile MÖ 1000 arasında ortalama sıcaklık 11 ila 13 derece arasında değişmekte ve yağış ortalaması 400 ila 700 mm arasında değişmekteydi⁹⁰. Bu da MÖ 3000-MÖ 1000 yılları arasında Gansu Koridoru'nun bugünkünden ortalama iki ila üç derece daha sıcak ve 300 ila 500 mm arasında daha fazla bir yağış meydana gelmiş olabileceği anlamına gelmektedir⁹¹. Bundan sonraki dönem olan MÖ 1000-MÖ 700 yılları arasında ise Gansu kuraklaşmakla beraber bugünkü sıcaklık ortalamasının da bir derece altında olduğu düşünülmektedir⁹².

⁸⁵ Wu Guangjian vd. **Tectonic-climatic events in eastern Qilian Mountains over the past 0.83 Ma**, 2001, s.257.

⁸⁶ Tarih öncesinde ve eski çağlardaki iklim koşullarını araştıran bilim dalının adıdır. Yong Zhang vd. **Annual precipitation reconstruction since AD 775 based on tree rings from the Qilian Mountains, Northwestern China**, 2011, s.376.

⁸⁷ Liu Yang v.d. **"Climate Change, Geopolitics, and Human Settlements in the Hexi Corridor over the Last 5,000 Years"**, 2020, s.616 Zhou Xinying v.d. **a.g.e.** s.6.

⁸⁸ Liu Yang, v.d., **a.g.e.**, s.616.

⁸⁹ Gai Zhiyi, **"Xiongnu de Shengtai Wenming Jiqi Xiandai Xizai"**, 2011, s.5. Zhou Xinying vd. **'a.g.e.**, s.6.

⁹⁰ Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.5.

⁹¹ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.5.

⁹² Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.6

Çin’de arkeolojik ve ilk hanedan dönemlerin yanı sıra Gansu Koridoru’ndaki Hun dönemindeki koşullar hakkında çeşitli iklim tarihi yorumlamalar yapılmıştır. Buna göre; Hun – Han Çağı sırasında önce sıcak dönem iklimi, ardından da soğuk dönem iklimine geçiş yapıldığı bilinmektedir. İklim dönemlendirme tablosuna göre Yuezhi ve Hunlar Gansu Koridoru’na hâkim olduğunda Çin coğrafyası sıcak dönemde idi. Gansu Koridoru ise yine sıcak ve nemli bir dönemde aynı zamanda yağış oranı da daha fazla idi⁹³. Gansu’daki iklim şartlarının yanı sıra bölgenin kuzeydoğu sınırında bulunan Ordos bölgesinin, Hun ve Han Hanedanı çağında günümüzdeki kurak şartlardan daha iyi durumda olduğu, sahip olduğu çayır ve otlaklar sayesinde Han Hanedanı ve Hunlar için stratejik açıdan kritik bir konum olduğu bilinmektedir⁹⁴. Han Hanedanı ile Hunlar arasında gerçekleşen MÖ 127-121 arasındaki Ordos ve Gansu savaşları sürecinin önemi, iklim şartları ve su kaynaklarını ele alındığında bölgenin stratejik açıdan daha önemli bir yere getirmesiyle beraber Gansu Koridoru’nu önce Hunlar için kaybetmenin ardından da Han Hanedanı için kazanmanın ne anlama geldiğini anlamak açısından daha iyi anlaşılması gereken bir meseledir.

Sıcak ve nemli dönem Gansu Koridoru’nda Han Hanedanı’nı yönetiminde 85 yıl, Wang Mang’lı Xin Hanedanı yönetiminde ise 15 yıl daha devam etmiştir. Kuraklığın bugüne oranla daha az olduğu ve daha yağış aldığı bilinen bu sıcak dönemde buzul erimesi daha fazla yaşanacağı için Gansu Koridoru’nda su kaynaklarının varlığının daha zengin olduğu açıktır.

Han Hanedanlığı yıkıldıktan sonra MS III- VI. yüzyıllar arasında Kuzey Çin’de olduğu gibi Gansu’da da iklim yeniden soğumuş ve bölge kuraklaşmıştır⁹⁵. Yapılan çeşitli paleoklimatik araştırmalar bunun Gansu bölgesine olumsuz etkilerine değinseler de yine de beşer kaynaklı hareketler nedeniyle Wei Hanedanı döneminden itibaren Gansu Koridoru’ndaki şehir hayatında yaşanan pek çok gelişme bulunmaktadır⁹⁶.

⁹³ Liu Yang vd. **a.g.e.**, s.616. Sun Zhan’ao, **Gansu.**, s. 6.

⁹⁴ Ruth Mostern, **Yellow River**, Yale University Press, 2021, s.96.

⁹⁵ Manfred Domros- Peng Gongbing **The Climate of China**, Springer, Berlin, 1988, s.132.

⁹⁶ Du Yu, **a.g.e.**,s.52,53 Liu Yang v.d., **a.g.e.**, s.616.

Burada yaşanan iklim krizinin yanı sıra idari kriz, isyan, güvenlik problemi gibi beşerî meseleler devreye girmektedir ve bu dönemde merkez Çin'de yaşanan siyasi buhran, Gansu dahil olmak üzere kendilerine sığınacak güvenli bir yer arayan insanların pek çok yere göç etmesini-tetikleyen unsurlardan biri olarak görülmektedir⁹⁷. Bu iki unsur dikkate alındığında Avrupa merkezli olarak bilinen ancak Çin coğrafyasını da kapsayan dördüncü yüzyıldaki "kavimler göçü" hareketi daha iyi anlaşılmaktadır.

VI. - X. yüzyıllar arasında iklim anormalleri nedeniyle zaman zaman yaşanan soğuk ve kurak yıllar haricinde yeniden görülen sıcak ve nemli dönemin etkisi bu dönemdeki pek çok bölgeye yansımıştır⁹⁸. 560 ile 960 yılları arasında Çin'de ortalama sıcaklık bugünkünden iki derece fazla olduğu düşünülmektedir⁹⁹. Tang Hanedanı Çin tarihinin "parlak" bir dönemi olarak kabul edilirken Tibet tarihinde de siyasi ve askerî açıdan ilk ve tek olarak görülen bir Tibet İmparatorluğu (MS 614-842) da bir 'altın çağ' yaşamıştır. Tibetlilerin yükselişin gerekçelerinden birinin iklimin sıcak ve nemli ortam koşullarının bitkisel hayatı ve ekin üretiminin yükseltisini daha da yukarı çekmesiyle Tibetlilerin güçlenmesine katkı sağladığı düşünülmektedir¹⁰⁰. Bu iki büyük fücün birbirleriyle en yakın temas kurdukları ve sık sık savaştıkları bölgeler ise tez sahamızı da kapsayan Gansu ve Tibet'in kuzeydoğusunda yer alan Qinghai bölgeleri olmuştur¹⁰¹. Sonuç olarak dünya tarihinde olduğu gibi Gansu tarihinde de iklim değişikliği önemli bir yere sahip olduğu için Gansu'nun refahının arttığı ve refahın düştüğü dönemlerde iklim şartlarının etkisi mutlaka dikkate alınması gerekmektedir.

⁹⁷ Tarihte yaşanan siyasi krizler ve göç hareketlerinde iklimsel soğumanın getirdiği problemlerin ve kuraklık meselesinin de etkili olduğu ifade edilmektedir. Bkz: Kırilen, **Göktürk**, s.160. L.N Gumilev, **Hunlar**, Selenge Yayınevi, 2013, s. 370-390. Yoshinori Yasuda, **Water Civilization: From Yangtze to Khmer Civilizations**, Springer, 2013, s.3-62. Guo Qian, **Beijing, Geography, History and Culture**, ABC-CLIO, 2020, s.28.

⁹⁸ Türklere etkisi hakkında bkz: Kavala, **a.g.e.**, s. 134. Fei, Jie - Zhou, Jie - Hou, Yongjian. **"Circa A.D. 626 volcanic eruption, climatic cooling, and the collapse of the Eastern Turkic Empire"**, 2007, s.469-475. Nicola Di Cosmo - Clive Oppenheimer - Ulf Büntgen. **"Interplay of environmental and socio-political factors in the downfall of the Eastern Türk Empire in 630 CE"**, 2017 . Ahmet Taşağıl, **Göktürkler I-II,III**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014 s.98. Guo Qian, **a.g.e.**, s.29,30 Manfred - Peng, **a.g.e.**, s.132.

⁹⁹ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.6.960 yılından 1100 yılına kadarki dönemde ise ortalama sıcaklığın bugünkünden 1 ila 1.5 derece düşük olduğu bilinmektedir.

¹⁰⁰ Liu Yang v.d. **a.g.e.**, s.620.

¹⁰¹ Christopher I.Beckwith, **Tibetan Empire History**, Princeton University Press, 1987, s.34.

1.5 Hidrografiya

Gansu bölgesi bir iç bölge olup herhangi bir denize ya da okyanusa sınırı bulunmamaktadır. Gansu bölgesinin ana su kaynakları Bayanhar Dağlarının 巴颜喀拉山脉 kuzeyinden çıkan Çin tarihinin en önemli iki nehrinden biri olan Sarı Irmak 黄河 ile Tao 洮, Wei 渭, Jing 泾 nehirleri gibi Sarı Irmak'ın kolları, Gansu Koridoru'nun su kaynakları ise Qilian Dağları'ndan çıkan Heihe 黑河, Shule 疏勒河, Shiyang 石羊 Nehirleri ve onlara bağlı 57 nehir kollarıdır¹⁰². Bu üç nehir havzasının gelişimini, dağılımını belirleyen jeolojik olay Gansu Koridoru'nun Tibet Platosunun yükselme hareketine maruz kalmış olmasıdır¹⁰³.

1.5.1 Sarı Irmak - Huang He 黄河

Dünyanın en büyük altıncı nehri olup, Çin'de Uzun Irmak 长江 'tan sonra en büyük ikinci nehir olan Sarı Irmak 黄河 (95°53 D'~119°05 D) – (32°10 'K~41°50' K) 'ın toplam uzunluğu 5464 km olup drenaj havza alanı 750.000 km²'dir¹⁰⁴.

Sarı Irmak, Tibet Platosunda yer alan Kunlun Dağlarının 昆仑山 bir kolu olan Bayan Har dağlarının 巴颜喀拉山脉 kuzeyinde doğar ve batı-doğu doğrultusunda, Qinghai, Sichuan, Gansu, Ningxia, İç Moğolistan, Shanxi, Shaanxi, Henan, Shandong bölgeleri üzerinden Bohai denizine doğru dökülmektedir¹⁰⁵. Sarı Irmak'ın Gansu'da akış alanı 900 kilometreyi aşmaktadır¹⁰⁶. Sarı Irmak adını sahip olduğu kum, kil, çamur gibi alüvyonlu toprağın denize karışmasından dolayı ortaya çıkan renkten alır. Sarı ırmağın alüvyon oranının %45 ila %60'ı değiştiği bilinmektedir¹⁰⁷. Bu da Sarı ırmağın dünyadaki alüvyon oranı en yüksek nehirlerden biri yapmaktadır.

¹⁰² Uygur bölgesine ve Tibet Platosuna benzer bir şekilde, su kaynaklarının temininde yağışlar ve Qilian Dağlarındaki buzulların ve karların eriyerek su haline gelmesi hayati bir rol oynamaktadır. Qilian Dağlarından gelen su Gansu Koridoru'nun toplam su miktarının %95'ini oluşturmaktadır. Bkz: Chen Changyu, "Water resource in Qilian Mountainous region and its influence on eco-environment of Hexi Corridor", 1996 p. 247–258. Yang v.d. "A study on the spatial distribution and historical evolution of grotto heritage: a case study of Gansu Province", 2023, s.1.

¹⁰³ Wang Yizhou, v.d., 'Qilian Shan Hongshui Bahe Liuyu Dimao Tezheng Jiqi Gouzao Zhishi Yiyi' 2013, s.737.

¹⁰⁴ Zhongguo Hehu Dadian Huang He Juan, 2014, Beijing, s.2, Bai Shouyi, a.g.e., s.5.

¹⁰⁵ Xiao Xiqiang(ed), Zhongguo Dili Changshi - Common Knowledge About Chinese Geography, 2015, s.52, Zhongguo Hehu Dadian Huang He Juan, s.1. Bai Shouyi, a.g.e., s.4.

¹⁰⁶ Zhang Bingyu vd. a.g.e.. s.2.

¹⁰⁷ Ray Huang, China a Macro History, East Gate Book, 1990, New York, s.21.

Sarı Nehrin ana kolları ise Datong 大同, Huangshui 滹水, Wei 渭, Jing 泾, Luo 洛, Fen 汾, Dawen 大汶 ve Qin 沁 nehirleridir¹⁰⁸. Sarı Irmak tarım için bereketli olduğu kadar sularının kontrol altında tutulmasının da zor olduğu bilinmektedir. Bu nedenle de tarih boyunca sık sık nehrin yatak değiştirdiği ve çok sayıda can kaybının olduğu sel felaketlerinin yaşandığı bir nehir olmuştur¹⁰⁹.

Sarı Irmak, Türk tarihi açısından en az Hun döneminden bu yana büyük bir önem taşımaktadır. Sarı Irmağın gerek Hun devrinde gerekse Göktürk Kağanlığı devrinde Türkler ile Çinliler arasında coğrafi bir sınır olduğu ifade edilebilir¹¹⁰. Bir coğrafi sınır oluşunun yanı sıra Türklerin Çin topraklarına yaptığı akınlarda kullandığı yollardan biri Sarı Irmak'ın kolu olan Wei nehrinin kıyıları idi. Göktürklerle alakalı ilk bilgilerde de 535 yılında Bumin Kağan'ın o dönemde donmuş olan Sarı Irmak'ı geçtiği belirtilmektedir¹¹¹. Gansu ve Shanxi arasındaki bölgede yer alan ve Sarı Irmak'ın kollarından biri olan Wei Irmağı, Türklerin akınları sırasında geçtikleri bir yer olduğu için ayrı bir önem taşımaktadır. Örneğin 626 yılında Türkler ile Tang Hanedanı arasında Türklerin Çin sınırları içerisindeki ilerlemelerini durdurmak üzere yapılan anlaşma Sarı Irmak'ın kolu olan Wei nehrinde gerçekleşmiş ve bu anlaşma ile Türklerle yüklü miktarda ödeme yapılmıştır¹¹². VIII. yüzyılda dikilmiş Orhun Abidelerinde de Sarı Irmak'tan bahsedilmektedir. Burada Sarı Irmak yeşil ırmak anlamına gelen '*yaşil ügüz*' diye bahsetmişlerdir¹¹³. Bir başka örnek olan 721-724 yılında Sarı Irmak kıyısında yapılan "Türk tipi" heykeller de Türk-Çin ilişkileri kapsamında değerlendirilebilir¹¹⁴.

¹⁰⁸ Chen Jingsheng vd. '**Spatial and temporal analysis of water chemistry records (1958–2000) in the Huanghe (Yellow River) basin**', 2005,s.3.

¹⁰⁹ Sarı Irmak'ta yaşanan sel felaketleri için bkz: Chen, Yunzhen vd. '**Socio-economic Impacts on Flooding: A 4000-Year History of the Yellow River, China**'. Mostern, a.g.e.,

¹¹⁰ Mostern, a.g.e., s.92.

¹¹¹ Kavala, a.g.e., s.99.

¹¹² ZZTJ, 192, s.6019-6020 ayrıca bkz: Tang Chi, '**Wei Nehri Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar**', 1980, s.221-226.

¹¹³ Muharrem Ergin, '**Orhun Abideleri**', Boğaziçi Yayınevi, İstanbul, 1982, s.37.

¹¹⁴ Gürhan Kırilen, '**Bilge Kağan Zamanında Sarı Irmak Kıyısında Türk Heykelleri(721-724)**', Gece Kitaplığı, İstanbul, 2017, s.19,45.55.

1.5.2 Shiyang Nehri

Shiyang Nehri, ‘‘36°29’- 39°27 Kuzey Paralelleri - 101°4 ’- 104°16 ’ Doğu Meridyenleri arasında ’ Gansu Koridoru’nun doğusunda yer almaktadır¹¹⁵. Shiyang Nehrinin eski adı Gu Shui 谷水’dır. Shiyang Nehri’nin uzunluğu 250 km, nehir havzasının kapsamı ise 41.116 kilometrekaredir ¹¹⁶. Qilian Dağlarından doğan, Shiyang Nehri kuzeydoğu yönünde Gobi’ye akmakta olup, Gansu Koridoru’nda Wuwei, Zhangye, Jinchang bölgelerinde akmaktadır¹¹⁷. Shiyang Nehri, doğu-batı yönünde akmakta olup, sekiz ana koldan oluşmaktadır. Sekiz ana kolun ismi sırasıyla şöyledir:

‘‘Xida Nehri 西大河、 Dongda Nehri 东大河, Xiying Nehri 西营河, Jinta Nehri 金塔河, Zamu Nehri 杂木河, Huangyang Nehri 黄羊河, Gulang Nehri 古浪河, Dajing Nehri 大靖 河’’¹¹⁸.

1.5.3 Hei Nehri

Hei Nehri 黑河 ‘‘37° 50 - 42°40 Kuzey Paralelleri, 98°-102° Doğu Meridyenleri’’ arasında yer alır¹¹⁹. Hei Nehri’nin toplam uzunluğu 821 km iken, Gansu’dan geçen kısmı 345 km dir¹²⁰ Hei Nehri Havzası toplam 142,900 km² alana yayılmaktadır¹²¹. Hei Nehrinin kaynağı Qilian Dağlarıdır. Nehir, Qinghai Eyaleti sınırları kısmından çıkıp, Gansu Koridoru’ndan geçer, Gansu Koridoru’ndan da kuzeye doğru bugünkü İç Moğolistan Özerk Bölgesinde yer alan Alaşan Dağları’na gider¹²².

¹¹⁵ Shiyang Nehri’nin tam Türkçe karşılığı Taşkoyun Nehri olabilir buradaki Shi 石 taş, Yang 羊 ise koyun anlamına gelmektedir. Shiyang, Wushao Sırtının batısında, Huang Dağının Doğusunda, Qilian Dağlarının Kuzeyinde, Badain Jaran Çölünün ise güneyinde yer almaktadır. Bkz: Zhongguo He Hu Dadian, **Xibei Zhu He Juan**, 2014, Beijing, s.234.

¹¹⁶ Du Yu, **a.g.e.**, s.43. Sun Zhan’ao, **Gansu.**, s.11.

¹¹⁷ Wuwei’de Liangzhou Gulang, Minqin, Tianzhu Tibet Özerk Bölgesi gibi ilçelerden geçmekte, Zhangye’de ise Shendan ve Sunan Uygur Özerk Bölgesi’nden geçmektedir Bkz: Zhongguo He Hu Dadian Xibei, **a.g.e.**, s.234

¹¹⁸ Zhongguo He Hu Dadian, **a.e.** s.235, 236. Qilian Dağları’ndan çıkan kollardan ayrı olara Hongshui (Kızılısu) Nehri 红水河, Gulang Nehri’nin 古浪河 yeraltı suları ile beslenmektedir.

¹¹⁹ Zhongguo He Hu Dadian, **Xibei**, s.245. Hei Siyah/Kara anlamına geldiği için Hei He, Türkçe’ye ‘‘Kara Nehir’’olarak çevrilebilir.

¹²⁰ Sun Zhan’ao, **Gansu**, s.11. Zhang Bingyu’ya göre Hei Nehri’nin 306.05 km’si Gansu’dan geçmektedir. Zhang Bingyu vd, **a.g.e.**, s.3.

¹²¹ Ministry of Water Resources the People’s Republic of China, **Water Sources in China**, Beijing, s.79.

¹²² Zhongguo He Hu Dadian, **Xibei.**, s.245.

Hei Nehri, toplamda 36 tane büyük ve küçük nehirlerden oluşmaktadır. Hei Nehrine zayıf nehir anlamına gelen Ruoshui 弱水 adı da verilmekte olup nehir Gansu Koridoru'nda Zhangye ve Jiuquan arasındaki bölgelerinde akmaktadır¹²³. Hei Nehrini ana hatlarıyla batı-merkez-doğu olmak üzere üç kola ayırmak mümkündür¹²⁴. "Hei Nehrinin batı kolunda, Hongshuibai Nehri 洪水坝河 ve Taolai Nehri 讨赖河 bulunur. Nehrin merkez kısmında Maying Nehri 马营河 ve Fengle Nehri 丰乐河, Gaotai Tuz Göleti 高台盐池 bulunur. Nehrin doğu kolunda ise Liyuan Nehri 梨园河 ve diğer 20 küçük nehir bulunmaktadır¹²⁵".

1.5.4 Shule Nehri

Shule Nehri 疏勒河 Havzası, Gansu Koridoru'nun batısında yer almaktadır. Dunhuang bölgesi için büyük bir öneme sahip olan Shule Nehri'nin batısında Uygur Özerk Bölgesi doğusunda Jiayuguan, kuzeyinde İç Moğolistan Özerk bölgesi, güneyinde Qilian Dağları bulunmaktadır¹²⁶. Shule Nehri havzasında bulunan dört nehir Baiyang Nehri 白杨河、Shiyou Nehri 石油河、Tashi Nehri 踏实河 ve Dang Nehri 党河'dir. Shule Nehrinin uzunluğu toplamda 670 km olup toplam havza alanı yaklaşık 100.000 kilometrekare'dir¹²⁷.

1.5.5 Göl ve Pınar

Dunhuang Yueya Quan 月牙泉: Mingsha Dağının 鸣沙山 köşesinde yer alır. Bir çöl pınarı olup günümüzde doğu-batı yönünde yaklaşık 200 m uzunluğunda ve yaklaşık 50 m genişliğindedir¹²⁸. Yueya Quan deniz seviyesinden yaklaşık 1134 m yükseklikte yer almaktadır¹²⁹.

¹²³ Zhongguo He Hu Dadian, **Xibei.**, s.245.

¹²⁴ Zhongguo He Hu Dadian, **Xibei.**, s.245.

¹²⁵ Zhongguo He Hu Dadian, **Xibei.**, s.245.

¹²⁶ Zhongguo He Hu Dadian, **Xibei.**, s.256.

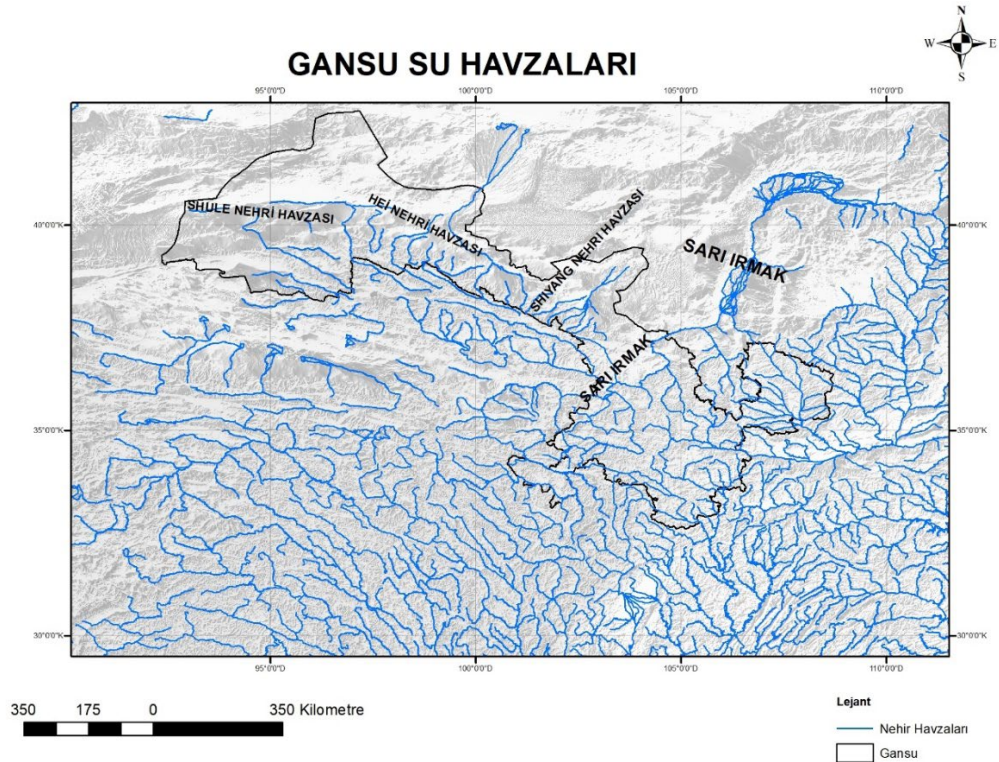
¹²⁷ Da, Fuwen - Chen, Xingpeng - Jinghui, Qi. "Spatiotemporal Characteristic of Land Use/Land Cover Changes in the Middle and Lower Reaches of Shule River Basin Based on an Intensity Analysis. Sustainability", 2019, s. 1 Zhongguo He Hu Dadian, **Xibei Zhu He Juan**, 2014, s.256 Sun Zhan'ao, **a.g.e.**, s.11 Gao Shengrong, Kang Fuming'e göre Shule Nehrinin toplam uzunluğu 564 km'dir bkz: Gao Shengrong, Kang Fuming, **Guazhou Shihua**, Gansu Wenhua Chubanshe, 2011, s.5.

¹²⁸ Jiu J.Jiao, **Crescent Moon Spring: A Disappearing Natural Wonder in the Gobi Desert, China**, 2009, s.1.

¹²⁹ Jiu J.Jiao, **a.e.**, s.1.

Yueya Quan dilivium yapısındaki bir noktadan gelen yer altı suları ile beslenmektedir¹³⁰. Göletin su kaynaklarının 4,5 km batısında bulunan Shule Nehrinin ana kollarından biri olan Dang Nehri 党河 ile 6,5 km doğusunda bulunan Xishui Nehri 西水河'nin olduğu bilinmektedir¹³¹.

Juyan Gölü 居延海: Edsen Gölü olarak da bilinen Juyan Gölü, Gansu Koridorunun kuzeyinde yer alır. Günümüzde Gansu Koridoru'nda yer almayıp, İç Moğolistan Özerk Bölgesi içerisinde yer alsa da başta Huo Qubing (MÖ 140-MÖ 117)'in Hun seferleri olmak üzere savaş tarihinde önemli bir yere sahip olduğu için Gansu Koridoru'nun bir parçası olarak kabul edilebilir.

Harita 4: Gansu Bölgesi Su Havzaları (Arcgis 10,5: Umut Köse)

¹³⁰ Liu Benli v.d. "Computational fluid dynamics evaluation of the effect of different city designs on the wind environment of a downwind natural heritage site", 2013, s 1 Dilivium: taşkın sularının yüzey akışı sırasında bünyesinde taşıdığı kil benzeri alüvyonları biriktirmesiyle oluşan kayalardır.

¹³¹ Jiu J Jiao, a.g.e., s.1.

1.6 Gansu Koridorunda Toprak, Bitki ve Hayvan Varlığı

1.6.1 Toprak Tipleri

Gansu Koridorunda çeşitli toprak tiplerine rastlanmaktadır. Gansu Koridorundaki ana toprak tiplerine kısaca değinmek gerekirse, Gansu koridorunun batısında ve merkezinde kahverengi çöl toprağı ve gri çöl toprağı ağırlıktadır¹³². Gansu Koridorunun doğusunda ise ana toprak tipi olarak gri çöl toprağı, açık kahverengi toprak bulunur¹³³. Kuzeydeki dağlık sahada da ağırlıklı olarak kahverengi çöl toprağı bulunur¹³⁴.

1.6.2 Bitki Türleri

Gansu Koridoru'ndaki bitki varlığı bölgeden bölgeye değişmektedir. Buradaki esas unsur Gansu Koridoru genel olarak kurak bir bölge olsa da aldığı yağış oranının kuzeyden güneye, batıdan doğuya değişmesiyle birlikte güneyde yer alan Qilian Dağlarındaki su kaynaklarının bitki ve hayvan varlığını büyük ölçüde etkilemektedir. Gönümüzde Gansu Koridoru'nun var olan belli başlı bitkileri şunlardır:

“İlgün 怪 (Tamarix), İğde 胡颓子属 (Elaeagnus Oxcarpa) Sahte İğde 沙棘 (Hippophae Reaumuria), Zambak 百合 (Lilium), Yavşan 艾蒿 (Artemisia), Fırat Kavağı 胡杨 (Populus Euphratica), Hexinia, Nitraria 白刺, Alhagi 骆驼刺属, Stipa 针茅, Cleistogenes Achnatherum 芨芨草 ve Chenopodiaceae 藜亚科 'dir’¹³⁵.

Qinghai ve Gansu bölgesinde bulunan ve sekiz ana ekolojik bölgeye ayrılan dağlık bölgenin ana bitki türleri “ Qilian Ardıcı 祁连圆柏 (Sabina przewalskii), Qinghai Ladini 青海云杉 (Picea crassifolia Kom.), Kavak 山杨 (Populus davidiana dode) ve Huş Ağacı 白桦 (Betula platyphylla)’dır¹³⁶.

¹³² Hao v.d. a.g.e., s.9. Tang v.d, a.g.e., s.12

¹³³ Hao v.d. a.g.e., s.9. Tang vd a.g.e., s.12

¹³⁴ Hao v.d. a.g.e., s.9.

¹³⁵ Zhou Xinying, v.d a.g.e., s.2. Wu Rengxiang, a.g.e., s.3.

¹³⁶ Qilian Dağlarının Ekolojik Bölgeleri Şunlardır: 1 Datong Nehri Havzası, 2-the Danghe-Dahaerteng Nehri Havzası, 3- Qinghai Gölünün kuzeyi, 4 Shule Nehri'nin yukarı kesimlerinden Hei Nehrinin merkezi, 5-Qilian Dağlarının Kuzey Eteklerindeki Vaha Ziraat Sahası, 6-Huangshui Nehri Vadisi, 7- Aksay Bölgesi, 8 Qaidam Havzasının Kuzeydoğusu. Bkz: Liu Lin vd, a.g.e., s.10-11.

Gansu Koridorunda bulunan orman arazileri Hun döneminde ok ve yay yapımı için önemli bir bölge iken MÖ 121 yılında bu bölgenin Han Hanedanı tarafından alınmasının Hunların yaşam bölgesinin elinden alınmasının yanı sıra Hunların savaş malzemesi üretmek adına önemli bölgelerinden birini kaybettikleri anlamına da gelmektedir¹³⁷. Gansu'da Hun döneminin kapanıp, Han Hanedanı hakimiyetinin başladığı döneme gelindiğinde ise Gansu Koridoru'nda Han Çinlileri tarafından Hunlara karşı bölgeyi koruma amacıyla yaptırılan sed inşası sırasında inşaat malzemesi olarak ılgın ile kırmızı söğüt kullandığı bilinmektedir¹³⁸.

1.6.3 Hayvan Türleri

Gansu Koridoru'nda leopar, kurt, tilki gibi yaban hayvanları, koyun, keçi, at, tavuk, köpek, domuz gibi tarım ve hayvancılık hayatında önemli yere sahip olan hayvanlar bulunmaktadır¹³⁹. Bu bölgenin meskunu eğer konar göçer ise bölgede o hayat tarzına uygun olan hayvanlar daha fazla yetiştirilirken, Han Çinlileri gibi ziraatçı toplumların Gansu koridorunu ele geçirmesi demek Gansu koridorunda ziraat faaliyetlerinde kullanılan hayvanların nüfuslarının artmasına neden olmuştur¹⁴⁰. Gansu Koridoru'nda yaban hayatının ve hayvancılık faaliyetlerinin en çok görüldüğü yer verimli arazisiyle güneydeki Qilian Dağları olurken Qilian Dağlarının yanı sıra, Zhangye ve Jiuquan sınırları arasında bulunan Yanzhi Dağları'da bol su kaynağına sahip olup otlaklara ve çayır arazilere sahip olması nedeniyle binlerce yıldır hayvancılık yapılan önemli bir bölgedir¹⁴¹.

¹³⁷ Wang Binbin, **a.g.e.**, s.9.

¹³⁸ Wu Rengxiang, **a.g.e.**, s.4.

¹³⁹ Jianxue Xiong v.d. "**Sex-Biased Population Admixture Mediated Subsistence Strategy Transition of Heishuiguo People in Han Dynasty Hexi Corridor**"2022. s.2. Wei Wenyu vd. **a.g.e.**, s.6.

¹⁴⁰ Jianxue Xiong, **a.g.e.**, s.2.

¹⁴¹ Du Yu, **a.g.e.**, s.45.

1.7 Fiziki Coğrafyanın Gansu Tarihine Olan Etkisi

Coğrafi şartların tarih boyunca insan hayatına etki eden en önemli unsurlardan biri olduğu açıktır. Buna göre su kaynakları insan yaşamının yerini belirlemiş, elde edilen kaynakların korunması ya da ele geçirilmesi uğruna çok sayıda savaş meydana gelmiştir. Coğrafi şartlar kimi zaman engebeli yapısı ya da potansiyel doğal afetler nedeniyle insana çeşitli zorluklar çıkarmış ve insanın ya araziye terk etmesine ya da coğrafi şartlara uyum sağlamasına mecbur bırakmıştır. Bu şartlar altında Gansu Koridoru'nun fiziki coğrafyasının tarihe etkisini değerlendirmek gerekirse:

- 1) Gansu Koridoru çöl ile alpin iklimin bir arada bulunduğu bir bölgedir. Gansu Koridorunu değerli kılan ilk coğrafi unsur Qilian Dağlarındaki buzul ve karların eriyerek gelen su kaynaklarının bölgeyi beslemesidir. Bu coğrafi olay yaşanmamış olsaydı, Gansu Koridorunda hayvancılık yapmak mümkün olamazdı, aynı şekilde alüvyon arazilere sahip vahalarda kurulan şehirlerde tarım geliştirilemezdi. Gansu'da çok önemli hayvancılık ve tarım arazileri bulunmaktadır. Bu arazilerin önemine Çin kaynaklarında değinilmiştir. Bu nedenle tarım ve hayvancılık için uygun araziye temin eden Qilian Dağlarından Gansu'ya inen su kaynaklarının varlığı bölge adına çok değerlidir.
- 2) Gansu'nun dar ve koridora benzer yapısı, bugün hala önemi büyük olan "batı toprakları" olarak ifade ettikleri bölgeye açılan bir kapı oluşu Gansu Koridoru'nun tarihteki stratejik önemini arttırmıştır. Gansu'yu geçmeden Türk ve Tibetli atlı göçebelerin Çin içlerine ilerlemesi veya Çinliler Gansu'yu elinde tutmadan batıya Türkistan'a ya da Tibet'e bir askeri hareket düzenlemeleri çok zordu.
- 3) Gansu bölgesinde yaşanan iklim değişimleri tarihte belirleyici bir unsur olmuştur. Genel çerçevede, sıcak, nemli ve yağışlı dönemler Gansu bölgesinin önemini daha da arttıran, soğuk ve kurak dönemler ise bölgedeki refahın düştüğü dönemler olarak kabul edilmektedir. Tez kapsamında da Gansu'da iki sıcak iki de soğuk döneme rastlanılmaktadır.

- 4) Gansu Koridorunun kuzeyindeki dağlar arasında kalan bölge için “elde etmesi zor, savunması kolay” yorumu yapılmıştır¹⁴². Gansu ve Gansu Koridoru’nun güney kısmı 5900 metreye kadar yükselen büyük dağlar ile çevrilidir. Gansu’da dağlar, dağ iklimi, irtifa gibi unsurlar burada insanı ve toplumları zaman zaman kısıtlayabilen bir unsur olmuştur.
- 5) Han Hanedanı generali Huo Qubing (MÖ 140-MÖ 117) Hunlara bağlı Xiutu ve Hunye beyliklerine saldırırken, Zhangye ve Jiuquan arasındaki Yanzhi Dağı’na gelmiş buradaki arazi şartlarının zorluğu ile bölgeyi Hunların bilip, kendilerinin bilmemesi nedeniyle yaşanan sıkıntılardan dolayı elde edilen birkaç zafer sonrası geri çekilmiş, araziye öğrendikten sonra tekrar harekete geçip nihai başarıya ulaşmıştır¹⁴³. Belki de engebeli arazi şartları nedeniyle Han Hanedanı’nın Gansu Koridoru’nu ele geçirme sürecini bir süre daha uzatmış olabilir.
- 6) Ticaret tarihine bakıldığında Gansu Koridorunun Yumen ve Yang geçitleri, Dunhuang, Zhangye bölgeleri gibi kritik noktaların yanı sıra bazı Juyan Gölü ve Biandou gibi dağ geçitlerinin de alternatifi olmayan önemli bir geçiş noktası olduğu bilinmektedir¹⁴⁴. Tüccar sınıfı buralardan mallarını Çin’e, Tibet’e Moğolistan’a Türkistan’a vb. taşımak için bu tarz göl ve dağ geçitlerinden geçmek zorundaydılar.
- 7) Aktif faylarla çevrili Gansu Koridoru’nda yaşanan depremler çok sayıda ölümlere neden olup, insanların yaşadıkları yeri terk edip, başka bir yere göç etmelerine neden olmuştur. Deprem tehlikesi Gansu bölgesinde tarihte olduğu gibi bugün de halen büyük bir problemi olmaya devam etmektedir.
- 8) Gansu’daki Qilian Dağları bölgesinde ormanlık alanlar bulunmaktadır. Qilian ve Yanzhi dağları bölgesi atlı göçebe kavimlerin hayvanlarını otlatabilmeleri açısından hayati bir öneme sahipti. Konar göçer kavimler hayvanlarının otlatımının yanı sıra bu bölgedeki ağaçları en büyük silahları olan ok yapımı için kullanabilmekteydiler. Gansu’nun güneyindeki dağlık alan bir ok üretim merkezi idi. Bu nedenle Gansu’nun güneyini ellerinde tutmaları konar göçerlere büyük bir fayda sağlıyordu.

¹⁴² Wang Binbin, **a.g.e.**, s 13,14.

¹⁴³ Wang Binbin, **a.g.e.** s 14. Ögel, **Hun Tarihi Cilt I**, s.448.

¹⁴⁴ Du Yu, **a.g.e.**, s. 45. Biandou Geçidi 扁都口, Qilian Dağları etrafında bulunan önemli bir geçittir.

İKİNCİ BÖLÜM: GANSU KORİDORUNUN SİYASİ TARİHİ

2.1 Gansu'da Hun Hakimiyeti Öncesi Dönem

MÖ 1000 yılından sonra Gansu'da bilinen ilk bozkır halkları Rong 戎 ve Di 狄 halklarıdır¹⁴⁵. Bundan sonraki dönemde Hun Hükümdarı Modu Chanyu (MÖ 209-MÖ 174) ve kendisinden sonra Hun Chanyusu olan oğlu Laoshang Chanyu'nun (MÖ 174-MÖ 161) Gansu Koridoru'nu tamamen ele geçirmeden önce Gansu Koridoru'nda Çin kaynaklarında Yuezhi 月氏 ve Wusun 烏孫 olarak geçen iki halk yaşamaktaydı¹⁴⁶. Gansu'nun güneyinde ise Tibet kökenli Qiang kavimleri bulunuyordu.

Çin kaynaklarında Yúzhī 禺知, Yúzhī 禺氏, Yuèzhī 月氏, Yuèzhī 月支, Yuèdī 月氏, Niúzhī 牛氏 gibi imlerin Yuezhileri kastettiğine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır¹⁴⁷. Yuezhilerin ve Wusunların Gansu'nun yerel bir halkı olmadığı ve MÖ V. ya da MÖ IV. yüzyılda Gansu'ya göç ettikleri düşünülmektedir¹⁴⁸. Yuezhi ve Wusunlar Gansu Koridoru'nun yerli sakinleri olsa da olmasa da Gansu Koridoru'nda önemli bir yere sahiptiler. MÖ III.yüzyıla gelindiğinde konar göçer olan ilk halk Wusun ve Yuezhiler Gansu Koridoru'nda yayılmış olmakla birlikte Yuezhilerin topraklarının Wusunlardan daha geniş olduğu bilinmektedir¹⁴⁹. Bir görüşe göre, hayvancılık faaliyetlerinin oldukça önemli olduğu Yuezhilerin Gansu Koridoru'ndaki ana sahası Zhangye'nin Shandan İlçesinin tam doğusunda ve bugünkü Lanzhou'nun batısına kadar uzanan daha sonra Hunlara bağlı Xiutu beyinin ele geçirdiği topraklardı¹⁵⁰.

¹⁴⁵ Croddy, **a.g.e.**, s.145-146.

¹⁴⁶ Egemen Çağrı Mızrak, Yuezhilerin, Sibiry Sakaları ile Türklerle arasında genetik bağların olduğunu ifade etmekte Zeki Velidi Togan ve Kürşat Yıldırım da Yuezhilerin Türklerle bağının olduğu kanaatindedir. Bkz: Egemen Çağrı Mızrak, **Bozkır Kavimleri M.Ö VII.Yüzyıldan M.S VI.Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s. s.271, Togan, **a.g.e.**, s. 57. Kürşat Yıldırım, **Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s.43,47. Yuezhilerin Hint Avrupa kökenli olabileceğini söyleyen görüşler için ayrıca bkz: Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**(Çev: Osman Karatay), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s.67,68. Christopher I.Beckwith, **The Empire of Silk Road A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present**, Princeton University Press, Oxford Street, Woodstock/United Kingdom, 2011, s. 380. Lin Meicun, "Qilian and Kunlun The Earliest Tokharian Loan Words in Ancient Chinese" 1998, s. 477.

¹⁴⁷ **SJ**, s.3157. Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.51, Mızrak, **a.g.e.**,s.20. Hakan Aydemir, 'The Reconstruction of The Name Yuezhi 月氏 / 月支', International Journal of Old Uyghur Studies, 1/2, 2019, s.253.

¹⁴⁸ Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.38, Gao Rong, 'Yuezhi, Wusun he Xiongnu zai Hexi Huodong,' Xibei Minzu Yanjiu, 2004, s.28.

¹⁴⁹ Gao Rong, **Yuezhi, Wusun**, s.28,29.

¹⁵⁰ Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.38. Gao Rong, **Yuezhi, Wusun**, s.28.

Wusunlar, Gansu'nun kuzeyindeki Yumen bölgesinden Gansu'nun iç bölgelerine doğru göç etmişlerdir¹⁵¹. MÖ III.yüzyılda Gansu Koridoru'ndaki toprakları daha sonra Hunlara bağlı Hunye beyinin ele geçirdiği topraklardı ve bu bölge tam olarak Shandan İlçesinin batısından Dunhuang'a kadar uzanıyordu¹⁵². Shiji ve "Han Shu da ise Yuezhilerin Gansu Koridoru'ndaki Dunhuang ve Qilian Dağları arasında yaşadığı belirtilmiştir¹⁵³. Bununla birlikte Yuezhilerin hâkim olduğu saha Gansu Koridoru'nun sınırlarını da aşmış olduğu bilinmektedir. Kürşat Yıldırım, "*Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*" adlı çalışmasında Yuezhilerin, Gansu haricinde bugünkü Cungarya, Tarım Havzası, Moğolistan'ın büyük kısmını kontrol etmiş olduğunu belirtmektedir¹⁵⁴.

MÖ III. yüzyılın sonlarında Wusun hükümdarı Nandoumi, Yuezhiler tarafından katledilmesinin ardından katledilen Wusun hükümdarının ailesi ve Wusunlar Hunlara sığınmıştır. Yuezhilerin Wusunların Gansu Koridoru'nu terk edip Tanrı Dağlarının kuzeyine gitmesiyle Gansu Koridoru'nda hakimiyet tamamen Yuezhilere geçmiştir. Yuezhilerin, MÖ III.yüzyılın son çeyreğinde Hunlardan daha güçlü bir konumda görünmektedir. Bu durumun ispatı olarak Shi Ji'de geçen Toman Chanyu'nün oğlu Modu'nun Yuezhilere rehin olarak gönderilme olayıdır. Hun Chanyu'su Toman, oğlu Modu'yu Yuezhilere rehin gönderirken, Yuezhilere akın ederken Yuezhilerden ise Hunlara giden herhangi bir Yuezhi rehineden bahsedilmemektedir¹⁵⁵. Yuezhilerin hakimiyeti Modu Chanyu ile Laoshang Chanyu devirlerinde Hunların güçlenip Yuezhileri mağlup etmesi nedeniyle çok fazla sürmemiştir¹⁵⁶.

¹⁵¹ Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.38. Ahmet Taşağıl, Wusunların ana yurdunun İli Irmağı ile Tanrı Dağları arasında olduğunu, Turfan'ın kuzeyinden Gansu'ya göç ettiklerini, Yuezhilere mağlup olduktan sonra eski bölgelerine geri döndüklerini belirtmektedir. Bkz: Ahmet Taşağıl, **Eski Türk Boyları- Çin Kaynaklarına Göre (MÖ III.- MS X.asır)**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017, s.32.

¹⁵² Cheng Nina (ed.) **Zhongguo Difang Shi Gang**, Jilin Daxue Chuban She, Jilin, 2007, s.167. Gao Rong, **Yuezhi, Wusun**, s.28.

¹⁵³ **SJ**, 123, s.3162, **HS**, 96, s.3890,3891. Ayrıca bkz: **JTS**, 40, s.1644. Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.51. Gao Rong, **Yuezhi, Wusun**, s.23, Yıldırım, **Doğu Türkistan**, s.47.Cheng Nina ed, **a.g.e.**, s.167.

¹⁵⁴ Yıldırım, **Doğu Türkistan**, s.48. Mızrak, **a.g.e.**, s.31.

¹⁵⁵ **SJ**,110 s.2888. Toman, Yuezhilere oğlunu rehine olarak gönderip, Yuezhilere saldırıya geçmiştir. Bu saldırının amacının savaş çıkmasıyla beraber Yuezhilerin Modu'yu ortadan kaldırması amaçlandığı düşünülmektedir. Shi Ji'nin Modu, Yuezhilerden bir at çalıp kaçmış ve Hun ülkesine geri döndüğünde babası tarafından kendisine bir tümen (10.000 kişilik ordu) tahsis edilmiştir. Shi Ji ve Han Shu'nun anlatımı doğru ise Modu'nun tümen tahsisi yapıldığında babasının ona gönüllü bir şekilde tümen vermesi dışında bir "baskı" sonucunda bu kararı aldığı da düşünülebilir.

¹⁵⁶ Gao Rong, **Yuezhi, Wusun**, s.29.

2.2 Gansu Koridorunda Hun Dönemi (MÖ 200-MÖ 121)

2.2.1 Siyasi Tarih

MÖ 215 yılında Qin Shi Huang batıdaki hakimiyetini güçlendirmek için generali Meng Tian'a Çin seddi inşasında görevlendirmiş, kendi halkının bir kısmını Gansu'nun doğusu, Ningxia ve Ordos bölgelerine göç ettirmiştir¹⁵⁷. MÖ 210 yılında Qin Shi Huang öldü. Qin Shi Huang'ın iktidarı boyunca uyguladığı sert politikaları ve varisi Qin Er Shi 秦二世'nin zayıf hükümdarlığı Çin'de çeşitli isyanlara neden olmuş, bu nedenle bütün ülkeyi bir kargaşa ve iç savaş hali almıştır. Bu durumda Çin'in yaşadığı kargaşa döneminde, Ordos ve Gansu bölgelerinde önceki dönemlerdeki kadar ilgilenemedikleri görülmektedir. Diğer bir yandan bozkır kavimleri bugünkü Moğolistan ve İç Moğolistan'daki Hunlar, Gansu'daki Yuezhiler, İç Moğolistan'ın doğusunda ve Mançurya bölgesinde yer alan Donghular güçlenmişlerdir. Hunlar, Modu Chanyu (h.s MÖ 209-MÖ 174)'nın babası Touman Chanyu'yü öldürerek devirmesinin ardından giriştikleri askeri düzenlemeleri tamamlamadan önce savaşa girişmekten kaçınmış, ordusunu bir süre hazırlayıp önce doğusundaki Donghulara saldırmış, Donghuları mağlup ettikten sonra sıra Yuezhilerle mücadele etmeye gelmiştir¹⁵⁸. Bundan sonraki süreçte, Çin'deki Han Hanedanı'na, Gansu'daki Yuezhilere ve Türkistan'daki şehir devletlerine hakimiyetlerini büyük ölçüde kabul ettirmişlerdir¹⁵⁹.

MÖ 202 yılında Çin'deki iç savaş Han Hanedanı'nın kazanarak bitmesi üzerine Han hükümdarı Gaozu 高祖 (MÖ 256- MÖ 195), MÖ 200 yılında Hunlara karşı sefere çıkıp Hunlar tarafından büyük bir hezimete uğratılması üzerine MÖ 198'de devreye "Heqin 和親" politikası devreye girmiş, Han Devleti, Hunlara yüklü miktarda yıllık ganimet ve ticari imtiyazlar vermek durumunda kalmıştır¹⁶⁰.

¹⁵⁷ SJ,88 s.2565. Beijing Foreign Press, **History**, 1982, Beijing, s.15. Feng Shengwu, **a.g.e** s.21. Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.19.

¹⁵⁸ SJ,110 s.2893.

¹⁵⁹ SJ,110 s.2887, Ögel, **Hun Tarihi Cilt I**,2015, s.318. Rong Xinjiang, **a.g.e**, s.19-20. Hunların ilk Yuezhi seferi mö 206-205 arasında olabilir. Bkz: Mızrak, **a.g.e**, s.38

¹⁶⁰ SJ, 110 s.2896 HS, 94, s. 3757 Ögel, **Hun Tarihi Cilt I**, 2015, s.296. Hunlar tarafından Heqin Politikasını uygulamaya koyan Han Hanedanı devrindeki devlet adamlarınca Heqin konusunda Han sarayında yıllar boyunca Hunlara bu kadar imtiyaz verilmemesini savunanlar ile Heqin Politikasını doğru bulanlar arasında çok ciddi tartışmalar yapılmıştır, sonuç olarak Heqin politikası önce Hunları tatmin edecek şekilde uygulanmış, Han Wudi(MÖ 140-MÖ 87) döneminden sonra ise eski gücünü kaybeden Hunları daha da ayırıştırarak bir yöntemle yani yeni bir strateji ile uygulanmıştır.

Shi Ji ve Han Shu'da geçen Modu'nun Han sarayına göndermiş olduğu mektuplarda *"bütün yay çeken halklar bir millet oldu"* ifadesi Hunların bu dönemki gücünü gösteren dikkat çekici bir unsurdur¹⁶¹. Hunlar, Modu Chanyu ve Laoshang Chanyu (MÖ 174-MÖ 161) devirlerinde Çin'deki Han Hanedanı'nın kendisi için bir tehdit olmaktan çıkarttıktan sonra Yuezhi hükümdarını öldürüp Yuezhileri, Gansu bölgesinden kovmuştur¹⁶². Bu galibiyet Hunların "batı toprakları" olarak da geçen Türkistan'daki sahanın ve batıdaki ticaret yollarının kontrolünü ele geçirmek anlamına geliyordu. Bundan sonraki süreçte, Hunlar, Gansu'da koridor bölgesini ikiye bölüp, Gansu'nun batı koridoruna Hunye Beyliğini 浑邪 ve Gansu Koridoru'nun doğusuna ise Xiutu Beyliğini 休屠 kendilerine bağlı olacak şekilde idare ettirmiştir¹⁶³. Xiutu beyi bugünkü Wuwei bölgesinin Minqin ilçesinin kuzeybatısında, Hunye beyi ise bugünkü Zhangye'nin kuzeybatısında idi¹⁶⁴.

MÖ 141 yılına gelindiğinde Han tahtına Wudi (MÖ 141-86) geçmiştir. Han Wudi zamanında yaklaşık 60 yıldır devam eden savunma ve para ile geçiştirme metodundan farklı yöntemler aranmaya başlanmıştır. Bu farklı yöntemlerin ilk örneği MÖ 139 'de Zhang Qian'ın batıya gönderilmesi, ikinci örneği ise MÖ 133 yılındaki Mayi Şehri Komplosudur 馬邑之謀¹⁶⁵. MÖ 129 yılında Hunların merkezi Longcheng'i ele geçiren Han Hanedanı, MÖ 127 yılında Ordos'u, MÖ 121 yılında ise Gansu'yu ele

¹⁶¹ SJ, 110 s.2896. Ögel, **Hun Tarihi Cilt I**, s.307. Shang Xinli, **"Xi Han Shi Qi Xiongnu Renkou Shuliang Bianhua Li Ce"**, 2006,s.60-65. Bu dönemde Hunların nüfuslarının artmış olduğu bilinmektedir. Shang Xinli'nin çalışmasına göre, Hunların MÖ 200 yılındaki nüfusu 1.1 milyon idi. MÖ 174 yılında ise Hunların nüfusu 1.3 milyon olmuştur. Modu'nun torunu Junchen Chanyu döneminde nüfus 1.5 milyonu bulmuştur. Doğal afetler, göçler ve siyasi çözülme nedeniyle yaklaşık bir yüzyıl sonra 600 bine düştüğü miladın başında ise Hunların toparladıklarını nüfuslarının yeniden 1 milyona çıktığı belirtilmiştir.

¹⁶² SJ, 110 s.2931. SJ 123, s.3162. HHS, 86, s.2911 Xiong, **a.g.e.**, s.423. Yıldırım, **Doğu Türkistan**, s.48. Aydemir, **a.g.e.**, s.261. Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.38. Togan, **a.g.e.**, s. 57. Bryan K, Miller, **Xiongnu: The World's First Nomadic Empire**, Oxford University Press, 2024, s.111 Yuezhiiler Hunlar tarafından Gansu bölgesinden kovulduktan sonra Büyük Yuezhi ve Küçük Yuezhi olarak ikiye ayrılmışlardır. Büyük Yuezhiiler önce İli Vadisine göç etmiş ardından Kuzey Afganistan'a gidip Kuşan İmparatorluğunun kurucu unsurunu oluşturmuşken, Küçük Yuezhiiler ise Pamir Dağlarının güneyine Qilian-Altın-Kunlun Dağları hattına yerleşerek Tibet kavimlerinin yakınına gitmişlerdir.

¹⁶³ Yıldırım - Zeren **a.g.e"** s.9

¹⁶⁴ HS,28, s.1644 Lin Gan, **Xiongnu Shi**, 2007,Nei Menggu, s.31.

¹⁶⁵ Hun Chanyü'sü, Han Hanedanı tarafından MÖ 133 yılında Mayi'ye davet edilir, amaç pusu kurup Chanyü'yü öldürmektir. Chanyü, şehre girişine yakinken sessizlikten şüphelenir. En yakındaki Han karakolunu basar ve olayı itiraf ettirir. Kendisine her şeyi itiraf eden karakol kumandanı bu olaydan sonra sağ bırakılması mümkün olmadığı için Hunlara katılır. Ögel, **Hun Tarihi, Cilt I**, s.393. Wang Binbin, **a.g.e.**, s.13.

geçirmiştir¹⁶⁶. Xiutu ve Hunye beylerinin Gansu'da Huo Qubing'e büyük kayıplar vermesi üzerine dönemin Hun Chanyu'su olan Yi Zhi Xie 伊稚邪 (HS MÖ 126-MÖ 114) bu ağır mağlubiyetten dolayı iki beyi cezalandırmaya karar verdi. İki bey cezalandırılacakları için Han Hanedanı'na bağlanmaya karar verdiler¹⁶⁷. Bu olay gerçekleşmeden önce Xiutu beyi kararından pişman olup vazgeçmek istediye de Hunye Beyi, Xiutu Beyi'ni öldürüp Xiutu beyinin halkını ve -askerlerini kendi hakimiyetine almıştır¹⁶⁸. Daha sonra Gansu Koridoru'nda Wuwei'deki Guzang bölgesine yerleşerek Han Hanedanı'na bağlanmıştır.

MÖ II. yüzyılın ortasında Hunlar ile savaş başlamadan önce Han Hanedanının nüfusu 34 milyonu aşmış durumdaydı¹⁶⁹. MÖ 130 yılından MÖ 86 yılına kadar olan süreçte Han Hanedanının toplam nüfusunun 30 milyonun altına düştüğü tahmin edilmektedir¹⁷⁰. Han Hanedanı'nın yaşamış olduğu nüfus kaybı, bu dönemde yaşanan doğal afetler, Hunlar ile yapılan savaşlar nedeniyle yaşanan can kayıpları, savaş nedeniyle üst üste binen halka binmiş olan angarya, zoraki göç, ekonomik buhran, insanların geçimleri için yaptıkları üretimde yaşanan sıkıntıların zaman zaman açlıktan ölümlere yol açması gibi pek çok nedenle izah edilmektedir¹⁷¹.

¹⁶⁶ **SJ**, 110 s 2906-2909. Bütün savaşları Han Hanedanı kazanmıyordu. Han Hanedanı pek çok seferde bozguna uğramıştır. Bu yüzden pek çok Han generali (Örneğin Han Anguo, Li Guang) Hunlara esir düşmüştür, ülkelerine geri döndüklerinde görevlerinden azledilenlerin de sayısı oldukça fazladır. Hunların Çin akınları için bkz: Wang Wei, "**Ziran Zaihai Dui Xiongnu Dui Xiongnu Guojia Neibu Guanxi de Yingxiang Qian Xi**", 2011, s.54. Longcheng şehrinin kaybı Hunlar açısından önemli bir kayıptır çünkü kayıtlara göre Hunlar burada her yılın beşinci ayında Chanyu liderliğinde düzenlenen bir tören ile göçe, aya ve atalarına ibadet ederlerdi. Bir diğer önemli mağlubiyet ise MÖ 124 yılında Han Generali Wei Qing'in Hunları mağlup edip bölgedeki at ve koyun gibi hayvanları ele geçirmesi Hunlar adına diğer bir kayıptır. Yıldırım, "**Hunların Gansu Koridoru'ndaki Guzang 姑臧 Şehri Üzerine Bazı Notlar**" 2016, s.63. Gai Zhiyi, "**Xiongnu de Shengtai Wenming Jiqi Xiandai Xizai**", 2011, s.4, 6..

¹⁶⁷ Yıldırım, **Hunların Gansu Koridoru'ndaki Guzang 姑臧 Şehri Üzerine Bazı Notlar**, 2016, s.63, Ögel, **a.g.e** 2015, s.448. Xiuqin Zhou, **Zhaoling: The Mausoleum of Emperor Tang Taizong**, 2009 s.122.

¹⁶⁸ **SJ**, 110 s.2909. **HS**, 94 s.3769. Yü Ying Shih, **Han Foreign Relations**(Denis C. Twitchett - John K Fairbank, (ed). **Cambridge History of China Volume 1 Chi'n and Han Period**, Cambridge University Press, 1986 s.390 Hunye beyinin elde geçirdiği insan sayısının "40.000" kişi olduğu belirtilmektedir.

¹⁶⁹ Shang Xinli, "**Xi Han Shi Qi Xiongnu Renkou Shuliang Bianhua Li Ce**", 2006, s.63.

¹⁷⁰ Yaklaşık bir yüzyıl sonra ise Han Hanedanı nüfusunda iki kat oranla bir artış görülür ve MS 2 yılındaki veriler Han Hanedanı nüfusunu 59 milyon olduğunu göstermektedir. Bkz: Hans Bielenstein, **Chinese Historical Demography A.D. 2-1982**, Stockholm, 1987, s.12 Bai Shouyi, **a.g.e**, s.154. Shang Xinli, **a.g.e**, s.63.

¹⁷¹ Shang Xinli, **a.g.e**, s.63.

2.2.2 Qilian Dağları Meselesi Hakkında:

“祁連山在張掖酒泉二郡界之上東西二百餘里南北百餘里”

“*Qilian Dağları, Zhangye ve Jiuquan bölgeleri arasında, doğudan batıya 200 li, kuzeyden güneye 100 li'dir*”¹⁷².

“一名天山亦曰白山”

“*Bir diğer adı Tanrı Dağı öbür adı ise Bai Dağıdır*”¹⁷³

有松柏五木美水草冬溫夏涼宜牧畜養

“*Otlakları ve suları hayvancılığa uygun, bölge yazları serin kışları ise ılıktır*”¹⁷⁴.

MÖ 121 yılından sonra Gansu bölgesinin Çinlilere kaybedilmesi üzerine Hunlar bir Çin şiirine göre “亡我祁連山,使我六畜不蕃息”, *Qilian Dağlarımı kaybettim, altı hayvanımın çoğalması mümkün değil artık* şeklinde bundan sonra ne yapabileceklerini sorgulamışlardır¹⁷⁵. Şiirin hemen devamında ise Hunların Zhangye ve Jiuquan arasında bulunan Yanzhi Dağının kaybetmelerinin üzüntüsü hakkında şu cümleye yer verilmiştir: “失我焉支山,使我婦女無顏色” *Yanzhi Dağını kaybettik, kadınlarımızın rengi soldu*¹⁷⁶. Bugünkü Qilian Dağları Gansu ve Qinghai eyaletlerinin sınırları içinde yer almaktadır.

Hun döneminde Qilian Dağı adının nereyi kast ettiğine dair iki görüş bulunmaktadır: İlk görüş bu adın günümüzdeki Qilian Dağlarını kapsadığı ikincisi ise Tanrı Dağlarının doğusu olduğudur. Lanhai, Hui, ve Wenkan yayınladıkları makalede *Qilian Dağları'nın* Hun dilinde Tanrı Dağları anlamına geldiği, bu dönemde Qilian Dağlarından kast edilenin ise Tanrı Dağlarının doğusu olduğu tezini desteklemiştir¹⁷⁷.

¹⁷² **XHJS** <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=298141> Erişim Tarihi: 24.03.2024. Li: Eski Çin'de ölçü birimlerinden biridir. 1 li 400 ila 500 metreye eşdeğer olup dönemden döneme değişmektedir.

¹⁷³ **XHJS** <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=298141> Erişim Tarihi: 24.03.2024.

¹⁷⁴ **XHJS** <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=298141> Erişim Tarihi: 24.03.2024.

¹⁷⁵ **SJ**, 110 s.2909.

¹⁷⁶ **SJ**, 110 s.2909.

¹⁷⁷ Qilian Dağları'nın Hun Dilinde Tanrı Dağları 天山 anlamına geldiği belirtilmiştir. Bugünkü Qilian bölgesinin Çin Kaynaklarında ayrıca Güney Dağları anlamına gelen Nan Shan 南山 kelimesiyle de ifade edilmektedir. Qilian Kelimesinin “Yuezhilerin Tohar kökenli olduğunu bu vasıtayla Qilian adının Toharca'dan “kilyomont: kutsal dağ” olarak Çince'ye geçtiğini savunan görüş de mevcuttur ancak bu yalnızca bir iddiadır. Wei Lanhai, Li Hui and Xu Wenkan , “**The**

Bahaeddin Ögel ise Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi kitabının birinci cildinde, Huo Qubing'in ele geçirdiği yerin günümüzdeki Qilian Dağları olduğunu belirtmiştir¹⁷⁸. Yu Taishan adlı Çinli tarihçi ise Shi Ji'ye dayanarak şu yorumu yapmaktadır:

*"Shi Ji'de geçen kayıt "Huo Qubing, Heqi Markisi ile beraber Longxi ve Beidi vilayetlerinden 2,000 li mesafe kat ederek Juyan Bataklığını geçip Qilian Dağları'nda Hunlara saldırdılar. Öldürülen veyahut yakalanan Hunların sayısı 3.000'i aştı" şeklindedir. Juyan Bataklığı bugün, İç Moğolistan'de yer almaktadır. Eğer Huo Qubing'in saldırdığı "Qilian Dağları" şu anki Qilian Dağları olsaydı Juyan Bataklığı'ndan geçen dolambaçlı yoldan yürümezdi, Huo Qubing, Tanrı Dağlarının doğusuna gelmiştir"*¹⁷⁹.

Fikrimizce, bu şiirin Gansu'daki Qilian Dağlarını yok sayıp, Yanzhi dağı ile Tanrı Dağlarının doğu kısmına değiniyor olduğu görüşü üzerine düşünülmesi gereken soru işaretli bir durum gözükmektedir. Shi Ji'de geçen şiirde kastedilen arazi ister günümüzdeki Qilian Dağları, isterse Tanrı Dağlarının doğusu, ya da her ikisini aynı ad içerisinde kastetmiş olsun, haritaya baktığımızda Gansu Koridorunu ele geçirmiş bir kavmin günümüzdeki Qilian Dağlarının zengin su kaynaklarını ve hayvancılık açısından otlaklarını değerlendirmemiş olması mümkün değildir. Geçim adına önemli bir kaynak sunan Tanrı Dağlarının doğusu da günümüzdeki Qilian Dağları da Hunlar ya da herhangi bir kavim açısından kaybedilince hayıflanılacak kadar önemli bir yer olduğu ifade edilebilir. Burada sorulması gereken soru, Hunların Gansu Koridoru'nun ne kadarına hakip olup olamadığı olmalıdır ve Hunlar MÖ III. ve II. yüzyılda Gansu koridorunun büyük bir kısmını ele geçirmiş durumdaydı. Bu nedenle Qilian Dağları Hunlar için büyük bir önem taşımaktaydı.

separate origins of the Tocharians and the Yuezhi: Results from recent advances in archaeology and genetics", 2013, s. 284; Ögel, **Hun Tarihi Cilt I**, 2015, s.449; Xiong, **a.g.e** s.374; Wu Rengxiang, **a.g.e** s.2; Yıldırım, **Gansu Bölgesi ve Hunlar**, 2018 s.195; Lin Meiucun, **'a.g.e'** s.479, Gao Rong, **Yuezhi, Wusun**, s.24.

¹⁷⁸ Ögel, **Hun Tarihi Cilt I**, s.448.

¹⁷⁹ Yu Taishan, **A Study of Saka History**, 1998, s.49

2.3 Gansu'da Han Hanedanı Dönemi (MÖ 121-MS 220)

2.3.1 Han – Hun Savaşları

Han Hanedanının Ordos ve Gansu'yu kazanması, Hunların ise Ordos ve Gansu bölgesini kaybetmesi Hun-Han ilişkilerindeki güç dengelerinin eşitlenmesine yol açtığı için büyük bir kırılma noktası olmuştur¹⁸⁰. Hunlar her ne kadar Gansu'yu geri almayı deneseler de MÖ 119'da Hunlar ile Han Hanedanı arasında yapılan Mobei Savaşında 漠北之戰 Çinli generaller Huo Qubing 霍去病 ve Wei Qing 衛青, Hun Chanyu'sünü mağlup ederek Chanyü'nün kaçarak Gobi'nin kuzeyine geri çekilmesine neden olmuşlardır¹⁸¹. Bir diğer mesele ise Çinlilerin tarihte Gansu Koridoru'nu ilk kez ele geçirmiş olmalarıdır. Örneğin Gansu'nun kuzeydoğusunda kalan Ordos bölgesi Qin Hanedanı tarafından ele geçirilmişti ancak Gansu Koridoru her zaman Çin idaresinin dışında bir yer idi¹⁸². Bu da Çin tarihi açısından yeni bir bölge ele geçirildiği için Çinliler açısından MÖ 121 tarihi önemli bir tarih olarak kabul edilebilir. Han Hanedanı, kazanan taraf olarak, "Hunların sağ kolunu kesmiş "断匈奴右臂" bölgeyi hızlıca Çinlileştirme çabasına girişmiştir, bu amaçla bölgeyi ele geçirdikten yaklaşık 10 yıl sonra idari komutanlık oluşturmaya başlamış bunun yanında pek çok da karakol inşa etmiştir¹⁸³. Bu dönemde ayrıca Gansu Koridoru'nda Han Hanedanı tarafından Çin seddi inşasına başlanmış, merkez Çin'den düşük gelirli aileler zorla Gansu'ya göç ettirilmişti ve bunların içinde hapisane mahkumları da bulunmaktaydı¹⁸⁴.

¹⁸⁰ Han Hanedanı Sınırlarını Qinghai'nin kuzeydoğusuna kadar uzatmıştır. Elbette bu durum Qinghai bölgesinde yaşayan Tibet kökenli Qiang halkını rahatsız etmiştir. Qiang Halkının Han Hanedanı'na cevap vermesi çok uzun sürmeyecektir, Gansu'nun alınmasından yaklaşık 9 yıl sonra Qiang halkı Han Hanedanı'na isyan edip Han sınırlarını yağmalamıştır.

¹⁸¹ Hezimete uğrayan yalnızca Hunlar değildir. Gobi Çölünü aşan Han Hanedanının da 100.000 at gibi büyük bir kaybı bulunmaktadır Han Hanedanı kazanmış ama büyük sıkıntılar yaşayarak kazanmıştır. Savaş tarihinde atın öneminin büyük olduğunu düşünürsek bu kayıp Han Hanedanı'na büyük zarar vermiştir. Hunlarla yapılan savaşlara bir süre boyunca ara verilmesi de bunun göstergelerinden bir tanesidir. Ögel, **Hun Tarihi Cilt II**, s.33-49. Ray Huang, **a.g.e.**, s.39.

¹⁸² Tse, **a.g.e.**, s.38

¹⁸³ Tse, **a.g.e.**, s.38, Yıldırım- Zeren, **a.g.e.**, s.9 Wu Renxiang, **a.g.e.**, s.1-5. Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.20.

¹⁸⁴ Feng Shengwu, **a.g.e.**, s.21. Bu Göç Hareketine Gansu'nun kuzeydoğusundaki Ordos bölgesi de dahildir.

Gansu'da Han Hanedanı'nın kurduğu idari bölgeler Jiuquan MÖ 111 – MÖ 104 arasında, Zhangye MÖ 111-MÖ 104 arasında, Dunhuang MÖ 100 – MÖ 91 arasında, Wuwei MÖ 81-MÖ 68 arasında, Jincheng ise MÖ 81 yılında kurulmuştur.¹⁸⁵. Bu beş idari bölgenin yanı sıra Dunhuang'da Han Hanedanı tarafından Yeşim Taşı Geçidi 玉門關 ve Yang Geçidi 陽關 kurulmuştur. Gansu Koridorunda Çinliler tarafından kurulan bir diğer önemli bölge ise Lingju 令居 karakoludur¹⁸⁶.

Han Hanedanı, Gansu Koridoru'nda Wuwei'de 10 Zhangye'de 10, Jiuquan'da 9, Dunhuang'da 6 ilçe olmak üzere toplamda 35 ilçe kurmuştur¹⁸⁷. Kurulan komutanlık, karakollar ve ilçeler haricinde Han Hanedanı, Gansu Koridoru yönetiminde bölgede bulunan diğer halklardan da faydalanmıştır. Detayları hakkında fazla bilgi olmasa da farklı milletten insanların düşük kademede görev aldıkları, Han Hanedanı'na bağlı yerel beylikler olarak Gansu Koridoru yönetiminde Çinlilere yardımcı oldukları bilinmektedir¹⁸⁸. Gansu Koridorunda bu tarz Han Hanedanı'na bağlı yerel beyliklere Jiuquan, Juyan ve Zhangye bölgesinde rastlanılmaktadır¹⁸⁹. Bu da hem Hunların hem de Han Çinlilerinin Gansu Koridoru idaresinde tamamen doğrudan idare kurmadıklarını, kendilerine bağlı yerel beyleri de kullanmış olduklarının göstergesidir.

Han Hanedanı'nın Ordos ve Gansu Koridoru'nun idaresinde önemli olan diğer bir etken ise göç ettirilen halkın tarım yapmasına uygun sahaların bulunması ile tarım ve hayvancılık için araç gereçlerin temini idi. Bu amaç doğrultusunda bu araç gereçlerin bir kısmı halka temin edilmiş ayrıca tarıma olanak sağlanması için çeşitli su kanalları ve kuyuları inşa edilmiş, nehirlerin akış yönleri kontrol edilmeye çalışılmıştır¹⁹⁰. Han Hanedanının Gansu Koridorunu ele geçirmesi Hunlarla olan savaşları sona erdirmemiştir. Mücadele uzun bir süre daha devam etmekle beraber Hunlar Gansu Koridoru'nu kaybetmiş olmalarını hiçbir zaman unutmamışlardır.

¹⁸⁵ HS, 96, s. 3873, Bölgelerin kuruluş tarihleri hakkında bkz: Tse, **a.g.e.**, s.38, Yıldırım-Zeren, **a.g.e.**, s.9 Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.20

¹⁸⁶ Su Yumin, **Handai Lingju Guzhi Li Ce**, 1998 s.10,11. Huang Chi Huei, **Tang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri**, 1971, s.8.

¹⁸⁷ Wang Binbin, **a.g.e.**, s.17.

¹⁸⁸ Çinliler, Wusunları Gansu Koridoru'na yaşamaya davet etmiş ancak Wusunlar gelmek istememiştir. Bkz: Ögel, **Hun Tarihi Cilt II**, s.69 Wang Binbin, **a.g.e.**, s. 18.

¹⁸⁹ Wang Binbin, **a.g.e.**, s.18.

¹⁹⁰ Zhang Zexian, "**Han Tang Jian Hexi Zoulang Diqiu Nong mu Shengcan Shu Lue**", 1998, s.40

Han Hanedanı Türkistan olarak da bildiğimiz Çinliler için ise “Batı toprakları” olarak ifade ettikleri bölgeyi ele geçirmek isterken, Hunlar da Gansu Koridoru’nu geri almak istiyordu. Yapılan savaşlarda Hunlar bazı önemli zaferler kazansalar da Gansu Koridorunu geri alamamışlardır. Bu dönemden Hunların ikiye bölündüğü MÖ 51 yılına değin yaşanan savaşlar kronolojik olarak şu şekilde özetlenebilir:

1- MÖ 112 yılında Tibet kökenli Qiang boyları Hunlarla iş birliği yapıp “100.000 asker” ile Wuyuan 五原, Lingju, Angu 安故, Paohan 袍罕 gibi Han Hanedanı kontrolü altındaki yerlere saldırdılar¹⁹¹. Hunlar Gansu’nun kuzeyinden, Tibetliler ise güneyden saldırmıştır. Bu olay Han Hanedanı’nın Gansu Koridorunu henüz yeterince kendini koruyamadığının bir göstergesidir. MÖ 111 yılında Han Hanedanı Tibetlilere karşı sefere çıktıysa da herhangi bir netice elde edememiştir¹⁹².

2- Han Hanedanı, Hunlar ile yaptığı savaşlardan ötürü yüzbinlerce atı telef olmuştu. Zhang Qian’ın seyahati sonrası batı bölgesi hakkında bilgiler Han sarayına geliyordu. Wudi, bu sayede bugün Fergana (Dayuan 大宛) bölgesindeki “kan terleyen atlar”ın varlığını öğrendi. At temini problemi çeken bir durumda kan terleyen atları orduya kazandırmak çok önemliydi bundan dolayı Fergana’ya elçi gönderildi. Fergana beyi bu talebi reddedince, Wudi öfkelenerek MÖ 104 yılında komutalarından Li Guangli 李廣利’yi Fergana’ya sefere göndermiştir ancak Çinliler ilk denemelerinde hezimete uğramışlardır¹⁹³. Han Hanedanı’nın Fergana seferinde Gansu bölgesinin Çinliler adına önemli bir üs bölgesi olduğu bilinmektedir.

¹⁹¹ Wang Binbin, **a.g.e.**, s. 21. Shao Wenlong ed. **a.g.e.**, s.12. Ahmet Taşağıl, **Bozkırın İlk İmparatorluğu Hunlar**, Yeditepe Yayınevi, 2020, s.137

¹⁹² Ögel, **Hun Tarihi Cilt II**, s.70.

¹⁹³ Hezimetle yaşanan yetersiz erzak krizinin açlıktan ölümlere neden olmasının da rol oynadığı bilinmektedir. Ögel, **a.e.**, s.60,61.

- 3- Han ordusu bir yandan Fergana bölgesi ile savaşırken öbür yandan da Hunlar ile savaşmaya devam ediyordu, MÖ 103 yılında Hunlar ile yapılan savaşlarda, Han Hanedanı, 20.000 askerini kaybetmiştir¹⁹⁴. Han devlet görevlilerinin büyük çoğunluğu Fergana'dan vazgeçilip, tamamen Hunlara odaklanılmasını önerirken, Wudi bu görüşü reddederek, bir kere daha Li Guangli'yi Fergana'ya yolladı¹⁹⁵. Li Guangli önce bölgedeki ırmağın akış yönünü değiştirip kente su akışını durdurarak Fergana'yı susuz bıraktı¹⁹⁶. 40 gün sonra bölge savaştan çok büyük zarar görünce Fergana'nın ileri gelenleri Fergana beyini öldürüp, Li Guangli ile anlaştılar. Böylece Han Hanedanı, Fergana bölgesinin meşhur kan terleyen atlarını elde etmiş oldu¹⁹⁷.
- 4- Hunlar Türkistan'ı ellerinde tutmak amacıyla bugün Turfan'da Cheshi 車師 bölgesini stratejik üs bölgesi olarak kullanmaktaydılar¹⁹⁸. MÖ 102 yılında Jiuquan'da yapılan savaşta aynı bölgeyi akın yaparken kullanmışlardır. Han Hanedanı bu akınlara karşı kale inşa ettirerek güvenlik önlemleri almaya çalışmıştır ancak akınları önleyemediği gibi Hunların atlıları bölgede devriye gezmeye devam ettikleri için herhangi bir netice elde ettiği söylenemez¹⁹⁹.
- 5- MÖ 99 yılında Han Wudi, Hun hükümdarının yeni tahta çıkıp idareyi yeni ele almasından faydalanmak isteyerek üç orduyu Hunlarla savaşmaya gönderdi. Han Wudi'nin bu seferde elde etmek istediği şey, Hunların Turfan'daki stratejik mevkilerinden biri olan Cheshi bölgesini ele geçirerek Hunlara büyük bir darbe vurmaya amaçlamaktaydı²⁰⁰. Jiuquan bölgesinin önemli bir üs olduğu bu savaşta Han orduları yenilgiye uğrayarak Hunlara karşı başarısız olmuştur. General Li Ling 李陵 esir düşmüş, Hunların arasında ölene değin yařamıştır²⁰¹. Bunun haricinde kritik bir bölge olan Cheshi bölgesi de Hunların elinde kalmaya devam etmiştir.

¹⁹⁴ Ögel, **a.e.**, s.62.

¹⁹⁵ Ögel, **a.e.**, s.62.

¹⁹⁶ Ögel, **a.e.**, s.63.

¹⁹⁷ Ögel, **a.e.**, s.63.

¹⁹⁸ Hou Han Shu'da Hunların ve Han Hanedanı'nın Hami ve Cheshi bölgesi için sürekli savaştığı ifade edilmektedir. **HHS** 85, s.2914 Wang Binbin, **a.g.e.**, s.22.

¹⁹⁹ Ögel, **Hun Tarihi Cilt II**, s.82

²⁰⁰ Wang Binbin, **a.g.e.**, s.22.

²⁰¹ Konuralp Ercilasun. **Türk Tarihinde Asya Hunları**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2019, s.98.

6- Hunlar MÖ 91-90 yılında bugün İç Moğolistan bölgesinde yer alan Wuyuan ve Gansu Koridoru'ndaki Jiuquan bölgesine saldırıp buradaki Han ordusuna büyük zarar vermiştir²⁰². Han Hanedanının ünlü generali Li Guangli de Hunlara esir düşmüştür²⁰³.

7- Han Wudi, Hunlara karşı ordu göndermeye devam ettiği MÖ 89 yılında Han Shu'nun 69.bölümüne göre, Hunlar, Tibet kökenli Qianglara elçi gönderip, Tibetlilerin Han Hanedanı'ndan büyük zarar gördüğünü, bu yüzden beraber Gansu Koridoru'na saldırımları gerektiğini ifade etmiştir.

“羌人爲漢事苦”²⁰⁴.

Han Shu'da geçen kaydın devamında Hunların, Qianglara Gansu Koridoru'nun önemli şehirleri olan Zhangye ve Jiuquan ın kendilerine ait olduklarını izah ettikleri görülmektedir:

“張掖酒泉本我地, 地肥美, 可共擊居之”²⁰⁵.

Han Shu'da yer alan bu kayıttan, Hunların Gansu Koridorunu kaybetmesinden 30 yıl geçmesine rağmen Gansu Koridoru'nu geri alma isteğinden halen vazgeçmediği anlaşılmaktadır.

8- Han Wudi, MÖ 86 yılında öldükten 8 yıl sonra, MÖ 78 yılında Hun Chanyüsü Huyande 壺衍鞬单于, Jiuquan ve Zhangye bölgesine saldırı düzenletti²⁰⁶. Daha sonraki süreçte Han Hanedanı artık Gansu Koridoru'nda Hun güçlerini püskürtebiliyordu. Han Shu'da “匈奴不敢入張掖 *Hunlar Zhangye'ye girmeye artık cüret edemezler*” şeklinde bir kayıt bulunmaktadır²⁰⁷.

²⁰² Wang Binbin, **a.g.e.**, s.23. Shao Wenlong ed.**a.g.e.**, s.14.

²⁰³ **HS**, 94 s.3780, 3781. Li Guang Li esareti sırasında Hunlar tarafından öldürülmüştür. Hunların onu kurban ettikleri kayıtlarda yazmaktadır.

²⁰⁴ **HS**, 69, S.2973.

²⁰⁵ **HS** 69, s.2973.

²⁰⁶ Wang Binbin **a.g.e.**, 2014, s.23.

²⁰⁷ **HS**, 94 s.3783.

MÖ 68'de Huyande döneminden sonra kargaşa dönemine giren Hunların esas önceliği Gansu Koridoru'ndan ziyade sınır güvenliğini sağlayabilmek ve Türkistan sahasını Han Hanedanı'ndan korumak olmuştur ²⁰⁸. Bu tarihten sonra Hun topraklarında büyük bir istikrarsızlık baş göstermiş, sınırlar komşu kavimler olan Wusun, Dingling, Wuhuan gibi kavimler tarafından yağmalanır olmuştur. Bu kargaşa döneminde beş Hun Chanyüsünün aynı anda kendini hükümdar ilan ettiği bile olmuştur. Yani Hunlarda bir iç savaş dönemi başlamıştır. MÖ 51 yılına gelindiğinde ise iki Hun Chanyüsü vardır: Zhizhi ve Huhanyeh. Huhanyeh, Han Hanedanı'na bağlanıp, Çin desteğiyle yeniden güçlenmeyi amaçlarken, Zhizhi batıya göç etmiş, MÖ 36 yılında Çinliler tarafından öldürülünceye değin bu bölgede yaşamıştır. MÖ 36 yılında itibaren tek güç olan Huhanyeh ve ardılları Han Hanedanı'nı yıkıp kendi hanedanını kuran Wang Mang devrine kadar Han Hanedanı'na bağlı yaşamışlardır. Bu dönemde Hohanyeh'e bağlı Hunların Gansu Koridoru'nda bazı toprakları yeniden aldığı görülmektedir. Bu durum askeri bir sefer ile olmamış dönemin Han hükümdarları Xuandi 漢宣帝 (MÖ 91-MÖ 48), Yuandi 漢元帝 MÖ 75-MÖ 33) dönemlerinde Huhanyeh'e tahsis edilmesiyle olmuştur.

MÖ 8 yılında Zhangye'de Hunların yaşadığı otlakları zengin, ok yapımında da kullandıkları ağaçlar barındıran bu saha Wang Gen'in tavsiyesi üzerine Han Hükümdarı Chengdi 漢成帝 (MÖ 51- MÖ 8) tarafından geri verilmesi istenecek ancak dönemin Hun Chanyü'sünün cevaben '*babamın eski topraklarını elden çıkarmaya cesaret edemem*' demesi üzerine siyasi ilişkilerde denge kurmak isteyen Han Hanedanı daha fazla ısrar etmeden bu talebi geri çekmiştir²⁰⁹.

MS 9 yılında Han Hanedanı bir süreliğine Wang Mang (9-23 MS) tarafından devrilmiştir. Han Hanedanı yerini 15 yıllığına Wang Mang'ın kurduğu Xin Hanedanı'na bırakınca, Wang ailesine karşı hali hazırda olan büyük muhalefet ile beraber, Wang Mang tarafından uygulanan toprak reformu gibi yeni politikalar, Hunlarla da siyasi ilişkilerin gerilmesi ülkede büyük bir kargaşaya yol açmıştır ²¹⁰. Wang Mang hakimiyetindeki Çin'de kargaşa yaşanmasına rağmen Gansu Koridoru'nda şehirler daha güvenli idi. Hatta Çin'in başkent bölgesinde yaşayanlar Çinliler siyasi buhrandan kaçmak üzere Gansu Koridoru'ndaki şehirlere geldikleri bilinmektedir.

²⁰⁸ Wang Binbin, **a.g.e** 2014 s..23.

²⁰⁹ Ögel, **Hun Tarihi Cilt II**, S.189,190

²¹⁰ Wang Mang politikaları için bkz: Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**, Türk Tarih Kurumu 2007, s.101-105. Bai,,**a.g.e.**, s.132-137.

Çin'in merkezinden göç edenlerin Gansu Koridoru'ndaki bölgelerin ekonomisine katkı sağlamış olduğu bilinmektedir. Gansu Koridoru'ndaki refahın diğer bir pay sahibi ise gelen batıdan ve Tibet-Qinghai bölgesinden gelen tüccarlardır.

Wang Mang'in ülkenin kuzeyinde kendilerine bağlı durumda olan Hunlara karşı uygulamaya kalktığı mühür değiştirme politikası gibi uygulamalar Hunların da baş kaldırmasına neden oldu ve Hunlar yeniden bağımsız oldu²¹¹. Wang Mang, Çin tarihinin en büyük isyanlarından biri sonucu öldürülürken, MS 25 yılında Guangwu 光武帝 Luoyang 洛陽'da Han Hanedanı'nı yeniden ilan etti ve bu dönem Doğu Han Hanedanı dönemi olarak adlandırılmaktadır. Gücünü merkez Çin'de yeniden sağlayan Han Hanedanı Gansu bölgesinin kontrolünü MS 33 yılında yeniden sağlayabildiği ifade edilmektedir²¹².

Gansu'nun yeniden Han hakimiyetine geçtiği sıralarda Hunlar yeniden güçlenmiş durumdaydı ve Han Hanedanı'nın iç politikalarını etkileyebilecek bir nüfuza sahipti. Bu dönemde Hun Chanyüsü olan Yu devri Hunların en önemli dönemlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Yu, Hunların en önemli Chanyüsü Modu'yu kendine örnek alsa da devrinin sonlarına doğru meydana gelen kuraklık ve kıtlık olayları Hunlara büyük zarar vermesiyle beraber Hunlarda iç karışıklıklar yeniden yaşanmaya başlaması Hunları zayıflatmıştır²¹³. MS 46 yılına gelindiğinde Yu öldü ve yerine Wudadihou geçti. Wudadihou birkaç ay sonra öldü ve yerini Punu aldı. Punu'nun amcası Bi ise yeni hükümdarın hakimiyeti altında olmayı kabul etmedi ve o zaman Han toprakları içerisinde yer alan bugünkü Ordos'a çekildi. Böylece Hunlar, Kuzey Hunları ve Güney Hunları olarak ikiye ayrıldı. MS 50 yılında Han Hanedanı ile yapılan anlaşmayla Shanxi, Gansu ve Ordos bölgelerinde Güney Hunlarının yaşamaları için izin verilmiştir²¹⁴. Kuzey Hunları ise bugünkü Moğolistan da olsa da sık sık Gansu bölgesine akın yapmakta idi. MS 123(Dunhuang valisi öldürülmüştür), MS 137 yılında gerçekleşen Hun saldırıları bunun birer örneği olarak gösterilebilir²¹⁵. Kuzey Hunlarına

²¹¹ Wang Mang elçisi aracılığıyla, Hunlara MÖ 198 yılında verilen kendileriyle eşit olduklarını bir nevi beyan edan mührü 匈奴单于玺, kendilerine bağlı olduklarını beyan eden bir mühürle "新匈奴单于章" olarak değiştirdi. Bu olay anlaşılır anlaşılmaz daha önce Wuhuan meselesi gibi diğer sorunlarla beraber Hunların Wang Mang'e karşı baş kaldırmasına neden olmuştur. **HS**, 94 s, 3820, 3821. Ercilasun, **a.g.e.**, s.188-191. Tao Tong, **The Silk Roads of the Northern Tibetan Plateau during the Early Middle Ages from the Han to Tang Dynasty**, Bar Publishing, 2013, s.42.

²¹² Yıldırım, **Çin**, s.86.

²¹³ Yu, **C.h.o.c I.**, s.400. Yıldırım, **Çin**, s.83.

²¹⁴ Yu, **C.h.o.c. I.**, s.401.

²¹⁵ Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.8.

karşı Han Hanedanı büyük imtiyazlar vermiş olduğu Güney Hunlarını kullanmaya çalışmıştır. Kuzey Hunları, II. yüzyılın ortalarında siyasi bir oluşum olarak tarih sahnesinden çekilirken, Güney Hunları Çin siyasi tarihinde belirleyici aktörlerden biri olmaya devam etmiştir²¹⁶. Gansu ve Gansu Koridoru'nun coğrafi rolü ise Kuzey Hunlarının elinden batı topraklarını almak için kullanılan bir yol ve askeri üs bölgesi olarak kullanması olduğu söylenebilir²¹⁷.

2.3.2 Han İdaresindeki Gansu Koridoru'nda Tibet Boyları 'Tehlikesi'

Tibet, bugün esas olarak "*dünyanın çatısı*" olarak bilinen Tibet Platosuna adını veren milletin adıdır²¹⁸. Tibetliler, bugün Çin'de Tibet Özerk bölgesi dışında Qinghai, Gansu, Sichuan gibi bölgelerde yaşamaktadır. Tibetliler Han Hanedanı bölgeyi ele geçirmeden çok daha önceleri buralarda yaşamaktaydılar. Qinghai ve Gansu'nun güneyinde 4000 yıl önceye tarihlenen Tibet kültürüne ait buluntular bilinmektedir²¹⁹.

Gansu Koridoru'nu ele geçiren Hunlar bu dönemde Qiang 羌, Xirong 西戎 ve Di 氐 adlarıyla bilinen ve birbirlerinden ayrı halde yaşayan doğrudan kontrol altına almadıysalar da kendilerine bağlamışlardır²²⁰. Zhang Qian Han Hükümdarı Wudi tarafından batı topraklarından Hunlara karşı müttefik bulmak için gönderildiği sırada, Qianglar, Zhang Qian'ı rehin alıp, Hunlara teslim etmiştir²²¹. MÖ 121 yılından sonra Han Orduları Gansu Koridoru'nu ele geçirmekle yetinmemiş, aynı zamanda Qiangların yaşadığı Qinghai bölgesine de girmişler ve buradaki Qiang boylarını tabiiyetleri altına almışlardır. Qiang boylarının Han Hanedanı'nın kendi topraklarına girmesinden memnun olmadığı ve zoraki bir şekilde bu hakimiyeti kabul ettikleri bilinmektedir.

²¹⁶ Miller, a.g.e, s.234. Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.9 Kuzey Hunları Xianbeiler tarafından tarih sahnesinden silinmiştir. Hunların bir kısmı batıya göç ederken diğer bir kısım Xianbeilerin arasında yaşamaya başlamıştır. Bu olaydan sonra Gansu'nun kuzeyinde Xianbeiler zaman zaman Gansu'ya akınlar düzenlemişlerdir.

²¹⁷ MS 73 yılında gerçekleşen Kuzey Hun - Han Savaşına Han ordusu Jiuquan üzerinden yola çıkmıştır. Ertesi sene (MS 74) gerçekleşen savaş için de Han ordusu Dunhuang'da toplanmıştır. MS 119, MS 127 yıllarında da Han ordusu Gansu üzerinden Türkistan'a sefere çıktığı bilinmektedir. bkz: Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.8.Wang Binbin, **a.g.e.**, s.31.

²¹⁸ Tibetliler kendilerine Bod demektedir, Çinliler ise Tibetlilere Zangzu 藏族 derken, dünyanın çoğu yerinde ise kendilerine Tibet denmektedir.

²¹⁹ Jessica C.A. Lucas Burkhouse. **Finding the Tibetans in Ancient History Pre-Historic Era to 200 C.E**, San Jose State University Master Thesis 1997, s.22.

²²⁰ Huang Chi Huei, **a.g.e.**, s.9.Jia, **a.g.e.**, s.39.

²²¹ Tao Tong, **a.g.e.**, s.10.

Han Hanedanı'nın için Gansu Koridoru'ndaki en büyük tehdit Hunların ve Tibetlilerin bir olup ittifak halinde Gansu'ya saldırımlarıydı. Gansu Koridoru'nda kurulan Lingju gibi pek çok karakolun kurulmasının sebeplerinden birisi Qiangları engellemek istemelerinden kaynaklıydı²²². Han Hanedanı'nın Qianglara uyguladıkları baskıcı politikalar, Qiangların durumdan memnun olmayışı ile birleşince ortaya çıkan isyan etme potansiyeli nedeniyle zaman zaman Hunlar ile ittifak yapmalarına neden olmuştur. Örneğin, Han-Hun siyasi tarihi kısmında da anlatıldığı gibi MÖ 112'de Qianglar, Hunlarla beraber Lingju'yu yağmalamışlar, Gansu Koridoru'ndaki yeni inşa edilmeye başlanan Han yerleşimlerine zarar vermişlerdir. Bundan sonraki süreçte zaman zaman Gansu bölgesinde yağmalar gerçekleşse de kuzeydeki Hunların, güneydeki Tibetlilere beraber hareket edip Han Hanedanı'nın elinden Gansu Koridoru'nu alamamış olmaları Han Hanedanının bir başarısı olarak kabul edilebilir.

Bir diğer büyük Qiang isyanı ise MÖ 63 yılından yaşanmıştır. MÖ 61 yılında Han Hanedanı tarafından bastırılan Qiang isyanından Gansu Koridoru'nda etkilenmiştir²²³. MS 80'lerden sonra Hunların zayıflaması üzerine Han Hanedanı için Gansu Koridoru üzerinde en büyük tehdit Qianglar olmuştur. Milattan sonraki dönemde Qiang ve Di boylarının nüfusu Gansu ve Shaanxi'de artması ve Han yönetiminin merkezi otoritesi ciddi oranda azalması Çinliler için Qiang tehlikesini belirgin bir şekilde arttırmış ve Han Hanedanı her ne kadar Qianglar üzerine yeniden baskı kurmaya çalışsa da başarılı olamamıştır²²⁴. Qiang isyanlarının, Han Hanedanı'na oldukça maliyetli olup finans açısından Çin sarayına büyük bir problem olduğu bilinmektedir²²⁵. Bu nedenle, Han sarayında Liangzhou bölgesinin Qianglara terk edilmesi gerektiği fikri bile gündeme getirilmiştir²²⁶. MS ikinci yüzyılın sonlarına doğru ise Gansu ve Ordos bölgesinin belirli bölümleri Hun ve Qiang boylarının hakimiyetine girmiştir²²⁷. Bütün bunlara rağmen, Qiangların Han Hanedanı ile olan ilişkileri yalnızca savaşlar ve isyanlar ile sınırlandırılmaz, Qiang boyları aynı zamanda Han Hanedanı ve Hunlar ile ticari ilişkileri de bulunuyordu.

²²² Huang Chi Huei, **a.g.e.** s.10.

²²³ Miller, **a.g.e.**, s.153.

²²⁴ Charles Holcombe, **The Sixteen Kingdoms** Dien, Knapp(ed), **C.h.o.c- The Six Dynasties,220–589)** s.120

²²⁵ Wang Binbin, **a.g.e.**, s.36. Yu, **C.h.o.c. I.** Twitchett - Fairbank, (ed). s.432.

²²⁶ Yu, **C.h.o.c. I.**, s.430.

²²⁷ Yu, **C.h.o.c. I.**, s.432.

Hunlarla olan temaslarda dikkat çeken unsur ise Qiangların, ele geçirdikleri bazı Çinlileri köleleştirip Hunlara satmış olmasıdır²²⁸.

Özetle, Kuzeyde Hunların varlığı ve güneyde Qiang İsyanları Han Hanedanı'nın batı toprakları politikasının ve kendi güvenliliğinin iki büyük problemi olmuştur. Batıda Hunlara Xianbeiler gibi kavimlerinin de desteğiyle son verilirken, Han Hanedanı yönetimi boyunca Qiang isyanına karşı ancak geçici zaferler ve çözümler üretebilmiştir²²⁹. MS 220 yılında Han Hanedanı tarihe karışırken, Tibet kökenli Qiang ve Di boyları halen Gansu'da idi, bu kavimler Çin içlerine ilerlemeye de devam etmiş, daha sonraki yüzyılda çeşitli hanedanlar kurmuşlardır²³⁰.

2.3.3 Ticaret Yolları ve Gansu Koridoru

Her ne kadar daha önce bu bölgelerde ticaret ağının varlığı bilinse de Çin'in buna dahil olması Han İmparatoru Wudi'nin teşviğiyle MÖ 139'dan MÖ 115'e değin Zhang Qian (MÖ 164- MÖ 114)'ın seyahatleri ile gerçekleşmiştir²³¹. Zhang Qian'in seyahati Çin tarihi için bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Aslında Zhang Qian'in asıl amacı Hunlara karşı bir müttefik bulmak idi. Zhang Qian'in yolculuğu sırasında Hunlar arasında yıllarca esir yaşadktan sonra kaçma imkanı bulunca Hunların eski rakipleri olan Yuezhilerle ve diğer bir başka kavim olan Wusunlarla da görüşüp, umduğu yanıtı alamadan geri döndüğü bilinmektedir. Zhang Qian her ne kadar asıl amacında başarısız olsa da onun Amu Derya'nın doğusuna kadar uzanan batı toprakları seyahati Çinliler adına uzun vadede büyük bir kazanç ve önemli bir yol haritası olmuştur. 1876 yılında Alman coğrafyacı Ferdinand von Richthofen (1833-1905) tarafından "*İpek Yolu*" olarak izah edilmiştir. Günümüzde genel olarak bu adla anılsa da bu ismi kullanımını doğru bulmayan tarihçiler de bulunmaktadır. Bu ticaret

²²⁸ Lin Gan, **a.g.e.** s.14. Qiangların Çinli Köle satımı olayı Güney Hunları (46-311) zamanında olmuştur. Buna göre Qiangların Hunlara sattığı Çinliler, Hunlar tarafından Han Hanedanı'na geri teslim edilmiştir.

²²⁹ Wang Binbin, **a.g.e.**, s.32,33.

²³⁰ Yıldırım, **Çin**, s.88. Huang Chi Huei, **a.g.e.**, s.9. 1-Tibetlilerin bu dönemde birlik içerisinde yaşamadıkları, 150 ayrı kabileye sahip olduğu bilinmektedir. Bunlar kendi aralarında da savaşp birbirlerini yağmalayabiliyorlardı, Çinlilere de saldırabiliyorlardı. Birleşik bir Tibet devleti ise ancak 7.yüzyılda görülecektir. 2- Tibetlilerin göç meselesi konu ise, MS 1 yy'dan itibaren Tibetlilerin Çin içlerine ciddi oranda göç etmeye başladıkları görülmektedir. Han Hanedanı zaman zaman Tibet kavimlerini Qinghai Gölünün orada tutma çabaları olsa da bu girişim başarılı olamamıştır.

²³¹ **HS**, 96, s.3873.

yoluna MÖ 1. yy'dan itibaren Gansu'nun tamamını ele geçiren Çinliler de dahil olmuştur ve Han başkentinde yaşayan bir Çinli için ticaret rotası şu şekilde idi:

Ticaret yolunun ana hattı Han Hanedanı'nın ilk başkenti Chang'an 長安 (bugünkü Shaanxi 陝西'de yer alan Xian 西安)'da başlıyordu (Han Hanedanı'nın ikinci döneminde başkent değişince bu ticaret hattı yeni başkent Luoyang (bugün Henan'a kadar 河南 uzamıştır)²³². Buradan batı yönüne doğru Shaanxi'deki Xianyang 咸陽'a ulaşılabiliyordu²³³. Xianyang'dan yukarıya doğru bir yol ile Ningxia bölgesindeki Guyuan 固原'a varılmaktaydı²³⁴. Guyuan'dan Koridora girmek için iki yön kullanılabilirdi. İlk yön Guyuan'dan bugün Gansu'da bulunan Jingtai 景泰'ye gidip Gansu Koridoru'na varmak idi²³⁵. İkinci yön ise Sarı Irmak'ın bir kolu olan Wei Nehrinden batıya doğru gidilir önce Longxi 隴西 bölgesine ardından da Jincheng'a ulaşılır ardından sırayla Wuwei, Zhangye, Jiuquan ve Dunhuang'dan geçerek boydan boya Gansu Koridoru dolaşılabildi²³⁶. Gansu Koridoru'nun, ticaret yolları açısından da Çinlilere batıya açılan bir kapı olma özelliği taşıdığı görülmektedir. Gansu'dan Çinlilerin 'batı toprakları' olarak tanımladığı Türkistan sahasına ulaşmak için Yeşim Taşı Geçidi ya da Yangguan Geçidi kullanılarak Loulan'a 樓蘭 gelinmeliydi²³⁷. Loulan'dan sonra Türkistan bölgesinde ticaret yolu kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmaktaydı. Kuzey yolu, Kuça, Aksu bölgelerinden Kaşgar'a giderdi. Güney yolu da Çakılık'tan Hotan'e, Hotan'den Yarkend'e Yarkend'den de Kaşgar'a varılırdı²³⁸. Kaşgar'dan ileriye gitmek için Pamir Dağları aşılıp, Fergana'ya varılırdı²³⁹. Afganistan yolu üzerinden İran'a, İran'dan da Roma topraklarına varılırdı²⁴⁰.

²³² Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.53.

²³³ Rong Xinjiang, **a.e.**, s.53.

²³⁴ Rong Xinjiang, **a.e.**, s.53.

²³⁵ Rong Xinjiang, **a.e.**, s.53.

²³⁶ Rong Xinjiang, **a.e.**, s.53.

²³⁷ Rong Xinjiang, **a.e.**, s.53

²³⁸ Rong Xinjiang, **a.e.**, s.53

²³⁹ Yıldırım, **Doğu Türkistan**, s.63. Yıldırım ayrıca Hun çağında Turfan'dan geçen üçüncü bir yoldan bahsetmiştir. Bkz: Yıldırım, **Doğu Türkistan**, 2015, s.64.

²⁴⁰ Rong Xinjiang'ın izahına göre başka ticaret rotaları da vardı buna göre: Pişan üzerinden Pakistan Kabil'e, oradan da Sistan'a Sistan'dan da Pers Körfezine varılırdı. Ayrıca Kabil'den güneye gidilerek, Karaici'ye varılabilirdi. Karaici'den de denizyolu seyahati ile İran'a ya da Roma'ya gidilebilirdi. Bir diğer önemli ticaret yolu olan Qinghai-Tibet bölgesi milattan önceden bu yana kullanılmaktaydı. Milattan sonra, Çin'de de V.yüzyıldan itibaren Tuyuhun yolu olarak da bilinen bir rota kullanılarak Sichuan üzerinden Qinghai'ye, Qinghai'den Qaidam Havzası'dan Dunhuang'a ticaret yolunun ana yoluna ulaşılabilirdi. Bunun dışında Altun Dağ geçidinden Çakılığa gidilebilir ve- ana güney rotasına ulaşılabilirdi. Gansu Koridoru'ndan kuzeye doğru Moğolistan'a gidilir ardından Tanrı Dağlarının kuzey yamaçlarından İli Nehri ve

Türkistan bölgesiyle beraber ticaret yollarının önemli bir durağı olan Gansu Koridoru'nun ticari hayatında tahıl ürünlerinin yanı sıra yeşim taşı ve turkuaz renkli madenlerin ihracı büyük bir önem taşımaktaydı²⁴¹. Han Hanedanı ve Hunların Gansu ve Türkistan bölgeleri için bu kadar mücadele etmesinin tek sebebinin siyasi ve askeri meselelerden ibaret olmadığı anlaşılmaktadır. Ticaret yollarının kontrolü en az askeri üslerin kontrolü kadar önemli bir meseleydi. Bu nedenle Eski Türk Tarihinde Gansu Koridoru'nun coğrafi özellikleri dışında beşerî önemlerinden bir tanesi de Gansu Koridoru'nun ticaret yollarının merkezinde yer almış olmasıdır.

2.3.4 Tuntian Sistemi 屯田制度:

Gansu Koridoru'ndaki Yuezhi, Wusun ve Hun hakimiyeti döneminde esas geçim kaynağının hayvancılık olduğu bilinmektedir. Han Hanedanı yönetiminde ise bölgenin ana geçim kaynağının hayvancılıktan tarıma geçmesi için çalışmalar başlatılmıştır²⁴². Bu politikaya uygun olarak Han Hanedanı tarafından göç ettirilen halk Gansu Koridoru'nda mümkün olduğu kadar tarımsal faaliyetlere girişmiştir. Gansu Koridoru'nda kurulan şehirler bu tarımsal faaliyetlere bağlı olarak gelişim göstermiştir. MÖ 121'de Gansu Koridoru'nda yaşanan siyasi el değişimin sadece siyasi bir değişimden ibaret olmadığı aynı zamanda bölgenin sosyo-ekonomik yapısını da değiştiren bir uygulama olduğu görülmektedir. Han Hanedanı'nın Hunlar ile Qianglara karşı mücadelesi ve Han halkının tarımsal faaliyetlerinin Gansu Koridoru'nda artış göstermesi burada yeni bir sistemi meydana getirmiştir. Buna göre, 'Batı topraklarını' hem idari ve ekonomik olarak yönetmek, haber akışını sağlamak hem de Hunlara karşı saldırı ve savunma amaçlı kurulan garnizonlar Tuntian Sisteminin esasını teşkil etmektedir. Tuntian Sistemi, Gansu Koridoru'nda esas olarak Jiuquan, Dunhuang, Wuwei Juyan, Lingju, Fanhe 番和 gibi bölgelerinde bu sistemi uygulamıştır²⁴³.

bugünkü Tokmok bölgesine ulaşıldı. Bkz: Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.56, 53 Zeki Tok, **Tuyuhun Devleti**, Selenge Yayınları, 2021, İstanbul s.122.Huo Wei, "On the Joint Creation of "Silk Road of the Plateau" by Ancient People of All Ethnic Groups on the Qinghai-Tibet Plateau", 2021, s.16,27.

²⁴¹ Miller, **a.g.e.**, s.45, 72.

²⁴² Zhang Zexian, **a.g.e.**, s. 42. Li, Xin v.d. "Transformation of animal utilization strategies from the late Neolithic to the Han Dynasty in the Hexi Corridor, northwest China: Zooarchaeological and stable isotopic evidence", 2023, s.8-9.

²⁴³ **SJ**,123, s.3176.

Gerek 'Batı toprakları' meselesi nedeniyle gerekse de Gansu Koridoru nedeniyle kurulan Tuntian Sistemi başından sonuna değin, Hun – Han savaşlarında önemli bir yere sahiptir. Tuntian Sistemiyle Gansu Koridorunda bölgenin potansiyel tarım sahalarını kullanan Han Hanedanı, elde edilen tahıllarla sınırdaki garnizonlarını idare edebilip, askerlerini besleyebildiği gibi, dışarıdan Han topraklarına ticaret yollarını kullanarak gelen elçi ve tüccarları ağırlarken de kullanmıştır²⁴⁴. Tuntian Sistemiyle Gansu'da toplanan hasadın kurulan pazarlarda satılarak ek gelir getirebilme özelliği de bulunmaktaydı²⁴⁵. Tuntian sistemi başarılı olmuş bir sistem olarak değerlendirilmektedir. Bunun gerekçesi Tuntian Sisteminin Gansu'da tarımsal üretimi arttırması, Han Hanedanı'nın merkez bölgelerinin bu bölgeyi idare etmesi açısından ekonomik yükünün merkezden Gansu'ya tahıl ürünü gönderilmesine pek gerek kalmaması gibi nedenlerle maliyetin azaltmış olması gibi nedenler sıralanmaktadır²⁴⁶.

Han Hanedanının merkez bölgelerinde herhangi bir doğal afet olduğu durumda Tuntian Sistemiyle elde edilmiş tahıl ürünlerini merkeze nakledebilirdi. Bu da Tuntian Sisteminin dönemin şartlarıncı önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir²⁴⁷. Kürşat Yıldırım, Tuntian 屯田 teriminin tercümesini "askerî kışla ve tarım" olarak tanımlamıştır²⁴⁸. Yıldırım, Tuntian sisteminin tımar sistemine benzediğini ifade edip Tuntian işleyişini Rafe de Crespigny'e de atıf yaparak şu şekilde izah etmiştir:

*"İçinde gözetleme kulesi olan sınırdaki kışlalar sivil ve askerî tarım kolonileri ile destekleniyordu. Bu istihkâm hatlarının ardında Çin İmparatorluğu, Doğu Türkistan ile olan iletişimini sağlıyor, iskân siyasetini sürdürüyor ve kuzeyinden gelen saldırılara karşı umumî bir müdafaa temin ediyordu. Kurulan bu sistemde imparatorun başlamak üzere hanedan üyelerine, yüksek orun sahibi memurlara, soylulara, kurmay kademesindeki komutanlara ve benzeri kimselere toprak tahsis ediliyordu. Her bir toprak yıllık olarak verdiği tahıl miktarına göre tasnif edilmekteydi"*²⁴⁹.

²⁴⁴ Gong Li (ed). **Dunhuang Shihua**, Zhongguo Da Baike Quanshu Chuban She, Beijing, 2010, s.13.

²⁴⁵ Gong Li (ed), **a.e.**, s.13.

²⁴⁶ Gong Li (ed), **a.e.**, s. 13.

²⁴⁷ Gong Li (ed), **a.e.**, s.13.

²⁴⁸ Kürşat Yıldırım, "İlk Çin Yıllıklarında Geçen Doğu Türkistan Tarihine Dair Bazı Hususi Terimler I", 'Avrasya Terim Dergisi', 2013, s.22.

²⁴⁹ Yıldırım, **Doğu Türkistana Dair Hususi Terimler I**, s.22.

Tuntian sistemi Gansu Koridoru bölgesi adına bir ilk olma özelliği taşımaktadır. Han Hanedanı'nın Gansu'daki tarımsal faaliyetleri geliştirmesine vesile olan bu sistem ileride Gansu'yu yönetecek gerek Çinli gerekse Xianbei olsun çeşitli hanedan yönetimlerine de belli bir sistem yönetmeliği önerebilmiştir ve sistem daha sonraki hanedan yönetimleri tarafından kullanılmaya devam edilmiştir.

2.3.5 İzin Sistemi

Han Hanedanı Gansu Koridoru'nda merkezi otoritesini tesis eder etmez, hem kurulan şehirlere giriş-çıkış yapabilmek hem de ticari ilişkilerde kullanılmak üzere bir izin belgesi sistemi oluşturmuştur²⁵⁰. Han Hanedanı ve sonraki diğer Hanedan dönemlerinde de kullanılan bu sistem Batı topraklarında ticaret yapan insanları ülkeye çekmekte, tacirlere geçiş izni vermek, konaklaması için belirli bir fiyat aralığı biçmek, o dönemki Han başkenti Luoyang'a girişlerini sağlamak için izin belgesi vermek, tacirlerin ülkelerine geri dönerken ki güvenli bir şekilde geri dönebilmelerini sağlayabilmektir. Bu yöntem ile Han Hanedanı tarafından amaçlanan şey ise Batı topraklarında yaşayan tacirlerin desteğini elde etmek amaçlanıyordu.

2.4 Göktürk Dönemi Öncesi Gansu Koridoru (III. ve VI. Yüzyıllar)

2.4.1 Çin'in Üçüncü Yüzyılı: Hun ve Xianbei Hakimiyetinden Önce Çin

Han Hanedanı II. yüzyıldan itibaren gerileme dönemine girmiş, güç dinamikleri yavaş yavaş hükümdardan yerel beylerin eline düşmüştü. MS 189 yılından itibaren Han Hanedanı hükümdarı bir "kukla hükümdar" profiline dönüştürülmüş, böylece yalnızca yerel beylerce alınan kararları tasdik etmekten başka bir şey yapamaz duruma gelmişti. MS 220 yılına gelindiğinde Han Hanedanı sona erip o dönemki Çin toprakları parçalanırken Wei 魏, Shu 蜀 Wu 吳, Jin 晉 adlarında dört hanedan görülmektedir²⁵¹.

²⁵⁰ Konuyla ilgili çalışmalar için bkz: Sema Gökenç Gülez, "Çin'in Tang Dönemi İpek Yolu Yönetim Stratejisinde Geçiş İzni Sistemi: "Guosuo Zhidu (过所制度)" Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, 2023, 6.1: 411-426. Gao Rong, "Shang Xing Xiangtong Han Tang Jian Hexi Zoulang Yu Sichou Zhi Lu Maoyi", Lishi Xiaoxue, 2016. (10), 8-10.

²⁵¹ Shu Hanedanı 263 yılına kadar, Wei Hanedanı 265 yılına kadar, Wu Hanedanı 282 yılına kadar hüküm sürmüştür.

Gansu ve Gansu Koridoru'nun idaresi 265 yılına kadar Wei, 265 yılından sonra Jin Hanedanı'nın eline geçmiştir. Sima ailesinin kurmuş olduğu Jin Hanedanı III.yüzyılın sonlarına doğru Çin'deki tek devlet oldu ancak bu hakimiyeti uzun sürmedi . Bunun en büyük nedeni miladın başından bu yana Çin içlerine kadar meydana gelen Hun göçleridir.

Hunlar Kuzey Çin'de kontrolü ele geçirmeden önce MS II. yy ile MS III.yy'da Çin'deki yönetimlerin, Shaanxi, Shanxi, Ordos ve Gansu'da yayılım gösteren Hunlarla bazen savaştıkları bazense Hunlardan faydalandıkları görülmektedir ²⁵² . MS III.yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Hunların Çin'deki sayısı da ve siyasi nüfuzu da artmaya başlamıştır. Bazı Hun beyleri siyasi bir hamle yaparak soyadlarını Han Hanedanı'nın soy adı olan "Liu" olarak değiştirmiştir²⁵³. Bu bir "Çinlileşme" olarak düşünülebilir ancak gerçekte bölgeyi idare etme meşruiyeti almak adına alınmış bir siyasi karardır. Çin eğitimi alan Hun beylerinden biri olan Liu Yuan MS 304 yılında ayaklanmış ve 308 yılında da Shanxi'de Çin'de bir Hun Hanedanı kurmuştur. 310 yılında Liu Yuan öldükten sonra onun varisi MS 316'da Jin Hanedanı'na son vermiştir. Hunların Chang'an ve Luoyang'ı yağmalamaları üzerine Jin Hanedanı mensupları güneye kaçıp, orada yeniden devlet kurmuşlardır. Kuzeyde ise Shaanxi, Ordos, Gansu bölgelerinin ana bölgeler olduğu Hun, Xianbei ve Tibet gibi halkların başı çektiği "on altı devlet" dönemi başlamış böylece Çin tarihinde yeni bir dönem başlamıştır.

2.4.2 Çin'de On Altı Devlet Dönemi / Kuzey- Güney Hanedan Devri ve Gansu Koridoru

Çin'in merkez bölgelerinin aksine Gansu Koridoru açısından On Altı Devlet dönemi bir yükselme dönemi olarak kabul edilmektedir²⁵⁴. Bunun nedenleri arasında Çin'in merkez bölgeden alınan göçlerin yanı sıra bu dönemde Gansu Koridoru'nda Liangzhou, Jiuquan ve Dunhuang gibi bölgelerin pek çok hanedana başkentlik yapması, ticari hayatın istikrarı, bölgede inşa edilen su kanallarıyla refahın artırılması burada şehir hayatını geliştirmiştir²⁵⁵.

²⁵² Örneğin, Cao Cao MS 192'de bir Hun beyini mağlup etmiştir, daha sonraki yıllarda Cao Cao'nun ordusunda Hun kökenli askerler bulunmaktaydı. Rafe de Crespigny, **Imperial Warlord - a Biography of Cao Cao**, Brill, Boston-Leiden 2010, s.62.

²⁵³ Pulat Otkan, **Tarihçinin Kayıtları "Shi Ji"**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.33.

²⁵⁴ Du Yu, **a.g.e.**, s.52.

²⁵⁵ Rong Xinjiang. **a.g.e.**, s.24.

Gansu Koridoru'nun şehir hayatının gelişmesinde bölgeyi himaye eden Hun ve Xianbei kökenli olan idarecilerin rolü büyüktür. Gansu'da Çinli olmayan hanedan yönetimi sırasında Budizm'in teşvik edilmesiyle beraber bölgede Budizm dininin yükseldiği görülmektedir. Bu dönemde pek çok Budist Gansu üzerinden yola çıkarak Hindistan'ı ziyaret etme imkânı da bulmuştur²⁵⁶. Bu nedenle, bölgenin refahının yanı sıra Budizm'in Çin'e girişinde ve yayılışında Türklerin ataları olan Hunların Budizm'i himayeleri ve katkıları olmadan Çin'de yaşanmış bu büyük tarihi olay düşünülemez. Gansu Koridorunda IV.-VI. yüzyıllar arasında idare tesis eden hanedanlar şunlardır:

1-Önceki Liang (316-376), Çin kökenli Zhang Gui 張軌 MS 301 Yılında Gansu Koridoru'nun en kritik bölgelerinden biri olan Liangzhou bölgesinin valisi olarak atanmıştır²⁵⁷. Jin Hanedanı 316 yılında yıkılıp, güneye çekilmek zorunda kaldığında ise Zhang Gui'nin oğlu Zhang Shi 張寔 (ö.320) önceki Liang Hanedanı'nı Gansu Koridoru'nda ilan etmiştir. Zhang ailesinin yönetim merkezi Gansu'da Liangzhou bölgesinde yer alan Guzang olurken, hanedan sınırları günümüzde Gansu, Qinghai, Ningxia gibi bölgelerin belirli bölümlerine kadar uzatmıştır²⁵⁸.

2-Önceki Qin Hanedanı (351-394) Tibet kökenli idi. Chang'an'ı merkez yapan Önceki Qin Hanedanı sınırlarını 376 yılında Önceki Liang Hanedanı'nı yıkarak Gansu'ya kadar ilerletmiştir²⁵⁹.

3-Xianbei kökenli Batı Qin (385-431) hanedanının merkezi bugünkü Lanzhou bölgesi idi²⁶⁰.

4-Sonraki Qin (384-417) Chang'an merkezli bu hanedan Tibet kökenlidir. Chang'an haricinde sınırları Gansu, Henan, Ningxia, Shanxi gibi bölgeleri kapsamaktaydı²⁶¹.

²⁵⁶ Marilyn M. Rhie, **Early Buddhist Art of China and Central Asia, Volume 3: the Western Ch'in in Kansu in the Sixteen Kingdoms Period and Inter-relationships with the Buddhist Art of Gandhara**, Brill, 2010, Boston-Leiden, s.19-28.

²⁵⁷ Wei Junjie, **Shiliu Guo Jiangyu Zhengqu Yanjiu**, 2018, s.176. Holcombe a.g.e., Dien - Knapp(ed), s.133.

²⁵⁸ Feng Shengwu, a.g.e, s.21. Yıldırım, Çin, s.113. Yang Runze, "A study on the spatial distribution and historical evolution of grotto heritage: a case study of Gansu Province, China", 2023, s.11. Wei Junjie, a.g.e., s.176. Charles Holcombe, a.g.e., s.133.

²⁵⁹ Wei Junjie, a.g.e., s. 230, 233. Yıldırım, Çin, s.111.

²⁶⁰ Yıldırım, Çin, s.109. Huang Chi Huei, a.g.e., s.9.

²⁶¹ Yıldırım, Çin, s.112. Huang Chi Huei a.g.e, s.9. Holcombe, a.g.e., s.137,138.

5-Sonraki Liang (389-403) Tibet kökenlidir. Sonraki Liang Hanedanı Gansu'nun Guzang bölgesini merkez yapmıştır. Gansu Koridoru'nda Dunhuang, Jinchang, Jiuquan ve Guzang'ı ele geçiren Sonraki Liang Hanedanı sınırlarını Ningxia, Uygur ve Qinghai bölgesine kadar uzatmıştır²⁶².

6-Kuzey Liang (397-439) Hun kökenlidir²⁶³. Kuzey Liang Hanedanı başkenti önce Gansu'nun Zhangye ardından da Wuwei'nin Guzang bölgesinde bulunmaktaydı²⁶⁴. En parlak dönemlerini Juqu Mengxun döneminde yaşayan Kuzey Liang Hanedanı Budizm'i himaye etme konusunda Gansu'ya önemli katkıları olmuştur.

7-Güney Liang (397-414) Xianbei kökenli bir hanedandır. Sınırları Gansu, Ningxia ve Qinghai'ye kadar uzanmakta idi²⁶⁵.

8-Batı Liang (400-421)'in kökeni Çin ya da Hun kökenli idi merkezi Gansu'daki Jiuquan ve Dunhuang'tır²⁶⁶. Gansu'daki imar faaliyetleriyle de bilinen Batı Lianglar 421 yılına değin Gansu'nun kuzeyini idare etmişlerdir²⁶⁷.

Kuzey Wei 北魏 (386-535)

Tuoba Gui adlı beylerinin kendisini 386 yılında hükümdar ilan etmesiyle kurulan Tabgaçlar Kuzey Wei Hanedanı olarak da bilinmekte olup, esasen Hunların ve Xianbeilerin karışımıdır²⁶⁸. Tabgaçlar, Gansu Koridoru'nu Taiwu 太武 (hks. 424-452) döneminde, Hun kökenli Kuzey Liang Hanedanı'nı 439 yılında mağlup ettikten sonra ele geçirmiştir²⁶⁹. 439 yılından sonra Gansu'da yaşayan halk Tabgaçların Shanxi'deki başkenti olan Pincheng'e göç ettirildiği için Gansu nüfusu azalmıştır²⁷⁰.

²⁶² Yıldırım, **Çin**, s.112. Yang Runze, **a.g.e.**, s.11. Cheng Nina ed, **a.g.e.**, s.237.

²⁶³ **JS**, 129, s.3189. **BS**, 1974, s.3082.

²⁶⁴ Feng Shengwu, **a.g.e.**, s.23. Yang Runze, **a.g.e.**, s.11.

²⁶⁵ Yıldırım, **Çin**, s.110.

²⁶⁶ Yıldırım, **Çin**, s.112-113. Kırilen, **Göktürk**, s.163. Otkan, **a.g.e.**, s. 35. Yang Runze "**a.g.e.**, s.11.

²⁶⁷ Yıldırım, **Çin**, s.112-113. Kırilen, **Göktürk**, s.163. Otkan, **a.g.e.**, s. 35. Yang Runze, **a.g.e.**, s.11. Rong Xinjiang, **a.g.e.**, S. 26. Feng Shengwu, **a.g.e.**, s.23. Yan Yuanliang, **Zhongguo Lidai Yi Shudai Gongji Qi Shuili Gongcheng Shi**, Zhongguo Shuli Shudian Chuban She, 2022, s.155.

²⁶⁸ Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**, 2007, s.160. Ray Huang, **a.g.e.**, s.78 Tabgaçların ilk başkenti 493 yılına kadar günümüzdeki Shanxi'nin kuzeyinde yer alan Pincheng ikinci başkent ise 494 yılından sonra Çin geleneklerine uygun olarak Henan'daki Louyang seçilmiştir. James C. Y. Watt vd. - **China, Dawn of a Golden Age, 200-750 A.D**, s,XIX. Taba Gui, 401 yılında kendisini imparator ilan etmiştir. Bkz: Ray Huang, **a.g.e.**, s.79.

²⁶⁹ Sui Shu'ya göre Göktürklerin ataları bu dönemde Gansu'da Pingliang 平涼 bölgesinde yaşıyorlardı. Taiwu'nun Kuzey Liang Hanedanı'nı ortadan kaldırması üzerine Juan Juanlara kaçıp Altaylarda yaşamaya başladılar. Bkz: **SS**, 84, s.2097.

²⁷⁰ Rhie, **a.g.e.**, s.467.

Tabgaçlar, Kuzey Liang Hanedanı'nı yok ettikten sonra, Gansu Koridoru'ndaki şehirlere bölgeyi korumak için idari düzenlemeler yapıp burada askeri birlik bırakmışlardır²⁷¹. Tabgaç Hanedanı yönetiminde Gansu Koridoru'nun merkezi Wuwei olmakla birlikte bölgelerde hayvancılığın ön plana çıktığı Han Hanedanı yönetiminden bu yana uygulanan tarım politikasından farklı olarak tarım arazilerinin büyük ölçüde boş kaldığı görülmektedir²⁷².

Tuyuhun 吐谷浑 (330-663)

Tuyuhunlar Xianbei kökenli olup Murong soyundan gelmektedir ²⁷³ . Tuyuhunların varlığı MS III. Yüzyıldan bu yana bilinmekte olup etnik kökenleri Tabgaçlar ile aynıdır. Dördüncü yüzyıldan itibaren bağımsız bir güç halini alan Tuyuhun kavmi, Gansu'dan Qinghai'ye geçmiş buradan zaman zaman Gansu Koridoru'nu yağmalama faaliyetlerinde bulundukları bilinmektedir. Tuyuhunların kurdukları hanedan, Gansu'nun güneyinde ve Qinghai'de 663 yılında Tibet İmparatorluğu tarafından yıkılmıştır²⁷⁴. Tibetliler tarafından siyasi güçleri dağıtılsa bile Tuyuhun halkı Gansu ve Qinghai'de uzun bir süre varlığını korumuştur.

2.5 Göktürk Kağanlığı – Batı Wei-Doğu Wei-Sui-Tang Hanedanı Dönemi

Göktürkler Çin kaynaklarında Tujue 突厥 olarak adlandırılmıştır²⁷⁵. 552 yılından sonra kurulan Göktürk Kağanlığı'nın en geniş sınırları batıda Kırım'dan doğuda Mançurya'ya uzanmıştır. Göktürklerin ortaya çıktığı sıralarda, Çin siyasi olarak bölünmüş durumdaydı. Gansu Koridorunun bir kısmını ele geçirdiği bilinen ve zaman zaman akınlar yapmış olan Göktürk Kağanlığının zirve yılları çok uzun sürmemiş Taspar Kağan'ın ölümünden kısa bir süre sonra 583 yılından sonra ise devlet tamamen ikiye bölünmüş, Batı Göktürk ve Doğu Göktürk olarak ikiye ayrılmıştır. Bu tarihten sonra Batı Türkleri Altay Dağlarının batısındaki otlaklarda yaşamakta ve Türkistan bölgesini kontrol etmekle beraber, Doğu Türkleri Ötüken bölgesinde

²⁷¹ Tabgaçlar döneminde Dunhuang, Jiuquan, Liangzhou bölgesinde "toprakların geniş, nüfusun az olduğu belirtilmektedir" bkz: Zhang Zexian, **a.g.e.**, s.44.

²⁷² Zhang Zexian, **a.g.e.**, s.44. Scott Pearce, **Northern Wei**, Dien, Knapp(ed) **C.h.o.c.II**, s.165.

²⁷³ **ZS**, 50, S.912. **SS**, 83, S.2072.

²⁷⁴ Tuyuhun Devleti Hakkında bkz: Tok, **a.g.e.**, Kirilen, **Göktürk**, s.309-341.

²⁷⁵ **ZS**, 50, s. 907. **XTS**, 215, s..6023. **JTS**, 194, s.5153.

yaşamakta, doğudaki Qidan'ları tabiiyet altında tutmakta, güneylerindeki Çin bölgesine zaman zaman akın yapmaktaydılar²⁷⁶.

2.5.1 Birinci Göktürk Döneminde (552-630) Kuzey Çin'deki Siyasi Güçler

1-Batı Wei 西魏 (535-557): 535 yılında Wei Hanedanı, Batı ve Doğu olarak ikiye bölünmüştür. Batı Wei Hanedanı'na Chang'an'dan Gansu bölgesinin en batısına kadarki topraklar Batı Wei Hanedanı'na düşmüştür. Batı Wei hanedanının bozkır geleneklerine daha yakın olduğu, geleneksel Çin kültürünün etkisinin ise az olduğu bilinmektedir²⁷⁷. Batı Wei Hanedanı, Tabgaçların Gansu Koridoru'ndaki tarım arazilerini ihmal etmiş olmasından farklı bir politika güderek tarım arazilerini yeniden kazanmaya çalışmıştır ancak tarım arazilerinden Han Hanedanı dönemindeki kadar verim alınamamıştır. Türklere karşı Ruan Ruanlarla ittifak yapan Batı Wei Hanedanı'na 22.yılı olan 557 yılında Kuzey Zhou Hanedanı tarafından son verilmiştir.

2-Doğu Wei 東魏 (535-550): Bu hanedanın merkezi Luoyang'dı. Luoyang şehri, geleneksel Çin kültürünün önemli bir merkeziydi. Bu nedenle başkentini Louyang yapan Doğu Wei'de, Çin kültürü etkisinin daha fazla olduğu söylenebilir. Doğu Wei Hanedanı ayrıca Göktürklerle ittifak yapıp Batı Wei ve Juan Juanlara karşı ittifak oluşturmuşlardır. Bumın Kağan'a prenses gönderen Doğu Wei Hanedanı, 550 yılında Qi Hanedanı tarafından yıkılmışlardır.

3-Qi Hanedanı 齊 (550-577): 550 yılında Doğu Wei Hanedanı'nın yerini almışlardır. Xianbei kökenli bu hanedan, Anhui, Jiangsu, Shanxi ve Shandong'un kuzey kısımlarını ellerinde tutuyorlardı²⁷⁸.

4-Kuzey Zhou 北週 (557-581) Xianbei Kökenli Kuzey Zhou Hanedanının kurucusu Yuwen Jue idi, Yuwen Jue'nin başkenti Chang'an'dı. Zhou Hanedanının sınırları batıda Gansu Koridorundan doğuda Luoyang'a kadar uzanıyordu. Zhou Hanedanı bir süre sonra Gansu Koridoru bölgesini kaybetmişlerdir²⁷⁹. 24 yıllık idareleri boyunca Türklere karşı sed inşasına önem veren Batı Zhou Hanedanı, Batı

²⁷⁶ Batı Göktürk hakimiyeti hakkında bkz: **SS**, 84, s.2111.

²⁷⁷ Arthur F. Wright, **The Sui Dynasty (581-617)** Denis C. Twitchett(ed), **The Cambridge History of China, Vol. 3: Sui and T'ang China, 589-906 AD, Part 1**, Cambridge University Press, 1979, s.54.

²⁷⁸ Yıldırım, **Çin**, s.128,129.

²⁷⁹ Tao, **a.g.e.**, s.17.

Wei'nin Gansu'daki tarım faaliyetlerini yeniden harekete geçirme politikasını benimsedi ancak kısa ömürlü bir hanedan olduğu için tarım arazilerinden Han Hanedanı dönemindeki kadar verim alamamıştır. Zhou Hanedanı'na 581 yılına gelindiğinde kendilerine bağlı olan bir general olan Yang Jian tarafından son verilmiştir²⁸⁰.

Sui 隋 (581-618)

Sui Hanedanı'nın etnik köken olarak Xianbei-Çinli karışımı olduğu bilinmektedir. Sui Hanedanının kurucusu Yang Jian 楊堅 (541-604)'dır²⁸¹. Yang Jian 589 yılında Güney'deki Chen Hanedanı'na son vererek, Çin'de yaklaşık 300 yıl aradan sonra siyasi bir bütünlük sağlamayı başarmıştır. 581 yılında Kuzey Çin'i ele geçiren Sui Hanedanı, 581 yılından sonra tamamen bölünmüş ve 583 yılında da bir iklim felaketi yaşayan Göktürkleri kısa bir süre sonra kendilerine bağlayarak kendisine karşı bir süre tehdit olmaktan çıkarması, Sui Hanedanı'nın Gansu Koridoru'ndaki hakimiyetlerini güçlendirmiştir²⁸². Gansu Koridoru'nun Sui yönetimi döneminde önemli bir yer olduğu ve buradaki şehirlerin zenginleştiği bir dönem olarak değerlendirilmektedir²⁸³. Zhangye bölgesi, Sui Hanedanı'nın en önemli bölgelerinden biri olurken, Liangzhou bölgesi de yine önemini korumaktaydı. Gansu'da Sui yönetiminde nüfusun bir milyonu aştığı ifade edilmektedir²⁸⁴.

Qinghai bölgesinde yaşayan Tuyuhunlar her ne kadar Sui Hanedanı'na vergi ödeseler de yaşadıkları coğrafyanın Çin merkezine uzak olması nedeniyle Sui Hanedanı'ndan bağımsız hareket ediyorlardı. Bu bağımsızlık durumu zaman zaman Tuyuhunların yağma faaliyetleri yapmasına neden oluyordu. Sui Hanedanı bir süreliğine Türkleri ve Tuyuhunların gücünü bastırmış olsa da tam anlamıyla bunu başaramamış, özellikle Türkler yeniden bağımsız hareket etmeye başlayınca Gansu'daki Çin hakimiyetine karşı en büyük tehdit olarak kalmaya devam etmiştir. Örneğin, Batı Göktürklerinden Shengui Kağan 射匱可汗 (hks. 611-618) hakimiyetini Yeşim Taşı geçidine kadar uzatmıştı²⁸⁵.

²⁸⁰ Mark Edward Lewis, **China Between Empires Northern and Southern Dynasties**, Belknap Press of Harvard University Press, 2009, s.85.

²⁸¹ Taşağıl, **Göktürkler**, s.57.

²⁸² Gong, **a.g.e.**, s.16

²⁸³ Du, **a.g.e.**, s 51.

²⁸⁴ Shao Wenlong (ed), **a.g.e.**, s.75.

²⁸⁵ **JTS**, 194, s.5181.

Sui'nin batı sınırında en çok çekindiği şey ise Türklerin ve Tuyuhunların Sui'ye karşı birleşme ihtimali olmuştur²⁸⁶. Bu nedenle Gansu Koridoru'nu kontrol etmek bu birleşmeyi önlemek adına Sui için çok önemliydi.

604 yılında Yang Jian'ın ölümü üzerine Sui Hükümdarı olan Yangdi 隋煬帝, Gansu üzerinden Qinghai'de bulunan Tuyuhun seferine çıkmış ve üzerine ordu göndermiş olduğu Tuyuhunları mağlup etmiştir. Sui Hanedanı, Tuyuhunlarla gerçekleştirdiği bu savaşta epey zarar görmekle beraber "100 bin kadar" Tuyuhun'u esir almıştır²⁸⁷. Bu dönemde Tuyuhun hükümdarı olan Murong Fuyun (hks. 597-635) güneye Tangutların yanına sığınmıştır²⁸⁸. Sui Hanedanı bugün Qinghai bölgesinde bulunan Qaidam Havzasını ele geçirip "Tuyuhun Yolu" olarak bilinen ticaret yolunu ele geçirip, Heyuan 河源、Xihai 西海、Shanshan 鄯善 ve Qiemo 且末'da dört ilçe kurduştur²⁸⁹. Sui Yangdi'nin burada ilçe kurduşturmasındaki amacının Tuyuhun ticaret yoluna hâkim olmak olduğu bilinmektedir.

Sui Yangdi'nin 609 yılının Yanzhi Dağına geldiği ve burada batıdan gelen bey ve yöneticileri kabul ettiği bilinmektedir²⁹⁰. Yangdi, bu kabul töreninin öncesinde dönemin ünlü isimlerinden biri olan Pei Ju'yu 裴矩 "Batı Toprakları" ile ilgilenme görevi ile nedeniyle Gansu'ya göndermişti²⁹¹. Dolayısıyla, Yangdi buradaki meseleler ile yakından ilgilenmekteydi. Yangdi, Gansu'da elçi kabul sonrası, 609 yılının yedinci ayında Gansu Koridoru'ndan doğuya doğru geri dönerken ancak Qilian Dağları'nda Biandou geçidinden geçerken kuvvetli kar fırtınası bastırması nedeniyle ordusunun yarısı hayatını kaybetmiştir²⁹². Gansu-Qinghai sınırında gerçekleşmiş olan Biandou Geçidi olayı Sui ordusunun yaşadığı felaketlerden bir tanesi olmuştur.

²⁸⁶ Kursat Yıldırım, "Some Notes on the Missions of Pei Ju", *Chronica*, c, xxı, 2023, s.35.

²⁸⁷ Shao Wenlong (ed), *a.g.e* S.74. Bu sayının doğruluğuna kuşku ile yaklaşılmalıdır.

²⁸⁸ Tok, *a.g.e*, s.88.

²⁸⁹ Heyuan 河源 ve Xihai 西海 Qinghai'de, Shanshan 鄯善 ve Qiemo 且末 ise Uygur Özerk Bölgesindedir. Bkz: *ZZTJ*, 181, s. 5645, Tok, *a.g.e.*, s.88.

²⁹⁰ *ZZTJ*, 181 s, 5645. Shao Wenlong, *a.g.e.*, s.74.

²⁹¹ Sui Yangdi, 'batı topraklarının' elde tutulmasına büyük bir önem veriyordu. Bu nedenle Pei Ju'yu bölgeyi denetlemek üzere Gansu Koridoru'na gönderdi. Pei Ju, "Xiyu Tuji 西域圖記 yani Batı Toprakları Kayıtları" adına bir kitap yazmıştır ancak bu eser günümüze ulaşamamıştır. Yıldırım, *Pei Ju*, s. 36,37, Pan Yihong, *Son of Heaven and Heavenly Qaghan*, Western Washington University, America, 1997, s. 85. Gong Li ed, *a.g.e.*, s.16.

²⁹² Shao Wenlong ed, *a.g.e.*, s.75.

Sui Hanedanı'nın 614 yılından itibaren kargaşa dönemine girip 618 yılında da yıkıldığı dönemlerde Tuyuhun hükümdarı Murong Fuyun geri dönerek, Sui Hanedanı'nın yaşanan kargaşadan faydalanıp Sui sınırlarını yağmalama fırsatını bulmuştur"²⁹³.

Hükümdarlık süresi boyunca Gansu'ya oldukça önem veren Sui Yangdi, Sarı Irmak ile Uzun Irmak'ı bağlayan Jinghang Kanalı 京杭大運河 gibi önemli projeleri Çin'e kazandırmış bir hükümdar olsa da müsrif ve sert yönetim tarzı, Türklerle ve Korelilerle olan mücadelesindeki başarısızlık, 617 yılında en büyük rakipleri olan Göktürklerin de Li ailesini desteklemesiyle birleşince 618 yılında öldürülmesine, böylece Sui hanedanının sona erip Tang Hanedanı'nın yönetimi ele geçirmesine yol açmıştır²⁹⁴.

2.5.2 VI. ve VIII. Yüzyıllar Arasında Gansu Koridoru'nda Gerçekleştirilen Türk Akınları ve Türk Göçleri

552'de kağanlık kurulduktan sonra Bumin Kağan ölmüş yerine önce Kolo Kağan geçmiş kısa bir süre sonra Kolo da ölünce ardından Mukan Kağan (hks. 552-572) başa geçmişti. Mukan, 20 yıl süren ve bütün Türk boylarını birleştirmiş olduğu hükümdarlığı boyunca önce Rouranları yenmiş, ardından da 556 yılında Gansu Koridoru'ndaki Liangzhou bölgesinden güneye inerek Tuyuhunlara saldırmıştır. Tuyuhunlarla yapılan savaşta Mukan Kağan, Tuyuhunları mağlup etmiş, hükümdarın eşini esir almıştır²⁹⁵.

581 yılında Tuyuhunların Liangzhou bölgesine saldırmasından bir yıl sonra "582 yılının mayıs ayında Türkler '400.000' asker ile Lanzhou'ya saldırdılar"²⁹⁶. "Sui Hanedanı bu büyük Türk saldırısı üzerine, Türklerin saldırısına karşı koymak adına Xianyang 咸陽 şehri önüne birliklerini yerleştirdiler"²⁹⁷. Türklerin bu saldırısı üzerine yapılan savaş ve Türklerin yağmalama faaliyetleri nedeniyle Sui Hanedanı'nın Gansu'daki hayvan stoğu büyük zarar almış ve bölgedeki yiyecek kaynaklarında ciddi bir azalma yaşanmıştır²⁹⁸. Sui Hanedanı'nın da saldırıya geçmesine rağmen Türkler, Sui ordusunu mağlup edip çekilmişlerdir. 582 yılının haziran ayında Türkler tekrar

²⁹³ Tong, **a.g.e.**, s.17.

²⁹⁴ Bülent Okay, **Çin Kaynaklarına Göre Sui Tang Hanedanlıkları Döneminde Çin Kültürüne Katkı Sağlayan Orta Asya Kökenli Kişiler**,2022, s.8,9,11,13.

²⁹⁵ Huang Chi Huei, **a.g.e.**, s.33.

²⁹⁶ Li Zongjun, **Tang Qianqi Xibei Junshi Dili Wenti Yanjiu**, Zhongguo Kexue Chubanshe, 2015, Beijing, s.24.

²⁹⁷ Li Zongjun, **a.e.**, s.24. 400.000 asker ifadesi abartılı bir sayı olmalıdır.

²⁹⁸ Li Zongjun, **a.e.**, s.24. Shao Wenlong ed, **a.g.e.**, s.73.

Lanzhou bölgesine saldırmışlar ancak bu sefer Sui ordusuna mağlup olmuşlardır²⁹⁹. Bu dönemde Gansu'daki iki saldırısında Türkler, Wuwei, Tianshui, 天水 Anding 安定, Lanzhou ve Honghua 弘化 gibi bölgelerden geçip buralarda çok sayıda hayvanı ele geçirdiler³⁰⁰. Daha sonra Türklerin iç meseleleri nedeniyle yaşadığı kargaşa ortamı ve ülke topraklarında yaşanan kıtlık ve aşırı soğuklar Türkleri güçten düşürmüş, İşbara'nın Sui Wendi'den yardım talep etmesi üzerine Türklerin bir kısmı Sui Hanedanı'nın vassalı haline gelmiştir. Sui Hanedanı'nın Türkler üzerinde güç kazanması Gansu Koridoru'nun da Türk akınlarından bir süre uzak kalmasını sağlamıştır³⁰¹.

609 yılından sonra Göktürkler yeniden toparlanmaya ve Sui Hanedanı'ndan bağımsız hareket etmeye başlamışlardı. Sui Yangdi döneminde pek çok akın yapan, 618 yılında Tang Hanedanı'nın kuran Li sülalesine verdiği destek ile Sui Hanedanı'nın yıkılmasında büyük rol oynayan Göktürkler³⁰², 620 yılından 626 yılına değin Çin'de siyasi birliğin tam olarak sağlanamamasından da faydalanarak Gansu, Ningxia, Hebei, Shanxi, Shaanxi gibi bölgelerine sık sık akın yapıp geri çekilmişlerdir³⁰³. Bu dönemde Göktürklerin kağanı olan İl Kağan'ın Çin'e en çok akın yapan Türk Kağanlarından biri olduğu bilinmektedir.

627 yılında yaşanan iklim krizinin Göktürlere büyük zarar vermesi ve İl Kağan'ın kötüleşen yönetimi neticesinde pek çok Türk beyinin Tang Hanedanı ile iş birliği yapması gibi pek çok neden Türklerde kargaşaya yol açmıştır. Bu süreç içerisinde 629 yılının Ağustos ayında Tang Taizong, Savaş Bakanı Li Jing 李靖 (571-649) Türklere karşı sefere göndermiştir. Li Jing "100.000" kişilik bir ordu ile Türklere

²⁹⁹ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.469. Shao Wenlong ed **a.g.e.**, 2017 s.73.

³⁰⁰ Türkler Gansu bölgesi ile birlikte aynı zamanda Shaanxi bölgesini de yağmaladılar. Shao Wenlong, **a.g.e.**, s.73. Ayrıca bkz Wright, **a.g.e.**, s.108.

³⁰¹ Sui Hanedanı ile Türkler arasındaki siyasi ilişkilerin seyri için bkz: Taşağıl, **Göktürkler I,II,III**, 2015, s.44-78. Wright, **a.g.e.**, Kavalı, **a.g.e.**, s.117.

³⁰² Tang Hanedanı (618-907) Li Yuan tarafından kurulmuştur. Tang Hanedanı kendi soyunu Çinlilere bağlasa da hanedanın yalnızca Çin menşesi taşımadığı aynı zamanda Xianbei kökenli olduğu bilinmektedir. Tang Hanedanı soyunun Lao Zi'dan geldiğini, büyük babalarının Kuzey Wei Hanedanı'nın komutanlarından olan Li Xi 李熙 ve onun babası Li Tianxi 李天錫'den geldiğini ifade etmiştir. Li ailesi aynı zamanda Gansu Koridoru'nda yer alan Batı Liang devletinin soyundan gelmekle beraber soylarını Han Hanedanı'nın ünlü komutani Li Guang'a bağladığı için Çin kökenli kabul edilmektedir. Arthur F Wright, **The Sui Dynasty (581-617)** Twitchett(ed), **C.h.o.c, III**, s.150,151, Yıldırım, **Çin Tarihi**, 2021, s.140.

³⁰³ He Xingliang, Guo Hongzhen, **A History of Turks**, China Intercontinental Press, 2008, Beijing, s.31. Shao Wenlong, ed, **a.g.e.**, s.96.

saldırdı. 629 yılının Kasım ayında ise Türkler cevaben Gansu'ya saldırdılar. Bunun üzerine Tang karşı saldırıya geçip Türkler üzerine ordu sevk edip 1000'den fazla Türk'ü esir aldığı ifade edilmektedir³⁰⁴. Doğu Göktürk Kağanlığı İl Kağan'ın yakalanıp esir alınması üzerine 630 yılında Tang Hanedanı kontrolüne geçmiştir³⁰⁵. Doğu Göktürk Kağanı İl Kağan'ın zorla alıkonulup teslim olması neticesinde etnik kökenin Xianbei ve Çinli karışımı olduğu bilinen Tang Hanedanı'nın hükümdarı Tang Taizong 唐太宗 (hks. 626-649) kendisini bozkır geleneğine uygun olarak "Tanrı Kağan 天可汗" ilan etmiştir³⁰⁶. Doğu Göktürk Kağanlığı, Tang Hakimiyeti altına girerken Batı Göktürk Kağanlığı'nın bağımsızlığının 657 yılına kadar bağımsızlığını devam ettirdiği görülmektedir³⁰⁷.

Konargöçerlerin Çin topraklarına göç etmesi meselesi Çin tarihinde sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Doğu Göktürk Kağanlığının Tang Hanedanı tarafından ele geçirilmeden önce de Çin topraklarında Türk göçlerini görmek mümkündür. 630 yılından sonra ise bu göç sayısı daha da artmıştır. VII.yüzyılda Çin içlerine göç eden Türkleri yerleştirme politikasında doğuda Çin'in bugünkü Hebei 河北 eyaletinden batıda Gansu Koridorunda bulunan Liangzhou ve Ganzhou bölgelerine değin göç ettiği görülmektedir ³⁰⁸. Liu Xingying, Çin'de Sui ve Tang döneminde kuzey hudutlarının neredeyse tamamen Türklerin yer aldığını belirtmiştir³⁰⁹. Gürhan Kırilen'e göre VII.yüzyılda en az yarım milyon Türk, Çin içlerine göç etmiştir³¹⁰. Bu zaman içerisinde Çin'e göç eden çok sayıda Türk kökenli asker, Tang Taizong'un politikası nedeniyle Tang devletinde önemli yerlere gelmiştir. Çin topraklarına tek göç edenler

³⁰⁴ Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.140.

³⁰⁵ Zhang Gongjin'in hazırladığı Türklerin yıkılışına dair yazdığı rapor için bkz: Taşağıl. **Göktürkler**, s.100.

³⁰⁶ **ZZTJ**, 193, s.6073.

³⁰⁷ Tang Taizong, Doğu Göktürk Kağanı ile savaş halinde iken Batı Göktürkleri ile iyi geçinmekteydi. Batı Göktürkleri de 630 yılında Tong Yabgu döneminde Batı Türklerinin sınırlarının Gansu Koridoru'nun kuzeyinde bulunan Yeşim Taşı geçidinden batıda İran güneyde Keşmir ve kuzeyde Altay Dağlarına kadar olan sınırın Batı Göktürk hakimiyetine geçmiş olduğu bilinmektedir.Howard J. Wechsler, **T'ai-tsung (reign 626-49) the consolidator**. Twitchett(ed), **C.h.o.c**, III., s.223.

³⁰⁸ Liu Xingying, **Sui Tang Shiqi Neidi Yu Tujue de Renkou Qianyi**, Zhongzhou Xuekan 40.04, 2018, s 133, 135. Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.470.

³⁰⁹ Liu Xingying, **a.g.e.**, s.133.

³¹⁰ Kırilen, **Sarı Irmak Kıyısında Türk Heykelleri (721-724)**, s.13.

Göktürk aileleri olmamıştır. Bu dönemde pek çok Türk boyunun Çin'e göç ettiği bilinmektedir³¹¹.

MS VII-VIII.yüzyıllar arasında Türklerin bazı boy liderleri Tang'a bağlı bir şekilde "askeri vali" olarak atanmaktaydı ³¹². Tang sınırları içerisinde Türklerin nasıl yönetilmesi gerektiğine dair fikir ayrılıkları bulunmaktaydı. Kimileri Tang Taizong'un bu dönemde Türklerle önemli görev ve makamlar veren politikasını desteklerken, kimileri Türklerin "asimile edilmesi gerektiğini" düşünüyordu. Bazı Tang yöneticileri ise Türklerin Çin içlerine gelmesinin zarar getireceğini düşünüyordular. Onlara göre "Türklerle güvenilmezdi ve bu nedenle Sarı Irmak'ı geçmemeliydiler ³¹³. Türk yerleştirme politikasına karşı çıkanlardan biri de Gansu Koridoru'ndaki Liangzhou'da komutanlık yapan Li Daliang 李大良 (586-645) idi. Li Daliang, bu politikanın devlete bir faydası değilde zararı olduğunu Tang Taziong'a da bildirmiştir³¹⁴.

Tang Taizong'un iç ve dış politikalarında askerî açıdan yararlılıkları nedeniyle Türklerden pek çok kişinin üst düzey görevlere getirdiği görülmektedir. Bunun nedeni de eğer askeri başarı isteniyorsa Türklerden faydalanmanın zorunlu olmasıydı ancak 639 yılında Türkler tarafından gerçekleşen Jieshishuai(Kürşat) ayaklanması Tang Taizong'un politikasının kötü sonuçlarından biri olarak kabul edilmiştir. Bu olaydan sonra Türklerin Çin içlerine yerleştirilmesi politikasından bir süreliğine uzaklaşmış ve Türklerden askerî açıdan faydalanılmaya çalışılmıştır. Türklerin Tang Hakimiyeti döneminde Gansu'da önemli mevkilere geldiğinin örneklerinden bir tanesi, Tang Hanedanı'nın Doğu Göktürklerine son vermesi üzerine Tang ordusuna katılan Türklerden biri olan Ashina Holu'nun Gansu Koridoru'nun güneydoğusundaki Longyou bölgesine Vali olarak atanmış olmasıdır³¹⁵. Tang Taizong'un ölümünden

³¹¹ Kürşat Yıldırım, **Gök-Türk Çağında Türk Boyları**, Sergen Çirkin(ed), **Kökler Cilt II** 2021,s.426. Taşağıl, **Eski Türk Boyları- Çin Kaynaklarına Göre (MÖ III.- MS X.asır)**, s.73 Chen Hao, **A History of the Second Türk Empire (ca. 682-745 AD)**, Brill, Boston-Leiden, 2021, s.34.

³¹² He Xingliang – Guo Hongzhen, **a.g.e.**, s.32.

³¹³ Pan Yihong, **a.g.e.**, s.184-186.

³¹⁴ Wu Jing, **Yönetim Sanatı**(Çev: Giray Fidan),Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024, İstanbul, s.322,323. Tang Taizong'un amacı orduda faydalı olabilecek askerleri bünyesine alıp askeri seferlerinde faydalanmaktır. Pan Yihong, "Tang Taizong'un bu politikayı gütmemeseydi muhtemelen amaçlarına ulaşamayacaktı" yorumunu yapmıştır. Bkz: Pan Yihong, **a.g.e.**, s.140.

³¹⁵ Ashina Holu, Tang Taizong'un 649 yılındaki ölümü üzerine isyan başlatmış ancak bu mücadeleyi kaybetmiştir. Howard J. Wechsler, **Kao-tsung (reign 649-83) and the empress Wu: the inheritor and the usurper** Twitchett(ed), **C.h.o.c, III**, s.279.

sonra da Çin’de Türklerin askerî açıdan rolü devam etmekteydi. 657 yılında Batı Göktürklerinin de Tang Hanedanı tarafından ele geçirilmesinin ardından Türk toprakları bir süreliğine “sembolik” bir şekilde Tang Hanedanı’nın hakimiyetini tanımıştır. Ertesi yıl kuzeyde bağımsız hareket eden 658 yılında Dokuz Oğuz Türkleri, “100.000” asker ile Gansu Koridoru’na saldırdılar. Tang hükümdarı Gaozong, Xue Rengui 薛仁貴 (614-683) yi Dokuz Oğuzlara karşı koyması için Gansu’ya gönderdi ve Xue Rengui, Dokuz Oğuzları mağlup etmiştir³¹⁶.

Tang Hükümdarı Gaozong 高宗 (649-683) ve Wu Zetian 武則天 (690-705)’ın kurmuş olduğu “Zhou Hanedanı” dönemlerinde Türk kökenli ailelerin Çin içlerine göçleri devam ediyordu. Örneğin, Ashina Mishe ve oğlu Ashina Yuanqing 阿史那元庆, Türk kökenli bazı kabilelerin Çin içlerine doğru ilerlemesine öncülük etti ve Tang idaresi, bu mesele ile ilgilenmek için Liangzhou’da Xingxi Valiliği’ni 兴昔 kurmuştur³¹⁷. Göktürkler Tang Hanedanı yönetimi altında yaşamaya başladıktan bir süre sonra pek çok isyan edip bağımsızlıklarını yeniden kazanmak istemişlerdir. Bu isyanların ilk bilinen örneği 639 yılındaki Jiesheshuai (Kürşat) ayaklanması idi. Ardından Ashina Nishufu, Ashina Wenfu ve Ashina Funien gibi isimler de bağımsız olmayı denediler. 679 ile 680 yılları arasında yaşanan Çinlilerden bağımsız olma girişimleri sırasında Türklerin Çinlilere karşı saldırıya geçip Gansu Koridoru’na akın yaptıkları bilinmektedir³¹⁸.

Göktürkler bağımsızlıklarını İltiş Kağan ile 682’den sonra yeniden kazanmaların ardından Gansu Koridoru’ndaki şehirleri yağmaladıkları görülmektedir³¹⁹. Dokuz yıl süren İltiş Kağan döneminde Türkler sadece Gansu’ya değil Tang Hanedanının kuzeydeki diğer sınır bölgelerine de çok sayıda akın yapılmıştır³²⁰. İltiş Kağan döneminde Göktürlere mağlup olan Dokuz Oğuz boylarının bir kısmının Gansu Koridoru’na göç ettiği bilinmektedir.

³¹⁶ Yang Qing, **Suzhou Shihua**, Gansu Wenhua Chuban She, 2007, Lanzhou, s.11.

³¹⁷ Liu Xingying, **a.g.e.**, s. 134.

³¹⁸ Taşağıl, **Göktürkler**, s.333.

³¹⁹ Gökçen Kapusuzoğlu, **Tang Hanedanı Dönemine Jiedushilik ve Türk Komutanlar(710-756) Doktora Tezi**, 2020, s.37.

³²⁰ İltiş Kağan dönemi Çin akınları için bkz: Taşağıl, **Göktürkler**, s.336-339.

Wu Zetian'ın Tang Hanedanı'nın iktidarını ele geçirip kendi hanedanını kurmasından altı yıl sonra 696 yılında Kapgan Kağan(hks.692-716), Liangzhou'yu yağmalamıştır³²¹. Bundan sonraki süreçte 700 yılının yedinci ayında Tibetlilerin, on ikinci ayında ise Türklerin Gansu Koridoru'ndaki Liangzhou bölgesine saldırdıkları bilinmektedir³²². Türkler Gansu'da yaptıkları yağmadan çok sayıda at ve koyun ele geçirmiştir. Türklerin ve Tibetlilerin Gansu koridorunda yaptığı eş zamanlı saldırılarında aralarında bir ittifak olabileceğini düşünen bazı görüşler bulunmaktadır³²³.

Wu Zetian'ın 705 yılında tahttan çekilmek zorunda kalmasının ardından Zhongzong Tang hükümdarı oldu. Yeni hükümdara karşı harekete geçen Türkler Kapgan Kağan'ın emriyle Tang sınırlarına saldırdı. Türklerin Gansu'nun güneyine inip Longyou bölgesinden 10 bin at ve 10 bin koyun ele geçirdiği bilinmektedir³²⁴. Kapgan Kağan'ın son dönemlerinde pek çok Türk boyu Kapgan'ın yönetimine karşı isyan etmiştir. 714 yılında Kapgan Kağan'a isyan edip Tang'a teslim olan Türk boylarından biri olan Karluklar, hali hazırda Türk boylarının yaşamakta olduğu Gansu'daki Liangzhou bölgesine yerleştirildiler³²⁵. Gansu'da bundan sonraki Türk hareketi 720 yılında görülmektedir. Bu tarihte Tonyukuk Liangzhou'yu yağmalamış ve buradaki bazı Türk boylarını kendisiyle beraber götürmüştür³²⁶. Gansu'da yaşayan Türkleri yanlarında götürmelerinin yanı sıra Liangzhou gibi at ve koyunların bol olduğu bir bölgeden çok sayıda at ve koyunu da ele geçirip beraberinde götürmüşlerdir³²⁷. Daha sonra Shandan bölgesinde yapılan Türk-Tang savaşında Türkler, Tang birliklerini bozguna uğratmışlardır³²⁸. Bundan sonraki süreçte bazı Türk boyları Gansu'da kalmaya devam ettiler.

Özetle, VII-VIII. Yüzyıllar arasında yüzbinlerce Türk Gansu'ya göç etmiş, bunların bazıları Gansu'da önemli askeri görevlere gelmiştir. Gansu'ya yerleşmeyen Türkler ise Gansu bölgesini ekonomik olarak bir gelir kaynağı görmüş ve sık sık saldırıya geçmişlerdir.

³²¹ Shao Wenlong ed, **a.g.e.**, s.79. Taşağıl, **Göktürkler**, s.346.

³²² Shao Wenlong ed, **a.g.e.**, S.80. Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.470.

³²³ Chen Hao, **A History of the Second Türk Empire (ca. 682-745 AD)**, Brill, 2021, Boston/Leiden, s.61

³²⁴ Taşağıl, **Göktürkler**, s.355. Chen, **a.g.e.**, s.50.

³²⁵ Chen, **a.g.e.**, s.85.

³²⁶ Shao Wenlong **a.g.e.**, S.80, Chen, **a.g.e.**, s.85, Kırilen, **Sarı Irmak Kıyısında Türk Heykelleri**, s.139.

³²⁷ Taşağıl, **Göktürkler**, s.371. Chen, **a.g.e.**, s.101, 281.

³²⁸ Taşağıl, **Göktürkler**, s.371 386-387.

2.6 VI.-X. Yüzyıllar Arasında Döneminde Gansu'daki Ticaret Yolları

VI-X. yüzyıllar arası dönemde Çin'de siyasi istikrarsızlık dönemleri haricinde ticari hayatın oldukça canlı olduğu bilinmektedir. Ticari hayatın gelişmesine bağlı olarak Gansu Koridoru'ndaki bölgelerin zenginleştiği bilinmektedir. Bu dönemde Dunhuang'dan Akdeniz'e üç rota bilinmektedir:

1-Kuzey yolu, Türkistan'daki Hami'den Tanrı Dağları aşarak Tiele ve Göktürk topraklarından geçilerek Roma'ya varılmasıdır.

2-Orta yol, bu yolda önce Turfan'a varılır, oradan Kaşgar'a geçilir, Kaşgar'dan sonra Pamir Dağları aşarak bugün Afganistan'daki Vahan Koridoruna varılıp Vahan'dan Soğdiana'ya geçilmesi, Soğdiana'dan İran'a, İran'dan da Akdeniz kıyılarına varılmasıdır³²⁹.

3- Güney yönüne doğru, Çakılık, Hoten, Taşkurgan, Pamir Dağlarından Vahan Koridoru'na varılması, Vahan'dan Toharistan'a geçilmesi, Toharistan'dan Hindistan'a geçilerek, Hindistan'dan Akdeniz'e gemi ile varılmasıdır³³⁰. Bu üç yolda da Çin adına Gansu Koridoru ve Türkistan bölgesi çok önemli bir konumda yer almaktadır.

MS VII.yy'da ticaretin epey işlek olması nedeniyle başkent Chang'an 長安 dahi yabancılar ile dolmuş durumdaydı³³¹. Gansu Koridoru'nda Soğdlar, İranlılar, Türkler, Hintliler ve Süryaniler gibi pek çok etnik kökenden insanın ya ticari faaliyetine ya da yerleşimine rastlanmaktadır³³². Ticaret ağı üzerinde seyahat eden çeşitli devletlerden gelen tacir, din adamı ve gelen elçiler Gansu Koridoru'ndaki şehirlere önce giriş izni alıp, izin aldıktan sonra bir süre konaklayıp, çeşitli ticari faaliyetler yürütmüş, bazıları ise devlet yöneticilerinden de izin alarak Tang Hanedanı topraklarına yerleşmişlerdir³³³. Bu yerleşme durumu o kadar artmıştı ki, bu dönemde yabancı tacir/yerleşen sayısı neredeyse Gansu Koridoru'nda ve diğer bazı bölgelerdeki Çinli

³²⁹ Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s..90. Bai Shouyi, **a.g.e.**, s.187.

³³⁰ Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.90. Bai Shouyi, **a.g.e.**, s.187.

³³¹ Yıldırım, **Çin**, s.150-151. Çin'de Sui Yangdi (605-618) döneminde Gansu Koridorunun gelişmesinin yanı sıra Çin'de Beijing-Zhejiang arasında büyük bir kanal inşa edilmiştir. Bu kanal, MS VII.yy'da ticari hayatın Kuzey-Güney yönünde de gelişmesine olanak tanımıştır.

³³² "İpek Yolu" ve "Beijing- Zhejiang" ticaretine ek olarak bir de Tibetlilerin ticaret yollarına değinilebilir. Bulunan arkeoloji kalıntılarına göre Tibetlilerin de hem Türkistan, Çin hem de Güney Asya ile oldukça sık kullanılan bir ticaret ağı bulunduğu anlaşılmaktadır. Bkz: Huo Wei, **a.g.e.**, s.16. Lewis, **a.g.e.**, s.164. Kırilen, **Sarı Irmak Kıyısında Türk Heykelleri**, s.16,17.

³³³ Mei Xinlin, **Zhongguo Gudai Wenxue Dili Xingtai Yu Yanbian**, Fudan Daxue, 2004, s.53.

nüfusla yarışır durumdaydı³³⁴. Bu yabancılardan bir tanesi Liangzhou, Dunhuang ve Ganzhou bölgelerinde bulunan Soğdlar idi³³⁵.

2.7 670 Yılından 755 Yılındaki An Lushan İsyanı'na Kadar Gansu Koridoru'nda Tibet Akınları

VI-IX. yüzyıllar arasında Tibetliler tarihlerinin en büyük devletlerini kurmuşlardır. Çin'de 755 yılında gerçekleşen An Lushan- Shi Shiming isyanı öncesinde Tibetlilerin, Tang Hanedanı'nın batı topraklarını ele geçirdiği 670-690 yılları Tibet İmparatorluğu adına "ilk büyük adım" olması bakımından önemlidir. Gansu bölgesi de bu Türk-Tang-Tibet güçlerinin kendini gösterdiği bir bölgeydi. Çinliler mutlaka Gansu'yu elinde tutmalıydılar. Türkler ve Tibetliler ise bu bölgeleri ele geçirmek ya da yağma faaliyetinde bulunarak gelir elde etmek istemekteydiler. VII.yüzyılın sonundan VIII.yüzyılın ortasındaki An Lushan isyanına kadarki süreçte Gansu Koridoru'nda yaşanan Tang-Tibet savaşları şu şekilde özetlenebilir:

- 1- Tang Hanedanının iktidarı, İmparator Gaozong'un eşi Wu Zetian tarafından "gasp" edildiği dönemde, Türkler Gansu Koridoru'ndaki Liangzhou'yu birkaç kez (696,700 yılları) yağmalamış, 698 yılında Qidanlar bugünkü Beijing bölgesini kuşatmış, Tibetliler ise Gansu'nun güneydoğusundaki Longyou bölgesini elinde tutmaktaydı³³⁶. Tang orduları üç büyük güç ile de yaşadığı savaş durumu nedeniyle batı hakimiyeti adına kritik bir nokta olan "dört garnizon" bölgesinden geri çekilmek zorunda kalmıştır.
- 2- Tang devlet görevlisi Cui Rong dört garnizonun önemini vurgulamış, bu garnizonların savunulamaması durumunda yabancıların kesinlikle saldırıya geçeceğini, Tangların elinde tuttuğu Gansu ve Qinghai bölgesindeki yerlerin tehlikeye girebileceğini, ayrıca yabancı kavimlerin, hali hazırda kendilerine bağlı kabileleri ortadan kaldıracabileceğine, böyle bir durumda Türklerle girilecek bir savaşta Gobi Çölü'nün olumsuz çevre koşullarının Tang ordusuna büyük bir problem yaratacağını ifade etmiştir³³⁷.Tang

³³⁴ Lewis.a.g.e., s.164.

³³⁵ Tibetlilerin Gansu'yu ele geçirmesinin Gansu'daki Soğd nüfuzu kırmış olduğu ifade edilmektedir. Bkz: Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.142.

³³⁶ Richard W.L Guisso, **The reigns of the empress Wu, Chung-tsung and Juitsung (684-712** Twitchett(ed), **C.h.o.c, III**, s.314.

³³⁷ Zhenping, Wang. **Tang China in Multi-Polar Asia: A History of Diplomacy and War.** Honolulu: University of Hawaii Press. 2013, s.150.

Hanedanı, Gansu Koridoru'ndan vazgeçmeye niyetli değildi. Wu Zetian, MÖ I. yy- MS III. yy. arasında Han Hanedanı yönetiminde de benzeri görülen Liangzhou bölgesini Tibetlilerle savaşmak adına Tang ordularının ana merkezi yapmış ve Guo Yuanzhen'i 郭元振 (656-713) bölgeye komutan olarak sevk etmiştir³³⁸.

- 3- 700 yılında Tibetliler Liangzhou bölgesine saldırmıştır³³⁹. 702 yılında ise Tibetliler barış yapmak için Tang sarayına elçi gönderdiler³⁴⁰. 703 yılında başka bir Tibet heyeti daha geldi ve iki devlet arasında bir evlilik ittifakı önerisinde bulundular ancak barış bu tekliften üç yıl sonra 706 yılında Wu Zetian tahttan çekilmek zorunda kalmasından bir yıl sonra sağlanabilmiştir³⁴¹.Tibetlilere Tang Hanedanı'ndan 710 yılında bir prenses gönderilmiştir.
- 4- Liangzhou bölgesi Çinlilerin Gansu Koridoru'ndaki ana savunma bölgesi olma özelliğini korumaktaydı. Örneğin 711 yılında Liangzhou bölgesi hem Tibetlilere hem de Türklere karşı bir savunma bölgesi olarak kullanılmıştır. Savunma bölgesi olmanın yanı sıra ticaret yollarını istikrarlı şekilde kontrol altında tutmak adına Gansu Koridoru'nu korumak büyük bir önem taşıyordu.
- 5- 714 yılında Tang Xuanzong Tibetlilere bazı "sınır ihlalleri" nedeniyle savaş ilan etmiştir. Uzun yıllar sürecektir savaşta Gansu Koridoru'nun stratejik önemi büyük olmuştur ve iki devlet bu bölgeyi elinde tutmak istemiştir. Tibetliler bu savaş ilanından birkaç kez barış talebide bulundular da bu teklif Tang sarayından reddedilmese de kabul de edilmediği mevcut savaş halinin devam ettiği bilinmektedir.

³³⁸ Twitchett(ed), **C.h.o.c**, III s. 318.

³³⁹ Shao Wenlong ed.**a.g.e.**, s.80.

³⁴⁰ Pan, **a.g.e.**, s.247.

³⁴¹ Pan, **a.e.**, s.247, 248.

- 6- Gansu Koridorunda ve Qinghai bölgesinde gerçekleşen Tang-Tibet savaşlarının aralıksız devam etmesi nedeniyle yapılan masraflar Tang ekonomisine yük olan temel harcamalarından biri durumuna gelmiştir³⁴². 725 yılında Zhang Yue 張說 adlı Tang Hanedanı'nın bir devlet görevlisi Tang hükümdarı Xuanzong 玄宗 (712-756)'a öneride bulunarak ekonomik gerekçelerden ötürü Tibetlilerle barış yapılmasını ve Gansu Koridoru ve Longyou bölgelerindeki savunma masraflarının düşürülmesini savunmuştur. Xuanzong bu öneriyi reddedip Tibetlilere saldırıların devam etmesi konusunda emir vermiştir³⁴³.
- 7- 725 yılında Tibetliler Türgişlerle beraber Tarım Havzasını yağmalamışlardır. Tibetliler Tarım Havzası ile yetinmeyip 726 ile 729 yılları arasında Tang sınırlarına da girip yağma eylemlerini gerçekleştirmişlerdir³⁴⁴. Türk ve Tibet yağmalarından Gansu Koridoru'ndaki yerleşimler en çok zarar gören yerlerden bir tanesi olmuştur³⁴⁵. Bir yandan Tibetliler Gansu Koridoru'nu yağmalarken öbür yandan Tang orduları da Qinghai bölgesine saldırmaktan kaçınmıyordu. 728 yılına gelindiğinde ise Tang orduları Tibetliler karşısında birkaç savaştan galip çıktılar. Gelen mağlubiyetler üzerine Tibetliler, Tang Hanedanı'ndan barış istemiş, bir süre geçtikten sonra Tang Hükümdarı Xuanzong'ın da ikna olmasıyla barış ancak 730 yılına gelindiğinde yapılmıştır. 730 yılında yapılan bu barış çok fazla sürmeyecektir.
- 8- 737 yılında Tibet-Tang barışı sona ermiş ve aynı yıl Tang Hanedanı'na bağlı Gansu Jiedushi'sı Cui Xiyi, Qinghai'ye girmiş ve burada 2000'den fazla Tibetli'yi öldürmüştür³⁴⁶. 738 yılında ise Tibet ordusunun Tang ordusuna karşı saldırısı püskürtülmüştür, Tang'ın bu zaferin ardından Tibetlilere karşı yeniden topyekûn saldırı emri verilmiştir³⁴⁷. Tang ordusu

³⁴² Twitchett(ed), **C.h.o.c**, III s..431.

³⁴³ Twitchett(ed), **C.h.o.c**, III s.431.

³⁴⁴ Twitchett(ed), **C.h.o.c**, III, s,431.

³⁴⁵ Twitchett(ed), **C.h.o.c**, III 431,432. Tibetlilerin, Gansu'daki Zhangye'de yağma faaliyetinde bulunduğu bilinmektedir. Pan, **a.g.e.**, s. 253.

³⁴⁶ Pan, **a.e.**, s.257.

³⁴⁷ Twitchett(ed), **C.h.o.c**, III s.432.

seferleri sırasında Gansu bölgesini kullanarak Qinghai topraklarına giriyordu. Diğer bir yandan Sichuan bölgesini de kullanan Tang ordusu, 740 yılından sonra bölgedeki yerel güçlerin de desteğini kazanmasıyla Tibetlilerin Anjung kalesini ele geçirerek 680 yılında Tibetlilere karşı kaybettiği bir toprağı ele geçirmiştir³⁴⁸. Savaşların sık meydana gelmesi nedeniyle yapılan harcamalar, Türklerin ve Tibetlilerin Gansu bölgesindeki yağma faaliyetlerine karşı koymakta güçlük çekmeye rağmen bu dönemde Tang Hanedanı'nın Gansu topraklarını koruyabildiği görülmektedir. Tang'ın Gansu hakimiyetini kaybetmeye başlaması ise 763 yılından sonra olmuştur.

2.8 VIII. Yüzyılda Uygur Kağanlığı, Tang Hanedanı ve Tibet İmparatorluğu Dönemi

Çin kaynaklarında Hunların soyundan geldikleri belirtilip Yuanhe 袁纥, Weihe 韦红, 回纥 (Huihe)", Huihu 回鹘, Weiwuer 畏兀儿 gibi adlarla bahsedilen, VI. yy'dan önce de Tiele topluluğun bir parçası olarak VII. yüzyıldan itibaren ise Uygurlar olarak bildiğimiz Türk topluluk, VII.yüzyılda zaman zaman Göktürlere karşı ayaklanmış, bu topluluktan bazıları Tang Hanedanı hakimiyetindeki Çin topraklarına yerleştirilmiştir³⁴⁹. Tang topraklarında uzun süredir yaşayan bazı Uygurlar, Tang hükümdarından unvan almışlar, karşılığında da Göktürkler ve Sir-Tarduşlara karşı Tang orduları içerisinde savaştırılmışlardır³⁵⁰. Tang toprakları içinde yaşayan Uygurların bazen isyan çıkarmış hatta bir isyanları sırasında Liangzhou valisini öldürüp, Chang'an'a giden yolları kapatmışlardır³⁵¹.

Uygurlar 734 yılında Bilge Kağan'ın zehirlenerek öldürülmesinin ardından Göktürklerin kargaşa dönemine girmesinden de faydalanarak 744 yılında Basmlar ve Karluklar ile ittifak yaparak Göktürklerin kağanını öldürerek Göktürklerin yerini almıştır. Uygurlar, ortakları olan Basmları da ortadan siyasi güçlerini kırıp, diğer bir Türk rakipleri olan Karlukları da batıya itmişlerdir. Uygur Kağanlığı dönemi 840 yılında Kırgızlar tarafından Ötüken'deki siyasi varlıklarına son verilinceye kadar sürmüştür.

³⁴⁸ Twitchett(ed), **C.h.o.c**, III s.432.

³⁴⁹ **JTS**, 195, s.5195. **XTS**, 217, s.6111.

³⁵⁰ Erkin Ekrem, **Uygur Boylarının Menşei**, Sergen Çirkin(ed), **Kökler Cilt II**, 2021, s.550.

³⁵¹ **JTS**, 195, s.5198.

95 yıllık siyasi ömürlerinde Ötüken merkezli olan Uygur Kağanlığı'nın idari sınırı batıda Altay Dağlarına, doğuda Shiwei kabilelerine, güneyde ise Gobi çölüne kadar uzandığı bilinmektedir³⁵². Uygur Kağanlığının güçlerinin zirvesinde oldukları dönemler Moyen Çor (748-759) ile Böğü Kağan (759-779) dönemleridir. Bu dönemde Tang Çininde An Lushan ve Shi Shiming isyanı 安史之乱 nedeniyle tam bir kaos hakimdir ve batıdaki Tibetliler, Gansu Koridoru'nu ele geçirmelerinin ardından doğu yönünde ilerleyip Tang başkenti kadim Çin şehri Chang'an'ı da belirli bir süre elinde tutacak kadar ileri gitmiş durumdaydı³⁵³. Çin'de yaşanan bu kargaşa sırasında toplam ölü sayısı ise milyonları belki de on milyonları aşmıştır. Çin'de An-Shi İsyanı olarak bilinen bu süreç Çin tarihinin en büyük kaos dönemlerinden biri yaşanmıştır³⁵⁴. Yıkılmanın eşğine gelen Tang Hanedanı'nın kurtarıcısı ise iki kez Uygurlar olmuştur. Uygurlar, isyanın bastırılmasında büyük bir rol oynamıştır³⁵⁵.

Uygurlar "kurtarıcı" görevini yerine getirmesinin karşılığı olarak Tang Hanedanı'na karşı diplomatik ve ticari anlamda büyük kazançlar elde etmişlerdir. Çin kaynaklarına göre, Uygurların Çin'den yüzbinlerce top ipek elde ettikleri bilinmekle beraber imtiyazlarının sokak ortasında bir Uygur bir Çinliyi öldürse ya da bir Tang valisini dövseler bile bunun ardından cezalandırılmayacak kadar ileri durumuna kadar geldiği görülmektedir³⁵⁶. Yaşanan bu olaylar neticesinde Çinlilerin, Uygurlara tahammül etme seviyesi günden güne azacaktı ve bu ileride Çin dış politikasına da yansyacaktı.

763 yılında Tibetliler Gansu Koridoru'nu ele geçirmek için harekete geçmiştir. 764 yılında Liangzhou Tibetlilerin eline geçmiştir³⁵⁷. 766 yılına gelindiğinde Ganzhou Tibetliler tarafından alınmıştır³⁵⁸. 776 yılında Guazhou, 786 yılında ise Shazhou Tibetlilerin eline geçmiştir³⁵⁹. Tibetlilerin Gansu Koridoru'nun tamamını eline geçirmesi 23 yıl sürmüştür. Gansu Koridoru'nun kaybı Tang Hanedanı'nın 'batı topraklarındaki' hakimiyetini sona erdirmiştir.

³⁵² Yıldırım, **Uygur**, s.105.

³⁵³ Michael T.Dalby, **Court politics in late T'ang times** Twitchett(ed), **C.h.o.c**, III s. 569.

³⁵⁴ Bielenstein, **a.g.e.**, s.20.

³⁵⁵ Yıldırım, **Uygur**, s.33,37,38.

³⁵⁶ Yıldırım, **Uygur**, s.53.

³⁵⁷ Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.149.

³⁵⁸ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.149.

³⁵⁹ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.149.

VIII. yüzyılın son çeyreğinden IX. yüzyılın ortalarına değin Tang Hanedanı, Tibetliler ve Uygurlar arasında yaşanan savaş ve diplomatik ilişkilerin takibi önemlidir. Tang, Tibetlilerle savaş halinde iken Uygurlarla iyi geçinmesi, Uygurlar Tibetliler ile savaş halinde iken Tang ile iyi geçinmesi gerekmektedir. Uygurların Shato Türkleriyle ilişkilerinin bozulması, Shato Türklerinin Uygurların o dönemde düşmanı olan Tibetlilere yakınlaşmasına neden olmuştur. Tibetlilerin kendilerine gelen Shato Türklerini Gansu Koridoru'na yerleştirdiği bilinmektedir. Daha sonra, IX.yüzyılda Shato Türkleri daha sonra Tang Hanedanı'na hizmet edecek, Tang aleyhine gerçekleşen isyanları bastıracak en sonunda onuncü yüzyılın başlarında Tang Hanedanı yıkılınca Li Keyong 李克用(856-908) adlı Shato lideri Önceki Jin 前晉 (908-923) olarak da bilinen kendi hanedanını ilan edecektir. 840 yılında Kırgızlara yenik düşen Uygurların bazıları Gansu'ya göç etmiştir.

2.9 Gansu'da Uygur Hakimiyeti

Tibet İmparatorluğu ile Uygur Kağanlığı'nın yıkılış tarihleri birbirlerine oldukça yakındır. Uygur Kağanlığı 840 yılında sona ererken, Tibet İmparatorluğu 843 yılında sona ermiştir. 840'ta Kırgızlar tarafından siyasi güçleri ellerinden alınan Uygurlar, Turfan, Gansu gibi bölgelere dağılmışlardır³⁶⁰. İki büyük gücün kalıntıları ise bütün bölgeye yayılmıştır. Örneğin Gansu'ya gelen Uygurlar önce Gansu'daki Tibetlilere sığınmışlardır³⁶¹. Daha sonra Uygurlar Gansu Koridoru'na ve doğu Gansu'ya girerek Shazhou (Dunhuang) Uygurları, Ganzhou (Zhangye) Uygurları ve Qinzhou Uygurları gibi ifade edilebilecek çeşitli bölgesel gruplar oluşturmuşlardır³⁶². Bu üç bölgenin yanı sıra Liangzhou, Jiuquan, Guazhou gibi Gansu Koridoru'nun diğer bölgelerinde de Uygurlara rastlanmaktadır³⁶³. Daha sonra Tibetlilerin zayıflayıp Gansu Koridoru'ndan büyük ölçüde çıkartılmaları üzerine Uygurlar Ganzhou'yu merkezleri yaptılar ve Dunhuang'ı da ele geçirdiler³⁶⁴.

³⁶⁰ Togan, **a.g.e.**, s.81.

³⁶¹ Tsai Wen Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar 840-900**, 1967, s.199

³⁶² Sun Zhan'ao **Gansu.**, s.6.

³⁶³ Uygurlar bugünkü Ningxia ve İç Moğolistan bölgesini de kontrol etmişlerdir Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.183. Cheng Nina ed **a.g.e.**, s.455. Shi Ding- Shen Zhihua **Zizhi Tongjian Da Cidian**, Jilin Renmin Chubun She, Jilin, 1994, s.435.

³⁶⁴ Yıldırım - Zeren, **a.g.e.**, s.174.

867 yılında Dunhuang'ı 872 yılında da Ganzhou'yu ele geçirmiş olan Uygurlar'a 874 yılında Tuyuhunların kalıntılarından olan bir grup saldırmış ve bir süreliğine Ganzhou'nun idaresini ele geçirmişlerdir ancak Uygurlar bölgenin kontrolünü yeniden sağlayabilmiştir³⁶⁵. 876 yılında Uygurlar, Yizhou'yu da alarak Guiyi idaresinin önemli garnizonlarından birini ele geçirmişlerdir.

882 yılından sonra Guiyi Ordusu Liangzhou 涼州'nun idaresini Uygurlara kaybetmiştir³⁶⁶. Uygurlar, 890 yılında Jiuquan'ı da ele geçirmiştir. X.yüzyılın başlarında Uygurların en büyük rakiplerinden biri olan Guijiyun idaresinin iç kargaşa yaşaması Uygurların lehine oldu ve bu fırsattan istifade Uygurlar sınırlarını Lanzhou'ya kadar uzatmışlardır³⁶⁷. Böylece Uygurlar, Çin'in merkezine giden yolları da ele geçirmiş oluyorlardı. 911 yılına gelindiğinde de Ganzhou Uygurları, Yi ve Xizhou bölgelerini ele geçirip Shazhou (Dunhuang) bölgesini kendilerine tabi kıldılar³⁶⁸. 924 yılında Ganzhou Uygurlarının Kağanı "Renmei" Çin'de Shato Türkü kökenli Sonraki Tang Hanedanı 后唐 (923-937) olarak bilinen idareye elçi göndermiştir. Sonraki Tang Hanedanı, Ganzhou Hükümdarı'nın Gansu Koridoru hakimiyetini tanımıştır³⁶⁹. 1028 yılında Ganzhou Uygurlarının hakimiyetine bölgeyi ele geçiren Tangutlar son vermiştir. 1036 yılına kadar Shazhou ve Guazhou'da Tangutlara karşı direnen Uygurlar bu sıralarda Song Hanedanı ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır³⁷⁰.

Gansu'da 150 yıl'ı aşan Uygur hakimiyeti dönemi Gansu tarihinin siyasi ve kültürel açıdan önemli bir dönemi olmuştur. Gansu'da kağan 可汗 unvanı kullanan Uygurlar'ın soyundan gelenler bugün Gansu'da yaşamakta ve "Sarı Uygur" olarak adlandırılmaktadır³⁷¹. Eski Türk Tarihi araştırmaları açısından Ganzhou Uygurları dönemi Gansu'daki son hakimiyet devri olarak kabul edilebilir.

³⁶⁵ Tuyuhun saldırısı hakkında bkz: Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.159.

³⁶⁶ Rong Xinjiang. **a.g.e.**, s.42.

³⁶⁷ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.183-184.

³⁶⁸ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.184.

³⁶⁹ Uygurların Çin'deki diplomatik faaliyetleri yalnızca sonraki Tang Hanedanı'ndan ibaret değildir. Çin'deki pek çok hanedan ile iyi geçinilmiştir. Bkz: He Xingliang – Guo Hongzhen **a.g.e.**, s.138, Tsai **a.g.e.**, s.204.

³⁷⁰ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.185-186.

³⁷¹ Türkiye'de Sarı Uygurlar hakkında araştırmalar için Bkz: Eyüp Sarıtaş, **Sarı Uygurlar**, Selenge Yayınları, 2012, İstanbul. Yıldırım - Zeren, **a.g.e.**, s. 12. Uygurların Kağan unvanı kullanması hakkında bkz: Cheng Nina, **a.g.e.**, s.455.

2.9.1 Uygurların Kültürel Faaliyetleri

Uygurlar Gansu'ya gelmeden önce yönetim tabakasında Böğü Kağan (759-779) döneminden itibaren Maniheizm'e meyledenler olmuştu ancak Uygurlar Gansu'ya geldiğinde yönetici tabakada Maniheizm halen görülmekle birlikte Gansu Koridoru'nda 500 yıldır varlığını koruyan Budizm daha yaygın görülmeye başlandı. Uygurlar böylece Budist metinler yazmaya, Budist metinler çevirmeye ve mağaralarda Budist motifler içeren kabartma resimleri inşa ettirmeye başlamışlardır³⁷².

Dunhuang'daki Mogao Mağarası'ndaki mağara resimlerinde Uygurların büyük katkıları bulunmaktadır. Örneğin, Mogao Mağaraları'nın 330 numaralı mağarası Uygurlar tarafından açılmış bir mağaradır³⁷³. Yine, Mogao Mağaraları'nın 409. Mağarasında Uygur hükümdarı ve eşinin resmi yer almaktadır. Bu dönemde Dunhuang'taki sanat üslûbünün Turfan'daki üslûp ile benzerlik gösterdiği bilinmektedir. Bu nedenle Gansu ve Turfan bölgesinde Türk sanatının üslûbünü bu mağaralarda bulmak mümkündür. Uygurlar sadece kendileri eser üretmemiş aynı zamanda önceki mağaraları da restore etmişlerdir. Dunhuang Mogao Mağarası'na dahil olan Gansu'daki Bin Buda Mağarası'nda 西千佛洞 ise beş Uygur mağarası bulunmaktadır³⁷⁴.

Guazhou'daki Yulin Mağaraları'nda 榆林窟 ise Uygurların duvar resimlerinin bulunduğu iki mağarada Uygur duvar resimleri bulunmaktadır³⁷⁵. Sonradan Uygurların hayatına bu girmiş iki din haricinde atalar dini olan "Gök Tanrı" inancı da Uygurlarda görülmeye devam etmekteydi³⁷⁶.

³⁷² Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.221-222, 226.

³⁷³ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.226.

³⁷⁴ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.226.

³⁷⁵ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.226.

³⁷⁶ Uygurlarda dini hayat hakkında bkz: Eyüp Sarıtaş, **Sarı Uygurlar**, Selenge Yayınevi, 2013, İstanbul, s.188-193. Shi - Shen **a.g.e.** S.435.

Uygurların Gansu'da tarım ve hayvancılık yapmalarının yanı sıra dokuma, demircilik ve takı yapımı gibi faaliyetleriyle de ilgilendikleri bilinmektedir³⁷⁷. Örneğin, demir işleme, yeşim, altın ve gümüş takı işlemleri Uygur sanatının önemli unsurlarından biridir³⁷⁸. Uygurların Gansu'daki ticari faaliyetleri de oldukça geniş bir ağa sahipti. Örneğin, Uygurların Çinlilerle, Tibetlilerle, Tangutlarla, Qidanlarla ve Hintlilerle ticari ilişkileri bulunmaktaydı³⁷⁹. Gansu Koridoru MÖ II yy- MS VIII.yüzyıllar arasında önemli bir ticaret merkezi olduğu gibi, bu dönemde ticaret merkezi olma özelliğini korumaktaydı.

2.9.2 Gansu'da Guiyijun 歸義軍 Dönemi

848 yılında Dunhuang'ta bir bey olan Zhang Yichao 張議潮 Gansu'da bulunan Tibetlilere karşı bir isyan hareketi başlattı. Bu isyanında başarılı olup Dunhuang ve Jiuquan gibi bölgeleri ele geçiren Zhang Yicao 851 yılında Tang başkentine bir elçi göndererek kendisini resmi olarak Jiedushi ilan ettirdi ve bu olay ile Gansu Koridoru'nda Guiyijun 歸義軍 idaresinin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. 11 ilçeyi "geri alma" başarısı gösteren Guiyi ordusu 861 yılında Liangzhou bölgesini de ele geçirmiştir.

872 yılına kadar yaşayan Zhang Yichao'nun kurmuş olduğu idare resmiyette Tang Hanedanı'na bağlı idi. 907 yılında Tang Hanedanı sona erince bu bağlılık sona ermiştir. Guiyi ordusu Tang Hanedanı'ndan 907 yılındaki yıkılıştan sonra 1036 yılında Tangutlar tarafından yıkılıncaya değin bir "defacto" devlet olarak görülmektedir³⁸⁰.

Guiyi ordusunun etrafı Uygurlar, Tibetliler, Hotenlilerin kontrol ettiği topraklar ile çevrili idi. Guiyi ordusunun ilk lideri olan Zhang Yichao Çinli olsa da aynı zamanda ordusunda pek çok Çinli olmayan askeri bulunmaktaydı. Bu dönemde Çinliler, Tibetliler ve Uygurlar arasında yaşanan savaşların sıklığı Gansu bölgesinin ekonomisini olumsuz anlamda etkilediği bilinmektedir.

³⁷⁷ Ganzhou Uygurlarının Buğday, arpa, yayla arpa, çeltik, susam, darı, fasulye, pamuk, kenevir, dut gibi ekinler ektiği bilinmektedir. Uygurların bunların yanı sıra çeşitli meyve ve sebze yetiştirdikleri de bilinmektedir. Uygurların ayrıca tarım yapabilmek için Gansu Koridoru'nda su değirmenleri de inşa ettikleri de bilinmektedir. Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.183, 184.

³⁷⁸ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.226.

³⁷⁹ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.184.

³⁸⁰ Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.7.

Michael T.Dalby, **Court politics in late T'ang times**, Twitchett(ed), **C.h.o.c**, III s.678,679.

Gansu Koridoru'nda yaşanan siyasi ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle pek çok insanın Gansu'yu terk ederek başka bölgelere göç ettikleri bilinmektedir³⁸¹. Yine de Uygurlar gibi kültürel eser üretimine önem veren Guiyi Ordusunun Gansu'da Budizm'i himaye ettikleri ve Budist üslûpte eserler inşa ettirdikleri bilinmektedir³⁸² Zhang Yichao'nun ölümünden sonra, yeğeni Zhang Huaishen 张淮深 (872-890), Guiyi Ordusunun sorumluluğunu üstlendi. 875 yılından sonra Guiyi Ordusunun zayıflamaya başladığı görülmektedir. Bu tarihten sonra Guiyi Ordusu, Uygurlar ile baş edemez duruma gelmiş Zhangye ve Liangzhou gibi Gansu Koridoru'nun en önemli tarım ve hayvancılık bölgelerini kaybetmiştir.

890 yılında Zhang Huaishen bir ayaklanma sonucu eşi ve altı çocuğu ile öldürüldü³⁸³. Zhang Huaishen yerine ordunun başına Zhang Huaiding 张淮鼎 (hks. 890-892) geçti ve 892 yılında Zhang Huaiding ciddi bir şekilde hastalanınca Zhang Yichao'nun damadı Suo Xun 索勳 (hks. 892-894) gücü eline aldı³⁸⁴. 894 yılında ise Suo Xun öldürüldü. Zhang Chengfeng 张承奉 (hks. 894- 910) 910 yılına kadar gücü elinde tuttu. Zhang Chengfeng'in ölümünün ardından 911 yılından 914 yılına kadar Guiyi Ordusunda "fetret" dönemi yaşanmıştır³⁸⁵. 914 yılında ordunun başına Cao Rengui geçmiştir. Cao Rengui, Zhang Yicao'nun ailesinin gücüne son vermiş oluyordu. Guiyi Ordusu 1036 yılına kadar Cao ailesi tarafından yönetilmiştir³⁸⁶.

³⁸¹ Xue Changnian, **Jiayuguan Shihua**, Gansu Wenhua Chubanshe, Lanzhou, 2007, s.4

³⁸² Henrik H. Sørensen, **GUIYIJUN AND BUDDHISM AT DUNHUANG: A YEAR BY YEAR CHRONICLE**, 2019, s. 4-27.

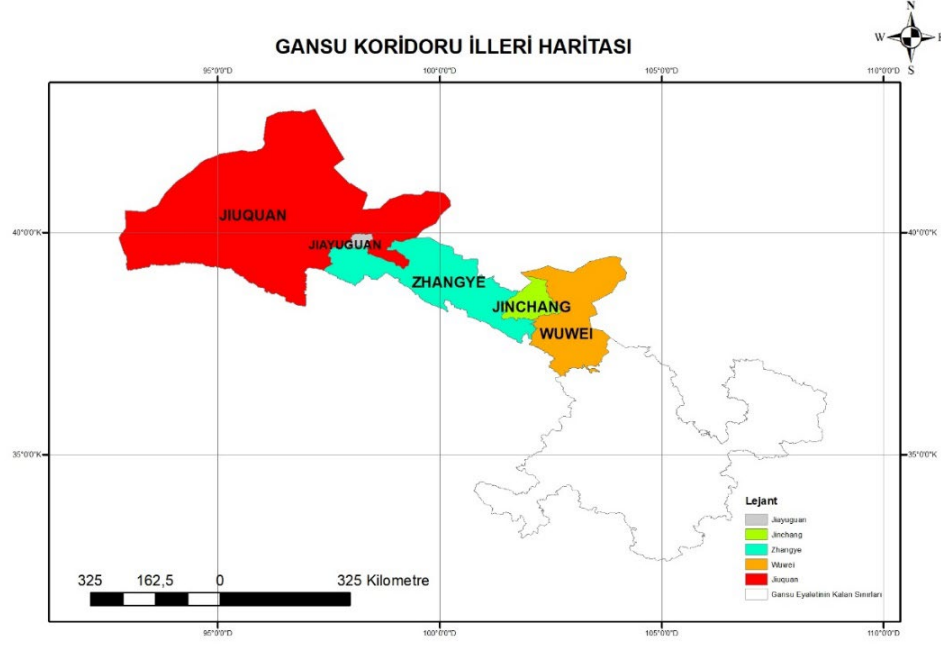
³⁸³ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s. 161.

³⁸⁴ Gao - Kang, **a.g.e.**, s.8. Sun Zhan'ao, **Gansu**, s. 161

³⁸⁵ Sørensen, **a.g.e.**, s.10.

³⁸⁶ Sørensen, **a.e.**, s.4-27. Gao-Kang, **a.g.e.**, s.9. 914 yılından sonra Guiyi Ordusunun başında kronolojik olarak Cao Rengui 曹仁貴 (hks. 914–935,, Cao Yijin 曹議金 olarak da bilinir) Cao Yuande 曹元德 (hks. 935–939), Cao Yuanshen , 曹元深(hks. 939–944) Cao Yuanzhong 曹元忠(hks. 944–974) Cao Yangong 曹延恭(hks. 974–976) Cao Yanlu 曹延祿 (hks. 976–1002) Cao Zongshou 曹宗壽(hks 1002–1014) Cao Xianshun 曹賢順 (hks. 1014–1036) vardı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: GANSU KORİDORU BÖLGELERİ VE ŞEHİRLERİ TARİHİ

Harita 5: Gansu Koridoru İlleri Haritası (Arcgis, 10.5, Harita: Umut Köse)

Harita yapımında Ma, Jiaying vd. Rural Poverty Identification and Comprehensive Poverty Assessment Based on Quality-of-Life: The Case of Gansu Province (China), 2019. Liu, Jie vd. First Insight into the Genotypic Diversity of Clinical Mycobacterium tuberculosis Isolates from Gansu Province, China. 2014. Adlı iki makalede verilen bilgilerden faydalanılmıştır.

3.1 Çin Seddinin Gansu Tarihindeki Yeri

Çin Şehir tarihinin en büyük eserlerinden biri olan ve bugün Çince adıyla Changcheng 长城, Türkiye’de Çin Seddi, batıda ise “Great Wall” olarak bilinen bu uzun duvar batıda Gansu Koridoru’ndaki Yumen, doğusunda Yalu Nehrine kadar uzanmış dünya tarihinin en büyük kültürel miraslarından birisidir. Çin Seddinin bugünkü kalıntıları büyük oranda Ming Hanedanı döneminden kalmış olsa da seddin temelleri MÖ VII. yüzyıla dayanmaktadır³⁸⁷.

Çin Seddi’nin inşa edilmesinin ana amacı kuzeyde Türk kökenli ya da diğer kökenlerden gelen bozkırlıların Çin içine girip istila etmelerine ya da yağmalayıp geri çekilmelerini engellemek için sınırları koruma bölgesi olarak görülmesidir³⁸⁸. Bir diğer kullanım amacı ise kuzeye yapılacak seferler için bir askeri üs olmasıdır. Çinliler için bu hayati iki gerekçeden ötürü Çin Seddindeki haberleşme ağının oldukça geliştiği bilinmektedir. Bunların haricinde zaman zaman Çin Seddi yanlarında sınır pazarları kurulmakta ve burada ticari faaliyetler gerçekleşmekteydi.

Hunlara karşı Çin Seddi yapımı hakkında Sima Qian’ın Shi Ji eserinin Meng Tian biyografisinde şu bilgiler yer almaktadır: “*Qin, Göğün Altını (Çin) birleştirdi, Meng Tian 300.000 kişilik ordunun başına geçirildi. Sed, Lintao’dan 临洮 başlayıp Liaodong’a 辽东 kadar 10.000 li’den fazla uzanıyordu*”³⁸⁹.

MÖ III.yüzyılda Qin Hanedanı seddi en fazla batı sınırındaki Gansu’nun doğusundaki Lintao bölgesinde inşa edilebilmişti. Bu bölge Qin Hanedanı’nın Gansu’daki sınırı idi. Han Hanedanı kurulduktan bir yüzyıl sonra Gansu Koridoru’nu ele geçirmiş olması sed ve şehir inşaatlarını daha da batıda yapabilmesine olanak tanımıştır. Böylece, Gansu Koridorundaki bölgeler Çin Seddi’nin en batıdaki hattını oluşturmuştur.

³⁸⁷ Shi Ding-Shen Zhihua, **a.g.e.**, s.576. Çin’de Savaşan Devletler Dönemi Beylikleri, Qin Hanedanı, Han Hanedanı, Kuzey Wei Hanedanı, Kuzey Qi Hanedanı, Kuzey Zhou Hanedanı, Sui Hanedanı, Liao Hanedanı, Jin Hanedanı ve Ming Hanedanı tarafından sed inşası yapılmıştır.

³⁸⁸ Çin Seddi yalnızca kuzey yönünden ibaret değildir. Çin’in güneybatısında da bir tarihi sed bölümü bulunmaktadır. Çin Seddi hakkında bazı araştırmalar için bkz: Konuralp Ercilasun, **Türk Tarihinde Asya Hunları**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019. Julia Lovell, **The Great Wall China Against the World 1000 BC – AD 2000**, Atlantic Books, London, 2006.

³⁸⁹ **SJ**, 88, s.2565. Jia, **a.g.e.**, s.28.

Gansu'da Çin Seddinin kalıntılarıyla birlikte toplam uzunluğu 823 kilometre olup Han seddinin uzunluğu 742.9 kilometre iken, Ming seddinin uzunluğu 80 kilometredir³⁹⁰. MS 115 yılından itibaren Gansu Koridoru'nda inşa edilmeye başlanan Çin Seddi Jinta 金塔, Yumen, Guazhou Dunhuang Zhangye, Jiayuguan'dan geçmekte iken, Ming dönemine ait Çin Seddi esas olarak Suzhou ve Jinta ilçesinde bulunmaktadır³⁹¹.

Dunhuang'ta Han Hanedanından kalma 2000 yıllık Çin Seddi rüzgârın ve çöldeki kumlarının etkisiyle bir kısmı tahrip olsa da sağlam kalmış kalıntılar da bulunmaktadır. Günümüzde, Yang Geçidi, Yeşim Taşı Geçidi, Hecang Şehri 河仓城, Maquanwan 马圈湾, Jianshuijin Geçidi 肩水金关, Dongdawan Şehri 东大湾城, Xidawan Şehri 西大湾城 ve Dawan Şehri 大湾城 gibi Han Hanedanı dönemine ait Çin Seddi bölümlerinin kalıntıları Gobi çölünün üzerinde birer tarihi miras olarak halen durmaktadır³⁹². Dunhuang'da Han Hanedanı tarafından yapılmış sed inşalarında tuğla ve taş kullanılmamıştır. Bu dönemde bölgenin coğrafi ortamına uygun malzemeler kullanılarak sed inşa edilmiştir. Örneğin ılgın, sazlık, kavak bölgede varlığına rastlanan bitkilerin dalları ile toprak ve çakılla karıştırılarak sed inşasının yapıldığı bilinmektedir³⁹³.

3.2 Jiuquan 酒泉

39°44'00"Kuzey Enlemi 98°29'39"Doğu Meridyeni'nde bulunan Jiuquan'ın eski adı Suzhou idi. Bugün Jiuquan'a, Suzhou ilçesi, Yumen Şehri Dunhuang Şehri, Jinta ilçesi, Guazhou ilçesi, Subei Moğol Özerk Bölgesi 肃北 蒙古族自治县 ve Aksay Kazak Özerk Bölgesi 阿克塞哈萨克族自治县 bağlıdır³⁹⁴. Han Hanedanı yönetiminde Çinlilerin batı sınırı açısından önemli bir askeri bölgeleri olan Jiuquan, Çin Seddi kalıntıları açısından da oldukça zengin bir bölgedir³⁹⁵.

³⁹⁰ Yang Yongsheng, **Jiuquan Wenwu Conggao**, Gansu Renmin Chubanshe, Gansu, 2014, s. 21.

³⁹¹ Yang Yongsheng, **a.e.** s.21. Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.7.

³⁹² Yang Yongsheng, **a.e.**, s.21.

³⁹³ Wu Rengxiang, **a.g.e.**, s.4 Lin Zhong(Ed.), **Zhonghua Luyou Tongdian**, Shehui Kexue Wenxian Chubanshe, Beijing, 2004, s.395

³⁹⁴ Croddy, **a.g.e.**, s.151.

³⁹⁵ Yang Yongsheng, **a.g.e.**, s.20-21.

Gansu Koridoru'ndaki Çin hakimiyetinden önce Hunların, Yuezhilerin ve Wusunların Jiuquan'da bulundukları bilinmektedir. Jiuquan, Zhangye ve Liangzhou gibi MÖ III.yüzyılın sonundan MÖ II. yüzyılın son çeyreğine değin Hun idaresinde bir bölge idi. Han Hanedanı, MÖ 121 yılından sonra bölgeyi ele geçirince Jiuquan'da idare kurmuştur³⁹⁶. MÖ 111 yılında Jiuquan İlçesinin yetkisi altındaki Suzhou Bölgesinde Lufu 禄福 ve Yueguan 乐涓 adında iki ilçe kurulmuştur³⁹⁷. Jiuquan'ın idare merkezi ise Lufu ilçesi yapılmıştır.

Han yönetiminde Jiuquan bölgesi Liangzhou bölgesi ile beraber Hunların, Tibet kökenli Qiang boylarıyla birleşmesini engellemek açısından Çinliler için kritik bir bölgeydi. Jiuquan her ne kadar Çinlilerin eline geçtiyse de Hunlar zaman zaman bölgeye saldırmaktaydı. Örneğin, MÖ 102 yılında, Han Hanedanı Jiuquan'ı Hunlardan korumak adına, Jiuquan ve Zhangye'nin kuzeyine Juyan ve Xiutu bölgesinden "180.000" asker toplandığı belirtilmektedir³⁹⁸.

Wang Mang'ın tahtı ele geçirdiği MS.I. yüzyılın başında Lufu İlçesi ve Yueguan İlçesi, Xiande İlçesi ve Leting İlçesi olarak değiştirildi. Wang Mang'ın düşüşünün ardından Doğu Han Hanedanı yönetiminde Xiande İlçesi ve Leting İlçesi, Lufu İlçesi ve Lechu İlçesi olarak değiştirildi. Batı Jin Hanedanı Gansu'yu ele geçirince Lufu İlçesi, Fulu İlçesi olarak yeniden adlandırıldı ve Jiuquan bölgesinin idari merkezi Fulu 福祿 yapıldı³⁹⁹. Jin Shu'daki bilgiye göre bu dönemde Jiuquan'da Fulu 福祿, Huishui 會水, Anmi 安彌 Xingma 騂馬, Leguan 樂涓, Biaoshi 表氏, Yanshou 延壽, Yumen, Shatou 沙頭 adlarında dokuz ilçe bulunmaktaydı⁴⁰⁰.

IV-V. yüzyıllar arasında Jiuquan'ın idari bir şehir olma özelliği taşıdığı görülmektedir. Jiu Tang Shu'nun Coğrafya bölümünün Suzhou'nun anlatıldığı kısımda Zhang Gui 張軌、Li Gao 李暁、Juqu Mengxun 沮渠蒙遜 gibi hükümdarların burada hakimiyet kurdukları belirtilmiştir⁴⁰¹. Bu dönemde Batı Liang Hanedanı'nın başkenti Jiuquan yapılmıştı. 420 yılına gelindiğinde Batı Liang hükümdarı Li Xin 李歆, Kuzey Liang hükümdarı Juqu Mengxun tarafından yenilgiye uğratılarak öldürüldü. Böylece

³⁹⁶ HS, 96, s.3873.

³⁹⁷ Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.259.

³⁹⁸ Wang Binbin, **a.g.e.**, s.16.

³⁹⁹ Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.259.

⁴⁰⁰ JS, 14, s.433.

⁴⁰¹ JTS, 40, s.1642.

Kuzey Liang ordusu, Batı Liang'ın başkenti Jiuquan'ı ele geçirdi⁴⁰². Ertesi yıl Dunhuang'ın Kuzey Liang Hanedanı tarafından ele geçirilmesiyle Batı Liang Hanedanı da sona erdi.

19 yıllık Kuzey Liang Hakimiyetinin ardından Wei Hanedanı'nın Gansu Koridoru'nu ele geçirmesinden üç yıl sonra, 442 yılında bugünkü Jiuquan'ın içinde bugünkü konumunda Dunhuang bölgesi kurulmuştur⁴⁰³. Kuzey Wei Hanedanı, Jiuquan'ı alınca burada Jiuquan Ordusu ve Leju askeri garnizonu kuruldu ve yönetimleri Dunhuang bölgesine bağladılar⁴⁰⁴. Kuzey Wei Hanedanı, 524 yılında Guazhou idari yönetim bölgesi kurmuştur. Jiuquan, Dunhuang gibi bölgeler Guazhou üzerinden yönetilmeye başlanmıştır⁴⁰⁵. 526 yılında ilçeler Fulu İlçesi ve Leju İlçesi olarak yeniden adlandırıldı ve yönetimleri Dunhuang'tan Jiuquan bölgesinin idari kapsamına alındı⁴⁰⁶.

Wei Hanedanı batı Wei ve doğu Wei olarak ikiye bölündükten sonra 534 yılından itibaren Jiuquan'ın, Batı Wei Hanedanı'nı hakimiyetine geçtiği bilinmektedir⁴⁰⁷. Batı Wei Hanedanı yıkıldıktan sonra ise 557 yılında Jiuquan ve Dunhuang'ın Kuzey Zhou Hanedanı hakimiyeti altında Zhangye (Ganzhou) ve Guazhou bölgelerinin kapsamına girdiği bilinmektedir⁴⁰⁸. Çin'de 581 yılında iktidarı ele geçiren Sui Hanedanı, 583 yılında Jiuquan'ı Ganzhou bölgesine bağlamıştır⁴⁰⁹. 602 yılına kadar Ganzhou'ya bağlı yönetilen Jiuquan, 602 yılında Suzhou adını almış ve yine Fulu bölgesi merkez olmak üzere yönetilmeye başlanmıştır⁴¹⁰. Bu dönemde Suzhou Ganzhou'dan bir süreliğine bağımsız olsa da 605 yılında Suzhou, Ganzhou'ya bağlandı⁴¹¹. Sui Yangdi'nin 609 yılında Gansu seyahati sırasında Zhangye'den Suzhou'ya geldiği bilinmektedir⁴¹². Sui Hanedanı yıkılmadan bir yıl önce ise 617 yılında Fulu ilçesi Jiuquan olarak yeniden adlandırılmıştır⁴¹³.

402 Yan Yuanliang, **a.g.e.**, s.155.

403 Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.259.

404 **JTS**, 40, s.1642. Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.259.

405 Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.259.

406 Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s. 259.

407 Sun Zhan'ao, **Jiuquan** s.259.

408 **JTS**, 40, s.1642 Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.109.

409 Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.259.

410 Feng Shengwu, **a.g.e.**, s.2.

411 Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.259.

412 Yang Qing, **a.g.e.**, s.11.

413 Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.259.

619 yılında Tang Hanedanı, Gansu'yu ele geçirince Suzhou il olarak kuruldu, böylece Zhangye ile Suzhou birbirinden ayrılmış oldu⁴¹⁴. Bu dönemde Jiuquan, Fulu ve Yumen adında üç ilçe Suzhou'ya bağlandı⁴¹⁵. 627 yılından sonra Jiuquan, Longyou bölgesinin bir parçası oldu⁴¹⁶. Bu bağ 710 yılına kadar sürmüştü, 710 yılından sonra da Jiuquan, Hexi idaresine bağlanmıştır. 742 yılına gelindiğinde Suzhou'nun adı Jiuquan olduğu görülürken 758 yılında bölgenin isminin yeniden Suzhou yapıldığı bilinmektedir⁴¹⁷. 766 yılında Tibetlilerin Jiuquan'ı ele geçirmiştir⁴¹⁸. Jiuquan bölgesinin Çinliler tarafından geri alınması ancak 851 yılında Çin kökenli Zhang Yicao'nun Guiyi ordusu sayesinde gerçekleştirilebilecektir. 890 yılında ise Uygurlar Jiuquan'ı ele geçirdiler. 1030'lu yıllarda ise Tangutlar bölgenin hâkimi olmuştur.

3.2.1 Jiuquan Nüfus Verileri:

Jiuquan'ın miladın başlarında 18.000 hane ve nüfusunun da 76.726 kişi olduğu bilinmektedir⁴¹⁹.

MS II. Yüzyılda nüfusun düştüğü görülmekte ve Jiuquan'ın nüfusu 59.337 kişi idi⁴²⁰.

MS III.yüzyılın sonlarında Jin Hanedanı yönetiminde Jiuquan'ın nüfusu 100.000 idi, IV. yüzyılda ise Jiuquan'ın nüfus 122.800'e yükselmiştir⁴²¹. Jin Shu'daki kayıta bu dönemde Jiuquan'da 4000 hane bulunmaktaydı⁴²². MS V. yüzyılda Tabgaçlar bölgeyi ele geçirmeden önce ise Jiuquan bölgesinde nüfusun 97.632 kişi idi⁴²³.

VII. yüzyılın başında Suzhou 38.895 kişilik bir nüfusa sahipti⁴²⁴. Suzhou'da 627-649 yılları arasında 1731 hane, 640 yılında 7118 kişilik nüfus bulunuyordu ⁴²⁵. VIII. yüzyılda 713-741 yılları arasında 2253 hane, 742-756 yılları arasında 2330 hane ve 8476 kişi bulunmaktaydı⁴²⁶.

⁴¹⁴ JTS, 40, s.1642. Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.137.

⁴¹⁵ XTS, 40, s.1045.

⁴¹⁶ XTS, 40, s.1039.

⁴¹⁷ JTS, 40, s..1642. Shi Ding-Shen Zhihua, **a.g.e.**, s.666. Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.137.

⁴¹⁸ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.471.

⁴¹⁹ Yıldırım - Zeren, **a.g.e.**, s.11 Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.60.

⁴²⁰ Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.202.

⁴²¹ Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.202.

⁴²² JS, 14, s.433.

⁴²³ Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.202.

⁴²⁴ Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.203.

⁴²⁵ Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.203.

⁴²⁶ XTS, 40, s 1545. Feng Guodong, **a.g.e.**, s.236.

3.3 Dunhuang 敦煌

Gansu Koridoru'nun batı koridorunda yer alan Dunhuang (eski adı Shazhou (沙州)), enlem 39 53' ila 41.35' Kuzey paralelleri ile 92.13' ila 95.30' Doğu meridyenleri arasında yer almaktadır⁴²⁷. Dunhuang, Gobi Çölünün tozlarının sardığı kurak bir vaha olsa da tarihi ve kültürel açıdan çok zengin bir yerdir. Jiuquan'a bağlı Dunhuang şehri Gansu Koridoru'nun batı ucunda yer almaktadır. Dunhuang'ın güneyinde Yang Geçidi, kuzeyinde ise Yeşim Taşı geçidi yer alır. Dunhuang MÖ I. yüzyıldan itibaren Çin'in batıya açılan kapısı olmuştur. Dunhuang bu nedenle Türkistan ile Çin arasındaki yolda önemli bir geçit olup, yalnızca Gansu tarihinin değil bütün Çin'in en önemli tarihi bölgelerinden biridir.

Dunhuang'da bulunan bazı kavimlere örnek vermek gerekirse Hunların, Yuezhilerin ve Wusunların da bu bölgede bir zamanlar burada oldukları bilinmektedir. Yuezhiler ve Wusunlar MÖ III.yüzyılda Dunhuang'ta yaşarken, Hunlar ise Yuezhilerden Gansu'yu aldıktan sonra Xiutu Beyi ve Xinye Beyi'ni bölgeye göndermiştir⁴²⁸. Çinliler ise bu bölgeyi Hunlardan MÖ 121'de almıştır. Bir İranî kavim olan Soğdların da milattan sonraki dönemden itibaren Dunhuang'ta bulundukları ve buradaki kültürel hayata katkıları olduğu bilinmektedir⁴²⁹. Yine bir diğer Dunhuang'a girmiş kavim ise Tibetliler olmuştur.

Han ordusuna bağlı generaller Wei Qing ve Huo Qubing'in Gansu'yu Hunların elinden almasından sonra (MÖ 121) bölge hızlıca Çinliler tarafından iskân edilmeye çalışıldı. Han Hükümdarı Wudi, Jiuquan topraklarını böldü ve Dunhuang'ı kurdu⁴³⁰. Han Hanedanı'nın Dunhuang'da kurduğu ilk ilçeler Ming'an 冥安, Xiaogu 效谷, Yuanquan 淵泉, Guangzhi 廣至, Longle 龍勒, Subei 肃北 adlarındaki altı ilçe idi⁴³¹. Han Hanedanı'nın Dunhuang'da ve Gansu Koridoru'ndaki ilk faaliyetleri bu krizi Çinli göndererek kendi nüfusunu arttırıp elini güçlendirmek, Hun tehlikesine karşı sed inşa etmek ve ziraat için sulama kanalları yapmak olmuştur⁴³².

⁴²⁷ Shu Cheng, **Dunhuang Shi Nongye Fazhan Wenti Yu Duice Yanjiu**, 2012, s.59.

⁴²⁸ HS, 28, s.1645. Yıldırım, "Hunlar ve Gansu Bölgesi", s.188.

⁴²⁹ Kuzakçı, **a.g.e.**, s.92. Rong Xinjiang, **The History of Soğdians in China** Dien, Knapp(ed) **C.h.o.c.II**, s.375. Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.142. Togan, **a.g.e.**, s.76.

⁴³⁰ JTS, 40, s.1644.

⁴³¹ Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.21.

⁴³² Gong Li(ed), **a.g.e.**, s.14, Yan Yuanliang, **a.g.e.**, s.157. Han Hanedanından sonra gelen hanedan yönetimleri de bu sistemi uygulamaya devam etmiştir. Yangkai Kanalı 阳开渠, Beifu Kanalı 北府渠, Mengshou Kanalı 孟授渠 Dunhuang'da inşa edilen bazı su kanallarıdır.

Dunhuang'ın güneybatısındaki Longle 龍勒 bölgesi yerel halkın su temin etmesi açısından son derece önemli bir bölgeydi. Longle bölgesi, aynı zamanda batı topraklarından gelen pek çok tüccarın uğradığı bir noktaydı ve bu özelliği Dunhuang'ın ekonomik gelişimine de katkı sağlamıştır. MÖ II. yüzyılda Dunhuang küçük bir bölge olsa da coğrafi konumu nedeniyle zaman içerisinde büyük bir önem kazanmıştır. İdari ve askerî açıdan bölgenin önem kazanması, Dunhuang Valiliğ'nin de önemini büyük ölçüde arttırmıştır. Gansu Koridoru'nun idaresinde Dunhuang Valiliğ'nin yerinin önemi de arttığı için Dunhuang Valisi, batı ile olan ticarete önemli bir yetkiye sahip olmuştur⁴³³. Daha sonra Doğu Han Hanedanı'nın son yıllarına doğru Han iktidarı siyasi bir kaos yaşadığı sıralarda Dunhuang bölgesi 20 yıl boyunca valisiz kaldığı bilinmektedir. Bu süreç boyunca ticaret yollarının kontrolü bölgedeki yerel ailelerin elinde kalmıştır⁴³⁴.

Jin Shu'nun kaydına göre Dunhuang'da Changpu 昌蒲 Dunhuang 敦煌 Longle 龍勒 Yangguan 陽關 Xiaogu 效穀 Guangzhi 廣至 Yihe 宜禾 Ming'an 冥安 Shenquan 深泉 Yiwu 伊吾 Xinxiang 新鄉 Qianqi 乾齊 adlarında 12 ilçe bulunmaktaydı⁴³⁵. 311 yılında 'Yongjia Ayaklanması' ve 316 yılında Batı Jin Hanedanı'nın Hunlar tarafından yıkılmasını takiben, Çin'de büyük bir göç hareketi başlamıştır. Gansu Koridoru'nun diğer bölgeleri gibi Dunhuang bölgesi de göç almakla beraber Dunhuang, 304 yılından 439 yılında başlayan Tabgaç hakimiyetine kadar sırayla Önceki Liang, Önceki Qin, Sonraki Liang, Batı Liang ve Kuzey Liang gibi farklı etnik kökenleri olan hanedan yönetimlerinin hakimiyetine girmiştir⁴³⁶. Han yönetiminde olduğu gibi dördüncü ve altıncı yüzyıllar arasında döneminde Dunhuang'ın askeri bir üs olma özelliğini korumuştur⁴³⁷. Askeri üs olma özelliğinin yanı sıra aynı zamanda Dunhuang'ın idari bir şehir olma özelliği görülmektedir. Örneğ'in, Batı Liang Hanedanı (400-421) iktidarın 5.yılında (405) Dunhuang'ı başkent yaptığı bilinmektedir⁴³⁸. Li Gao adlı Batı Liang hükümdarının, Dunhuang'da Gongde Sarayı 恭德殿, Jinggong 靖恭堂, Jiana 嘉納堂 ve Jiande 謙德堂 gibi yapılar inşa ettirdiği bilinmektedir⁴³⁹.

⁴³³ Gao Rong, **Han Tang Jian Hexi Maoyi**, s.9.

⁴³⁴ Gao Rong, **Han Tang Jian Hexi Maoyi**, s.10.

⁴³⁵ **JS**, 14, s.433.

⁴³⁶ Yıldırım, **Çin**, s.107-114. Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.24-28.

⁴³⁷ Gao Rong, **Han Tang Jian Hexi Maoyi**, s.10.

⁴³⁸ Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.26.

⁴³⁹ Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.26.

MS 421'de Kuzey Liang hükümdarı Juqu Mengxun Dunhuang'a saldırdı ve şehri ele geçirerek Batı Liang Hanedanı'nın yönetimine son verdi⁴⁴⁰. Juqu Mengxun, Dunhuang'ı ele geçirdiği taktik ise dikkat çekicidir. Buna göre 421 yılının mart ayında Juqu Mengxun şahsen 20.000 askerle saldırıya öncülük etti. Juqu Mengxun Dunhuang Şehri'nin üç tarafına set inşa etti ve ardından setleri boşaltıp su baskınına neden oldurarak Dunhuang'ı zor duruma soktu. Batı Liang hükümdarı Li Xun karşı koymaya çalışsa da Kuzey Liang ordusuna yenildi⁴⁴¹. 439 yılında Tabgaçların eline geçen Dunhuang'ta sulama kanalları gibi çeşitli icraatlar yapılmaya devam edilmiştir ancak Tabgaçların Dunhuang hakimiyeti döneminde Rouran 柔然 adlı bozkır kavimleriyle yaşanan savaşlar nedeniyle, zaman zaman Rouranların Dunhuang'ı yağmalaması bölge ekonomisini olumsuz anlamda etkilemiştir⁴⁴². Bu nedenle Tabgaç hakimiyeti döneminde Dunhuang'ın diğer hanedan yönetimlerine göre daha istikrarsız bir durumda olduğu görülmektedir.

Sui Hanedanı, Gansu'yu ele geçirdikten sonra 583 yılında Dunhuang idaresini feshettiler. 607 yılında Dunhuang'ı yeniden kurdular. Bu idari düzenleme kapsamında Dunhuang, Yumen, Changle 常樂 bölgeleri Dunhuang'a dahildi⁴⁴³. Çin'de Sui Hanedanı'nın sonlarında ve Tang Hanedanı iktidarı ele aldıktan bir süre boyunca Gansu'da isyan baş göstermiş, ancak bir süre sonra Tang Hanedanı bu isyanı bastırarak, Gansu'nun bir kısmında hakimiyetini sağlamıştır. 619 yılında kavun şehri anlamına gelen Guazhou kurulmuş, 622 yılında bölgenin adı Xishazhou (Batı Kum Eyaleti) yapılmıştır⁴⁴⁴. Gansu'nun kuzeyinde Türkler, güneyinde ise Tuyuhunlar bulunuyordu ve Türkler ile Tuyuhun kavmi zaman zaman Tang sınırına yağma faaliyetlerinde bulunuyordu. Bu iki gücün Tang adına büyük bir tehdit olması nedeniyle Tang Hanedanı sınırları kapatarak ülkeden ayrılmayı yasaklama kararı çıkarmasına yol açmıştır. Konulan bu yasak nedeniyle ünlü Budist Xuanzang 627 yılında Hindistan'a gitmek için Gansu Koridoru'ndaki Guazhou ve Dunhuang üzerinden gizlice ülkeden ayrılmıştır⁴⁴⁵.

⁴⁴⁰ Yan Yuanliang. **Zhongguo Lidai Yi Shudai Gongji Qi Shuili Gong**, 2022, s.155

⁴⁴¹ Yan Yuanliang, **a.e.**, s.155

⁴⁴² Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s..27-28-29.

⁴⁴³ Sun Zhan'ao. **Gansu**, s.126.

⁴⁴⁴ **JTS**, 40, s.1644. **XTS**, 40, s.1045. Yıldırım - Zeren, **a.g.e.**, s.12 .

⁴⁴⁵ Bu dönemin bir diğer seyyahı olan Wu Gong ise Gansu Koridoru'nun kapalı olması nedeniyle, Gansu Koridoru'nu kullanamamış Tanrı Dağları'ndan bugünkü Moğolistan'a geçmiş

627 yılında Longyou Yolu idari teşkilatına dahil edilen Tang'ın Gansu'da tam hakimiyetini sağlaması 630 yılında Doğu Göktürk Kağanlığına son verilmesiyle mümkün olduğu ifade edilebilir. 633 yılında bölgenin adından "Xi (batı)" imi çıkarılarak yalnızca Shazhou (Kum Eyaleti) olmuştur⁴⁴⁶. 710 yılında Hexi idari bölgesine eklenen Shazhou'nun adı 742 yılında Dunhuang yapılmıştır⁴⁴⁷. 758 yılında ise bölgenin ismi yeniden Shazhou oldu⁴⁴⁸. 786 yılında bölgeyi Tibetliler ele geçirdi, Tibetliler bölgeyi ele geçirdikleri zaman bütün Gansu Koridoru'nu ele geçirmiş oldular. Dunhuang'da Tibet hakimiyeti 851 yılına kadar sürmüş ve Çinli bir kökenden gelen Dunhuanglı Zhang Yicao bölgeyi Tibetlilerden almıştır. IX. yüzyılın sonunda Uygur hakimiyeti sağlanmış, XI. Yüzyılın sonunda ise bölgeyi Tangutlar ele geçirmiştir.

3.3.1 Dunhuang'ın Nüfus Verileri:

Miladın başında Dunhuang'ta 11.200 hane ve 38.300 nüfus bulunmaktaydı⁴⁴⁹.

MÖ II. yüzyılda ise Dunhuang'ın nüfusu 29.170 kişiydi⁴⁵⁰.

III. yüzyılın ilk çeyreğinde Dunhuang'ın toplam nüfusunun 29.170 olduğu bilinmektedir⁴⁵¹.

IV- V. Yüzyıllar arasında toplam hane sayısının 6.300 olduğu bilinmektedir⁴⁵².

609 yılında Dunhuang 7779 haneye sahipti⁴⁵³.

713 yılında Dunhuang'ın nüfusu 37.373 kişi idi⁴⁵⁴.

752 yılında Dunhuang'ta nüfus 16.250 kişidir⁴⁵⁵.

oradan da Chang'an'a gitmiştir bkz: Kürşat Yıldırım. "Wu Gong Seyahatnâmesi", 2015, s.14, Rong Xinjiang, **a.g.e** s.32.

⁴⁴⁶ **XTS**, 40, s.1045.

⁴⁴⁷ **JTS** 40, s.1644.

⁴⁴⁸ **JTS**, 40, s.1644.

⁴⁴⁹ Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.61.

⁴⁵⁰ Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.203.

⁴⁵¹ Yıldırım- Zeren, **a.g.e.**, s.11.

⁴⁵² **JS**, 14, s.433.

⁴⁵³ Feng Guodong **a.g.e.**, s.47. Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.126.

⁴⁵⁴ Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.203.

⁴⁵⁵ **XTS**, 40, S.1045. Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.203.

3.3.2 Yumen (Yeşim Taşı Geçidi) 玉門關

Yeşim Taşı geçidi "40° 21' 12.7" Kuzey Paraleli, 93° 51' 50.6" Doğu Meridyeni'nde yer almaktadır. Gansu Koridoru'nun en önemli tarihi miraslarından biri olan Yeşim Taşı geçidi Gansu Koridoru'nun Dunhuang bölgesinin 90 km kuzeybatısında Gobi Çölü yakınlarında yer almaktadır⁴⁵⁶. Han Wudi'nin emriyle MÖ 108 yılında inşa edilmeye başlanan geçit MÖ 107- 102 yılları arasında inşaatı tamamlanmıştır⁴⁵⁷. Günümüze kadar gelen Yeşim Taşı geçidinin sur duvarı kare planlı, doğudan batıya 24 metre uzunluğunda, kuzeyden güneye 26,4 metre genişliğinde ve 9,7 metre yüksekliğindedir⁴⁵⁸. Duvarların tamamı sarı kilden inşa edilmiş olup toplamda 633 metrekarelik alanı kaplamaktadır⁴⁵⁹. Bugünkü Yeşim Taşı geçidinin orta ve güney kısımları dağlık, kuzeydoğusu ve kuzeybatısı ise tepeliktir⁴⁶⁰. Bölgenin rakımı 1000 ila 2000 metre arasında değişmektedir. Shule Nehri havzasının da bulunduğu bu bölge oldukça engebelidir⁴⁶¹.

Yeşim Taşı Geçidi Bölgesi, Qinghai-Tibet Platosu'nun kuzeydoğu ucunda, Tarım Havzası bloğu'nun güneydoğu ucundaki Altun Dağı Fay Sistemiyle çevrilidir⁴⁶². Alüvyon, silt, kum, kil taşları ve Gobi Çölü içerisinde yer alan çakıl taşlarına da bölgede rastlanılmaktadır⁴⁶³. Altun Dağları'nın Yeşim Taşı geçidinin yer aldığı bölgenin fiziki coğrafyası üzerinde büyük bir etkisi olduğu söylenebilir.

Çin seddinin bir parçası olarak inşa edilen bu geçit kültür tarihi, savaş tarihi ve ticaret tarihi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Yeşim Taşı Geçidinin adı Türkistan'daki Hoten'den ve Türkistan ve Tibet arasındaki Kunlun Dağlarından gelen nadir beyaz renkli yeşim taşlarının tüccarlar tarafından Çin'e getirilen bölge olduğu için verilmiştir⁴⁶⁴. Kuzey Ticaret yolunun ve Çinlilerin batıya açılan kapısı olan Yeşim taşı geçidinden önce Pamir Dağlarına oradan da Türkistan ve Yuezhi topraklarına

⁴⁵⁶ Liu Kun vd, **a.g.e.**, s.47.

⁴⁵⁷ Wang Binbin, **a.g.e.**, s.16. Liu Kun vd. "Yumen Guan Duan Han Changcheng Qiang ti Jiegou Kangzgen Xingneng Yanjiu" 2010, s.47. Sun Zhan'ao, **Jiuquan**, s.7.

⁴⁵⁸ Wu Zuolai - Chen Hongren. **Zhongguo Keyou Wenhua Da Cidian**, Jiangxi Meishu Chubun She, Jiangxi, 1994, s. 653-654.

⁴⁵⁹ Wu - Chen **a.e.**, s.653,654.

⁴⁶⁰ Liu Kun vd, **a.e.**, s.48.

⁴⁶¹ Liu Kun vd, **a.e.**, s.48.

⁴⁶² Liu Kun vd, **a.e.**, s.48.

⁴⁶³ Liu Kun vd, **a.e.**, s.48.

⁴⁶⁴ Therry Zarcone, **Yeşim Taşı Yolu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 13. Lin Zhong ed **a.g.e.**, s.395. Zhang Junli (ed), **Gansu Shi Di Kao Shu**, Tianjin Chubun Chuanmei Jituan, Tianjin, 2018, s.291.

varılabilir⁴⁶⁵. Yeşim taşı geçidinin konumunun zaman zaman farklı yerlerde olduğu bilinmektedir. Örneğin, Han döneminde Yeşim Taşı geçidi Longle ilçesinde bağlı idi⁴⁶⁶. Xuanzang seyahatnamesine göre 629 yılında Yeşim Taşı geçidi Hulu ırmağı sınırında, Guazhou'nun 50 li kuzeyinde idi⁴⁶⁷.

3.3.3 Yang Geçidi 陽關

Yang Geçidi "39° 55' 38.1" Kuzey Paraleli, 94° 3' 32.5" Doğu Meridyenleri arasında yer alır. Yang Geçidi MÖ 120'den sonra inşa edilmiş olup bugün Dunhuang'ın 70 kilometre güneybatısında yer almaktadır. Yang geçidi adını Yeşimtaşı geçidinin güneyinde olmasından almaktadır⁴⁶⁸. Ticaret yollarının önemli bir parçası olan Yang Geçidi MÖ II – MS IX. Yüzyıllar arasında stratejik bir bölge iken, MS IX. yy'dan itibaren önemini kaybetmiştir. Günümüzde Gobi Çölünün kumlarının yanında kalıntıları durmaktadır⁴⁶⁹.

3.3.4 Dunhuang Kültürü

Dunhuang'ın özel coğrafi konumu nedeniyle hem askerî açıdan hem de coğrafi açıdan "eşit" değerinde bir bölge olduğu ifade edilmektedir⁴⁷⁰. Dunhuang bölgesi kuzey ve güneydeki ticaret yollarının kesişim noktası olup, doğu ile batı arasında önemli bir kültür merkeziydi. Örneğin, Tang Döneminde müzik ve dans alanında yabancı tesiri oldukça bulunmaktaydı. Bunlardan biri olan Xiliang Müziği 西涼樂, Dunhuang Gansu'dan Çin merkezine kadar yayılmış bir müzik türüydü⁴⁷¹. Milattan sonraki yüzyıllardan itibaren Dunhuang'ta Budizm'in önemli bir yeri bulunmaktadır. Dunhuang'taki kültürel öğelere örnek vermek gerekirse en önemlisi Önceki Qin Hanedanı 前秦 döneminde 366 yılında inşa edilen ve 1000 yıl boyunca üzerine çeşitli eklemeler yapılmış olan Mogao Mağaraları ve en bilinen yapılarından biri olan Bin Buda Mağaraları şehrin 25 kilometre güneydoğusunda yer alır. Mogao, XX. yüzyılın başında keşfedilmiş olup, Gansu Koridoru'nun en önemli tarihi miraslarından biridir.

⁴⁶⁵ HS, 96, s.3871-3872. HHS, 86, s.2914. Kürşat Yıldırım(y.h), **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, s.33.

⁴⁶⁶ Zhang Junli ed, **a.g.e**, s.346.

⁴⁶⁷ Yıldırım(y.h), **Çin Kaynaklarında Türkistan**, s.45.

⁴⁶⁸ Lin Zhong (ed.), **a.g.e** s.395. Wu - Chen, **a.g.e**, s.656, Zhang Junli (ed), **a.g.e**, s.290-291.

⁴⁶⁹ HS, 96, s.3871-3872. Lin Zhong (Ed.), **a.g.e** s.395. Yang Geçidi'nin X-XI.yüzyıllarda tamamen kumlarla kaplandığı bilinmektedir.

⁴⁷⁰ Mei Xinlin, **a.g.e.**, s.53.

⁴⁷¹ Mei Xinlin **a.e.**, s.52.

Gansu'daki bazı kabartma resimlerin ve mağara oymaların inşasında Türk kökenli hanedanların rolü büyüktür⁴⁷². Türklerin Dunhuang'daki katkılarının Budizm'e olan katkılarında, danslarda, şarkı ve şiirlerde bulunduğu ifade edilebilir.

3.4 Guazhou 瓜州

Guazhou (瓜州), Anxi (安西) ya da Yizhou 義州 olarak da bilinmektedir⁴⁷³. Gua 瓜 imi kavun anlamına gelmekte olup buradaki kavunların iyi olmasından bölgeye kavun şehri anlamına gelen Guazhou ismi verilmiştir⁴⁷⁴. Kurak bir bölge olan Guazhou bölgesi için Shule Nehri hayati bir önem taşımaktadır⁴⁷⁵

Rongların, Yuezhilerin, Wusunların ve Hunların yaşamış olduğu Guazhou bölgesi MÖ 121'den sonra Han Hanedanı Jinchang'i ele geçirilince Ming'an ilçesi adını alarak Dunhuang'a bağlanmıştır⁴⁷⁶. MS III.yüzyılda Liangzhou'nun bünyesinde olan Guazhou bölgesi, Changle ve Guiji 会稽 ilçelerini kapsamaktaydı⁴⁷⁷. 295 yılında Batı Jin Hanedanı Guazhou bölgesini Jinchang 晋昌 adıyla yönetmeye başladı⁴⁷⁸.

IV. yüzyılda bugünkü Guazhou bölgesinde Jinchang, Liangxing 涼興, Lingji 令稽 ve Guangxia 廣夏 adında dört ilçe bulunmaktaydı⁴⁷⁹. Tabgaç döneminde Guazhou'da Jinchang, Liangxing 涼興 ve Changle adlarında üç ilçe bulunmaktaydı⁴⁸⁰. VI.yy ortalarındaki Kuzey Zhou yönetiminde Dunhuang Changle, Yongxing 永興 ilçeleri, Guazhou ya bağlıydı⁴⁸¹.

VII. yüzyılın başında Sui Yangdi, Guazhou bölgesini Dunhuang'a bağlamıştır. Tang, Sui'yi devirip iktidara gelince, 619 yılında kavun bölgesi anlamına gelen Guazhou kurulmuş, 620 ila 622 yılları arasında süren bir isyanın bastırılması sonrasında 622 yılında bölge Shazhou'dan ayrılarak ismi Batı Shazhou yapılmıştır⁴⁸².

⁴⁷² Mei Xinlin, **a.e.**, s.125.

⁴⁷³ Rong Xinjiang. **a.g.e.**, s. 29.

⁴⁷⁴ Rong Xinjiang, **a.e.**, s.29.

⁴⁷⁵ Gao - Kang, **a.g.e.**, s.3.

⁴⁷⁶ Gao - Kang, **a.e.**, s.7.

⁴⁷⁷ Zhang Junli ed, **a.g.e.**, s.301.

⁴⁷⁸ Gao- Kang. **a.g.e.**, s.7.

⁴⁷⁹ Gao- Kang. **a.e.**, s.7.

⁴⁸⁰ Gao-Kang. **a.e.**, s.7

⁴⁸¹ Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.109.

⁴⁸² Yıldırım - Zeren, **a.g.e.**, s.12.

627 yılında Longyou Yolu idaresi altına katılan Guazhou, Jinchang ve Changle adında iki ilçesi vardı⁴⁸³. 710'dan sonra Hexi bölgesinde yer alan bölge 727 yılında tıpkı Ganzhou gibi Tibetlilerin saldırısına uğramıştır⁴⁸⁴. 742 yılında Jinchang adını almış, 759 yılında ise ismi yeniden Guazhou olurken bu dönemde de Jinchang ve Changle adında iki ilçe Guazhou'nun yönetimi altında idi⁴⁸⁵. 776 yılından sonra Tibetliler Guazhou'yu ele geçirmiştir⁴⁸⁶. Guazhou IX.yüzyılın ortasında Tibetlilerden Çinli Guiyi Ordusuna geçmiş, daha sonra Guazhou'yu 1030 yılında Tangutlar ele geçirmiştir⁴⁸⁷.

3.4.1 Guazhou Nüfus Verileri:

Guazhou'da Tang Taizong yönetimi sırasında (627-649) 1164 hane bulunmaktaydı⁴⁸⁸.

640 yılında Guazhou, 16250 kişilik nüfusa sahipti⁴⁸⁹.

Xin Tang Shu'ya göre 742 yılından sonra Guazhou'da 477 hane, 4987 nüfus bulunmaktadır⁴⁹⁰.

Guazhou'nun 759 yılında nüfusu beş bindi⁴⁹¹.

⁴⁸³ XTS, 40, s.1039,1045. Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.137.

⁴⁸⁴ Gao- Kang, **a.g.e.**, s.8.

⁴⁸⁵ Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.137.

⁴⁸⁶ Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.37

⁴⁸⁷ Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.47.

⁴⁸⁸ Feng Guodong, **a.g.e.**, s.236, Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.137.

⁴⁸⁹ XTS, 40, s.1045.

⁴⁹⁰ XTS, 40, s.1045. Feng Guodong, **a.g.e.**, s.236.

⁴⁹¹ Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.137.

3.5 Wuwei 武威 – Liangzhou 凉州

Bugün 36 ° 29 ' -39 ° 27 ' "Kuzey enlemi ile 101 ° 49 ' -104 ° 43 "Doğu meridyenleri arasında bulunan Wuwei nin eski adı Liangzhou idi ⁴⁹² . Wuwei/ Liangzhou, Gansu Koridoru'nun en önemli bölgelerinden birisidir. Wuwei/Liangzhou bölgesi 5081 kilometrekarelik yüz ölçüme sahip olup, kuzeyden güneye 90 km, doğudan batıya doğru 122 km'dir⁴⁹³. Wuwei'nin ortalama yükseltisi 2000 ila 3200 metre arasında değişmekte olup Wuwei vahası kuzeyindeki dağların bölmesi nedeniyle (Hongya 红崖山, Li 里山, Alagu 阿拉古山), güneyde Wugulang 武古浪 vahası, kuzeyde ise Minqin 民勤 vahası olmak üzere ikiye ayrılmış durumdadır. Bugün Wuwei'ye bağlı Liangzhou, Minqin Gulang 古浪 ve Tianzhu Tibet Özerk bölgesi 天祝藏族自治县 olmak üzere dört ilçe bulunmaktadır⁴⁹⁴.

Liangzhou "soğuk eyalet" anlamına gelirken, Kürşat Yıldırım, Wu 武 / Wei 威 imlerini Türkçe'ye "Kudret / Saygınlık" olarak çevirmiştir ⁴⁹⁵ ve bu ad Han Hanedanı'nın Hunlara karşı Gansu seferlerinden sonra bölgenin ele geçirilmesinden sonra verilmiştir.

Wuwei/Liangzhou tarihine bakıldığı zaman, bugünkü nüfusun esas unsuru olan Çinliler olsa da tarih boyunca Türklerin ve Tibetlilerin var olduğu bir bölge olmuştur. Hayvancılık faaliyetleriyle ön plana çıkan Liangzhou'nun sınırları tarih içerisinde değişken olmakla birlikte bir zamanlar bugünkü Gansu, Uygur Özerk Bölgesi, Shanxi, İç Moğolistan, Ningxia, Qinghai bölgelerine değin uzanıyordu ⁴⁹⁶ . Liangzhou bölgesinin sınırlarının zamanla daraldığı bilinmektedir.

Han Shu Coğrafya Bölümü: *'Topraklar geniş, nüfus azdır, hayvanlar için su ve otlaklar boldur, Liangzhou hayvancılık için (Çin)'deki en iyi şartlara sahiptir'*⁴⁹⁷ . Liangzhou'nun Çin kaynaklarına konu olan verimli bir bölge oluşu Qilian Dağlarının nehirlerine ve yaylaları ile vaha bölgesindeki toprağın bereketli olmasından kaynaklıdır.

⁴⁹² Lin Zhong, **a.g.e.**, s.400.

⁴⁹³ Li Xiaoyan(ed), **Liangzhou Shihua**, Gansu Wenhua Chuban She, 2011, s.3.

⁴⁹⁴ Croddy, **a.g.e.**, s.151.

⁴⁹⁵ Yıldırım, **Guzang**, s.64.

⁴⁹⁶ **JS** 14, s.432. Yang, **a.g.e.**, s.31.

⁴⁹⁷ **HS** 28, s.1645.

MÖ I.bin yıldan itibaren Liangzhou bölgesinde bilinen ilk halklar Rong ve Di'lerdi. Rong ve Di'lerin ardından bölgede Yuezhilerin yayıldığı düşünülmektedir. Hunların Gansu Koridoru'nu Yuezhilerden ele geçirmesinin ardından Hunlar Liangzhou bölgesini ele geçirdiler⁴⁹⁸. MÖ 121 yılında Gansu'nun diğer bölgeleri gibi Liangzhou da Han Hanedanı tarafından ele geçirildi. Han Hanedanı döneminde Liangzhou/Wuwei bölgesi Shiyang Nehrinin aşağı kısımlarında bugünkü Minqin ilçesinin 100 li kuzeydoğusunda yer alıyordu⁴⁹⁹. Han Hanedanı döneminde Wuwei'ye bağlı, Wuwei, Guzang 姑臧(merkez), Zhangye (MÖ 111 yılında ayrıldı), Xiutu 休屠, Jieci 蹇次, Luanniao 鸾鸟, Pu 朴 Yuwei 婁围, Cangsong 苍松 ve Xuanwei 宣威 adında on ilçe bilinmektedir⁵⁰⁰. Çinliler bu bölgeyi, Hunlara ve Tibetlilere karşı elde tutulması gereken bir bölge olarak görmüştür.

Liangzhou bölgesi Han Hanedanı yönetimi altında ziraatte büyük ölçüde gelişim sağlamıştır. Liangzhou'nun ziraat açısından önemli olması Hunlara ve Qiang boylarına karşı savunulması gereken önemli bir bölge haline getirmiştir⁵⁰¹. Han askerlerinin geçimi bakımından önemli bölge olan Liangzhou'nun kaybı çeşitli problemlerine yol açabilirdi. Örneğin Doğu Han Hanedanı döneminin sonlarında yaşanan idari sıkıntılar nedeniyle Han askerlerinin Qiang boylarına karşı dirençleri büyük ölçüde azalmıştır. Han Hanedanı tarafından Liangzhou'ya yerleştirilen Tibet kökenli Qiang ile Di gibi boyların yüzyıllarca buradan çıkmadığı bilinmektedir.

Miladın başlarında Liang bölgesi, Zhangye'ye bağlanmış daha sonra Liang bölgesinden askerler iç bölgede yaşanan kargaşa nedeniyle geri çekilmek zorunda kalmışlardır⁵⁰² MS I. ve MS.II yüzyıllar arasında Wuwei/Liangzhou bölgesi, Çinliler ile Kuzey Hunlarının temas kurduğu önemli noktalardan bir tanesiydi. İki taraf arasında yaşanan savaş durumları haricinde, Kuzey Hunlarının Liangzhou'ya ticari faaliyetlerde bulunmaya geldiği bilinmektedir. Bu ticari faaliyetlere Qiang boyları da katılınca Liangzhou'nun refah seviyesinin yükselmiş olduğu bilinmektedir⁵⁰³.

⁴⁹⁸ HS, 28, s.1645. HHS 86, s.2911. JS, 14, s.432.

⁴⁹⁹ Du Yu, a.g.e., s.45. Li Xiaoyan(ed) a.g.e., s.10.

⁵⁰⁰ Sun Zhan'ao, Gansu., s.60. Li Xiaoyan(ed) a.g.e., s..10.

⁵⁰¹ Sun Zhan'ao, Gansu, s.37.

⁵⁰² Kürşat Yıldırım, Hunların Gansu Koridoru'ndaki Guzang 姑臧 Şehri Üzerine Bazı Notlar, 2016, s.63.

⁵⁰³ Du Yu, a.g.e., s.46.

Liangzhou bölgesi iktisadi refah kazanırken Tibet kökenli Qiang boylarının, Liangzhou'da sayılarının artmasının Han Hanedanı'nın sonlarına kadar sürecek olan Qiang isyanlarının etkisini arttırmasına neden olduğu da ifade edilebilir⁵⁰⁴.

Liangzhou III.yüzyılda, Cao ailesinin kurmuş olduğu Wei Hanedanı tarafından yönetiliyordu ve bu dönemde Liangzhou'nun idare kapsamının Wuwei, Jincheng, Zhangye, Dunhuang, Jiuquan, Xihai, Xiping gibi bölgeleri kapsadığı görülmektedir⁵⁰⁵. Wuwei kısmı ise Guzang, Xuanwei, Boci 播次, Changsong, Xianmei, Wuwei, Zuli 祖厉, Jianyin 剪阴 ve Pu ilçelerini kapsıyordu⁵⁰⁶. Bu dönemde Liangzhou'nun geniş bir idari sahayı kapsadığı Wuwei'nin ise Liangzhou idaresi altında daha dar bir idare alanına sahip idi. Wei yönetimi bu dönemde ziraat sahaları açarak Liangzhou'da tarımı gelirlerini arttırmaya çalışmıştır.

IV.yüzyılda da Liangzhou'nun yönetim alanının sınırları oldukça geniş idi ve Gansu Koridoru, Liangzhou bölgesi altında yönetilmeye devam ediyordu⁵⁰⁷. Wuwei ise bu dönemde Guzang, Xuanwei, Yici, Xianmei, Cangsong, Liqian, Fanhe adlarında yedi ilçeye sahipti⁵⁰⁸.

Wuwei/Liangzhou bölgesi, Gansu Koridorunun kültürel merkezlerinden birisiydi. Çin geleneksel dinleri olan Taoculuk ve Konfüçyanizmin yanı sıra Budizmin burada uzun bir geçmişi vardı⁵⁰⁹. Liangzhou'da Jin Hanedanı yönetiminin son zamanlarında Wuwei'de Zen budizmi yaygın bir şekilde görülmekte ve Budist keşişler her bölgesine yayılmış durumdaydı⁵¹⁰. Türk ve Xianbei kökenli hanedanların da Gansu Koridoru'nda budizmi himaye ettikleri bilinmektedir.

MS IV. yüzyıldan MS V. yüzyılın ortalarına kadar süren “Beş Liang” devrinde Liangzhou/Wuwei'nin Önceki Liang, Sonraki Liang, Kuzey Liang, Güney Liang, Batı Liang adlandırılan hanedan yönetimlerine başkentlik yaptığı bilinmektedir.

⁵⁰⁴ Wang Binbin, **a.g.e.**, s.36.

⁵⁰⁵ Li Xiaoyan(ed)**a.g.e.**, s.10.

⁵⁰⁶ Li Xiaoyan **a.e.**, s.10.

⁵⁰⁷ Liangzhou'nun üçüncü ve dördüncü yüzyıldaki idari kapsamı için bkz: **JS**, 14, s.432-434.

⁵⁰⁸ **JS**, 14, s.433.

⁵⁰⁹ Yang Runze, **a.g.e.**, s.11.

⁵¹⁰ Yang Runze, **a.e.**, s.11.

439 yılından sonra Gansu Koridoru Tabgaçların eline geçince Liangzhou'nun verimli olup olmadığı üzerine bir tartışma yaşanmıştır. Tabgaç Hükümdarı, Liangzhou'nun kurak bir yer olmadığını, aksine bereketli bir yer olduğunu söylemiştir⁵¹¹. Gansu'da Tabgaç idaresi kurulunca Liangzhou/Wuwei ve Guzang garnizon oldu ve buraya dört askeri garnizon kuruldu⁵¹². Nüfus kaybı yaşayan bölge 490 yılında bölgenin yeniden Liang eyaleti oldu⁵¹³. Kuzey Wei yönetiminde Guzang halen Wuwei ilçesinin ve Liangzhou bölgesinin yönetim merkeziydi.

Kuzey Wei ikiye bölününce Wuwei Batı Wei'nin idaresine geçti. Daha sonra Batı Wei hanedanına Kuzey Zhou tarafından son verilince Wuwei/Liangzhou Kuzey Zhou'nun eline geçti. Kuzey Zhou Hanedanı döneminde Liangzhou 10 ilçeyi kapsamakta iken Wuwei ise Liangzhou'ya bağlı olarak iki ilçeyi kapsamaktaydı⁵¹⁴.

Kuzey Zhou hükümdarı Mingdi döneminde Tuyuhunlar, Liangzhou yağmalamışlardır⁵¹⁵. 581 yılında Tuyuhunlar bir kez daha Liangzhou bölgesini yağmalamışlardır⁵¹⁶. Gerçekleşen yağma faaliyetleri Liangzhou ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir.

Sui Hanedanı Gansu Koridoru'nu ele geçirdiğinde Gan, Gua ve Liang eyaletlerini koridoru idare etmek için kurmuştur. 583 yılına kadar Wuwei adını taşıyan bölge Sui yönetimi tarafından yeniden Liangzhou adını almıştır⁵¹⁷. 607 yılına gelindiğinde Sui Yangdi, Liangzhou'yu ilçe Wuwei'yi vilayet yapmış, Guzang ise halen yönetim merkezi kalmıştır⁵¹⁸. Bu dönemde Guzang, Changsong, Fanhe ve Yunwu ilçeleri Wuwei'ye bağlıydı⁵¹⁹. 618 yılında Sui Hanedanı'nın çökmesinden birkaç yıl sonra Gansu Koridoru'nu ele geçiren Tang Hanedanı, 627 yılına kadar Liangzhou'yu Sui Hanedanı'nın yönettiği idari sistemle yönetmiştir⁵²⁰. Tang Hanedanı yönetiminde bugünkü Yongchang'ın doğusu ve Tianzhu'nun batısını kapsamaktaydı⁵²¹.

⁵¹¹ Yıldırım, **Guzang**, s.65.

⁵¹² Yıldırım, **Guzang**, s.63.

⁵¹³ Yıldırım, **Guzang**, s. 63.

⁵¹⁴ Li Xiaoyan(ed), **a.g.e.**, s.11. Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.109.

⁵¹⁵ Zhang Zexian, **a.g.e.**, s.45.

⁵¹⁶ Tok, **a.g.e.**, s.82.

⁵¹⁷ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.126.

⁵¹⁸ Li Xiaoyan(ed) **a.g.e.**, s.11.

⁵¹⁹ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.126. Li Xiaoyan(ed) **a.g.e.**, s.11.

⁵²⁰ **JTS**, 40, s.1640. Li Xiaoyan (ed) **a.g.e.**, s.11.

⁵²¹ Zhang Xuerong. **Liangzhou Shiku Ji Youguan Wenti**, 1993, s.47.

Liangzhou, Mingwei 明威, Hongchi 洪池, Fanhe, Wu'an 武安, Lishui 丽水, Guzang gibi ilçelere sahipti⁵²². Merkezi Guzang olan Liangzhou bölgesi, 627 yılında bütün ülkenin on parçaya bölündüğü bir sistem ile Longyou Yolu 陇右道 bölümüne eklenmiştir⁵²³.

VII.yy'da Liangzhou bölgesine önce Türklerin ardından da 663 yılında Tibetliler tarafından Qinghai'deki siyasi güçlerine son verilmiş olan Tuyuhun kavminin yerleştirildiği bilinmektedir⁵²⁴. Liangzhou'da görülen diğer bir boy ise Türklerdir. Türkler bölgeyi ele geçirmemiş olsalar da Tang'a bağlı olmak şartıyla bölgeye göç etmişler ardından kuzeyde yeniden bağımsız olmalarından sonra pek çok kez Liangzhou'ya akın yapmışlardır. Türkler yaptıkları Liangzhou akınlarından büyük ganimetler elde etmiştir.

VII. ve VIII. yüzyıllarda siyasi olayların yanı sıra iktisadi açıdan da bakılırsa Liangzhou'nun tarih kitaplarında sıklıkla "geniş ve seyrek nüfuslu" olarak anıldığı görülmekte ve hayvancılık açısından oldukça verimli olan Liangzhou'nun tarımsal üretim açısından geri kalmış bir bölge olduğu ifade edilmektedir⁵²⁵.

710 yılından sonra Longyou'nun Sarı Irmak'ın batısında kalan toprakları Hexi Yolu olarak adlandırıldı ve Hexi'yi idare etmesi için bir Jiedushi atandı. Hexi Jiedushi'sinin merkezi Liangzhou bölgesinde idi. Hexi (Gansu Koridoru)'deki Jiedushi'nin en büyük amacı sınırlarını korumak ve Türkler ile Tibetlilerin olası bir ittifakını önlemektir⁵²⁶. Bu durumda Hun döneminde olduğu gibi MS VIII.yüzyılda da Türkler ile Tibetlilerin birleşmesinin Çin adına ne kadar tehlikeli olduğu birkez daha görülmektedir. Bunun gibi nedenlerden dolayı 742 yılında Gansu'daki Hexi Jiedushisi 73.000 askere ve 19,400 savaş atına sahipti. 19,400 savaş demek atı bütün ülkenin toplam at varlığının dörtte birine sahip olmak demektir⁵²⁷. Bu kadar atın Gansu Koridoru'nda barınabiliyor olması Qilian ile Yanzhi dağlarındaki otlaklarının önemini göstermekte ve bölgenin stratejik değerini arttırmaktaydı.

⁵²² XTS, 40, s.1045.

⁵²³ XTS, 40, s.1039.

⁵²⁴ Huang Chi Huang.a.g.e., s.39.

⁵²⁵ Maeda Masana, **Hexi Lishi Dili Xue Yanjiu**, Zhongguo Zangxue Chubanshe, Beijing, 1993, s.14.

⁵²⁶ JTS, 38, s.1386.

⁵²⁷ JTS, 38, s.1386. Kapusuzoğlu, a.g.e, s.224.

742 yılında Liangzhou, Wuwei olarak adlandırılmıştır. Wuwei'nin idari sahası Guzang, Shenniao 神鸟, Changsong, Tianbao 天宝 ve Jialin 嘉麟 ilçelerini kapsamaktaydı⁵²⁸.

Askeri öneminin yanı sıra Tang Hanedanı'nın yükselişi ve ticaret ağının sık olması Liangzhou'nun refahını arttırmıştır. VIII. yüzyılda ticaretin getirdiği refah ile Liangzhou'nun nüfusu arttığı bilinmektedir. Bu yükseliş 'An-Shi' isyanına kadar sürmüştür. 755 yılında başlayan ve 763 yılında biten 'An-Shi' İsyanı ile Tang Hanedanı çökmenin eşiğine geldi, bu esnada yaşanan kargaşa ortamı nedeniyle ticaret yolları ıssızlaştı ve Liangzhou bölgesi yaşanan kargaşa nedeniyle yavaş yavaş refahını kaybetmiştir. 764 yılına gelindiğinde ise Liangzhou'nun hakimiyeti Tibetlilerin eline geçmiştir. 764 yılından 861 yılına kadar Liangzhou'da Tibet idaresi görülmektedir. 861 yılında Çinli Guiyijun idaresi bölgeyi ele geçirmiştir. 10 yıl sonra ise Liangzhou, Tuyuhunlardan arda kalan bir topluluğun eline geçmiştir. Daha sonra Liangzhou önce Uygurların bir yüzyıl sonra da Xixia 西夏 olarak da bilinen Tangutların eline geçmiştir.

3.5.1 Wuwei/Liangzhou Nüfus Verileri

Miladın başında Wuwei/Liangzhou'da 17.600 hane ve 76.400 nüfus bulunduğu bilinmektedir ⁵²⁹. MS II.yüzyılda Liangzhou'nun 10,042 hane, 34,260 nüfusa sahipti⁵³⁰. Jin Shu'daki bilgilere göre III.yüzyılın sonunda ve IV. yüzyılın başlarında ise Wuwei'de 5900 hane olduğu belirtilmektedir⁵³¹. MS III.yy'dan MS VI.yüzyıla değin önemli miktarda göç alan Liangzhou, Çin merkezinde istikrar sağlandığı zamanlarda karşı göç verdiği de bilinen bir durumdur⁵³². Bunun örneklerinden birisi 546 yılında Liangzhou bölgesinden 6 bin hane Chang'an'a göç ettirilerek Liangzhou'nun nüfusunu ciddi oranda düşürmüştür⁵³³. VII.yüzyılın başında Wuwei/Liangzhou'da 11705 hane bulunmaktaydı⁵³⁴. VII.yüzyılın ortalarında Liangzhou'da 8232 hane, VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde 26.115 hane ve VIII. yüzyılın ortalarında hane sayısı 22.462 ve nüfusun ise 120.281 olduğu bilinmektedir⁵³⁵. Bu veriler doğrultusunda, VII. Ve VIII.yüzyıllar arasında Liangzhou bölgesinde hane sayısında iki kat artış gözükmemektedir.

⁵²⁸ Li Xiaoyan(ed), **a.g.e.**, s.12.

⁵²⁹ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.60.

⁵³⁰ Tse, **a.g.e.**, s.44.

⁵³¹ **JS**, 14, s.433.

⁵³² Du Yu, **a.g.e.**, s.51. Zhang Zexian, **a.g.e.** s.45.

⁵³³ Zhang Zexian, **a.g.e.**, s.45.

⁵³⁴ **XTS**, 40, s.1044 Feng Guodong, **a.g.e.** s.47, Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.126.

⁵³⁵ **JTS**, 40, s.1640 Feng Guodong, **a.g.e.** s.236.

3.5.2 Gaizang/Guzang 姑臧

Gansu Koridoru'nun güneydoğusunda yer alan Wuwei bölgesi Han Hanedanı döneminde Guzang (Hun dilinde Gaizang?) ve Liangzhou olarak biliniyordu⁵³⁶. İlk adı Gansu'da Qilian Dağı'nın bir parçası olan Zang dağından gelen Gaizang kelimesi olan ancak daha sonra Guzang olarak adlandırılan şehir, Hunlar tarafından inşa edilmiştir⁵³⁷. Guzang Şehri bugünkü Wuwei'nin bir İlçesi olan Chengguan'ın kuzeydoğusunda yer almaktadır.

Otlakları ve su kaynağının bol oluşu ile bilinen Guzang, MÖ II yüzyılda Çin'in kuzeyinde bulunan Hunlar Modu ve Laoshang Chanyü zamanında oldukça güçlüydü ve Gansu Koridoru'nun hâkimi Yuezhiler ile savaşır Gansu Koridoru'nun tamamını işgal ederek burada iki şehir inşa ettiler: Xiutu Şehri ve Guzang Şehri⁵³⁸. Guzang'ta Hun döneminden bu yana yerleşim bulunmaktadır ve Guzang şehri Hunların tarım, hayvancılık, avcılık ve el sanatları ile uğraştığı bir bölge olarak bilinmektedir⁵³⁹. Hunların kurmuş olduğu Guzang Şehri dikdörtgen şeklindeydi. Şehir, kuzeyden güneye yedi li uzunluğunda, doğudan batıya üç li genişliğinde ve çevresi de toplamda yirmi li idi⁵⁴⁰.

Guzang Doğu Han Hanedanı (MS 25-MS 220) yönetiminde Liangzhou bölgesinin merkezi haline gelerek Gansu Koridoru'nun en zengin şehirlerinden biri olmuştur⁵⁴¹. Guzang'ta ticaret ağının geliştiği ve elçilerin sık sık gidip geldiği bilinmektedir. Guzang'ta Çinliler Qiang boyları ve Hunlarla ticaret yapılmaktaydı⁵⁴². MS IV.yy'da Gansu Koridoru ve Guzang'ın refah durumu diğer bölgelere nazaran iyi durumdaydı. Guzang, ticari olarak Çin'de bir kargaşa olduğu için Chang'an ve Luoyang'ın yerini almış böylece ticaretin ana merkezlerinden biri olmuştur.

⁵³⁶ JTS, 40, s.1640. Wu - Chen, **a.g.e.**, s.656.

⁵³⁷ Li Xiaoyan(ed) **a.g.e.** s.10. Yıldırım, **Guzang**, s.62.

⁵³⁸ Wu - Chen, **a.g.e.**, s.656.

⁵³⁹ Wu - Chen **a.e.**, s.656.

⁵⁴⁰ Wu - Chen ,**a.e.**, s..656.

⁵⁴¹ Wu - Chen, **a.e.**, s.656.

⁵⁴² Du Yu, **a.g.e.**, s.50.

Guzang, Önceki Liang, Sonrak Liang, Güney Liang ve Kuzey Liang gibi hanedan yönetimlerine de başkentlik yaptığı bilinmektedir⁵⁴³. Yaşanan bu refahla birlikte Guzang'ta ihtişamlı saraylar inşa edildiği bilinmektedir.

VI.yy'da Wuwei/Liangzhou'nun idari merkezinin halen Guzang olduğu görülmektedir⁵⁴⁴. VII-VIII.yüzyıllarda da Guzang önemli bir konumda idi VIII.yüzyılda döneminde Gansu Koridoru Askeri Valisi (Jiedushi), Guzang'ta kalıyor, burada Gansu Koridoru'nun sınırını Türklere ve Tibetlilere karşı korumaya çalışıyor ve aynı zamanda Guzang'daki tarım üretimini arttırmaya çalışıyordu⁵⁴⁵.

3 5.2.1 Guzang'ın Nüfus Verileri

Guzang'ın nüfus verilerine bakıldığında MÖ I. yüzyılda 17.581 hane 76.419 nüfusa sahip olduğu bilinmektedir⁵⁴⁶. Miladın başında hane sayısının Guzang'ın gelişmesi göstermesi ile 30 bine kadar çıktığı görülmektedir⁵⁴⁷. Guzang'ın 326 yılında, Longxi ve Nan'an bölgesinden iki binden fazla ailenin Guzang'a geldiği bilinmektedir⁵⁴⁸. 376 yılında ise Önceki Liang Hanedanı, Sonraki Liang Hanedanı tarafından yok edilince Guzang'taki 7 bin aile Çin'in merkez kısımlarına göç etmiştir⁵⁴⁹. Yine de nüfus almaya devam eden Guzang'ın 439 yılından önce nüfusu '200.000'e kadar çıktığı ancak Tabgaçlar bölgeyi ele geçirdikten sonra nüfusun azaldığı belirtilmektedir⁵⁵⁰. Dolayısıyla Tabgaç hakimiyetinin Guzang'ın nüfusu mevcudiyeti açısından olumlu sonuçlara yol açmadığı, aksine zarar verdiği ifade edilebilir. VI.yüzyılın sonlarında ise Guzang'ta toplam hane sayısı 11 bine kadar gerilemiştir ancak VII. Ve VIII.yüzyıllarda Guzang'ta hane sayısı 22.462'e yükselmiş ve toplam nüfus ise 120.281 kişiden oluşmaktaydı⁵⁵¹.

⁵⁴³ Xiong, **a.g.e.**, s.199. Charles Holcombe, **Sixteen Kingdoms** Albert E Dien, Keith N. Knapp(ed)**The Cambridge History of China Volume 2 The Six Dynasties,220–589**, s.140, 141.

⁵⁴⁴ Wu -Chen **a.g.e.**, s.656.

⁵⁴⁵ Wu - Chen, **a.g.e.**, s.656.

⁵⁴⁶ Yıldırım, **Guzang**, s.67.

⁵⁴⁷ Yıldırım, **Guzang**, s.67.

⁵⁴⁸ Wu - Chen, **a.g.e.**,s.656.

⁵⁴⁹ Wu- Chen **a.e.**, s.656.

⁵⁵⁰ Victor Cunrui Xiong, **The Northern Economy**, Dien, Knapp(ed), 2019, s. 326, 327.

⁵⁵¹ Yıldırım, **Guzang**, s.67.

3.6 Zhangye 張掖

38 ° 55 ' 29 '' Kuzey Enlemi ile 100 ° 27 ' 00 '' Doğu Meridyeni'nde bulunan Zhangye'nin bir diğer adı Ganjun Dağının ismini vermiş olduğu Ganzhou'dur⁵⁵². Zhangye, Gansu Koridoru'nun ortasında yer almakta olup 3636.8 km²lik alanı kaplamaktadır⁵⁵³. Zhangye'nin güneyinde Qilian Dağları, kuzeyinde ise Longshou ve Heli Dağları bulunmaktadır⁵⁵⁴.

Kaynağını Qilian Dağlarının buzullarının erimesinden alan Hei Nehri, Zhangye'nin en büyük nehridir. Zhangye'nin düz arazisi ve bol su kaynağı bulunuyor olması Zhangye'de insan yerleşiminini arttırmış ve buradaki yaşam şartlarının gelişmesine olanak tanımıştır⁵⁵⁵. Zhangye Bölgesinin coğrafi konumu Gansu Koridoru'ndaki en avantajlı bölgelerden biridir. Gansu Koridoru'nun ortasındaki bu vaha Hei Nehri ile beslenir. Zhangye ana ticaret yollarının batısında ve doğusundan geçen, ayrıca Juyan ile Biandukou yolunun da kuzey ile güneyinden kesiştiği için ticaret yolları üzerinde bulunan bir bölge olarak bilinmektedir⁵⁵⁶. Zhangye'nin ticaret yolları üzerinde bulunuyor olması, Zhangye'nin önemini arttırmış ve bölgenin kalkınmasını sağlamıştır.

Bugün Zhangye'ye bağlı Ganzhou, Shandan, Linze 临泽, Gaotai 高台, Minle 民乐, Sunan Uygur(Sarı Uygur) Özerk Bölgesi 肃南裕固族自治县 olmak üzere 5 ilçe 1 özerk bölgesi bulunmaktadır⁵⁵⁷. Zhangye'ye bağlı olan Shandan ilçesinin güneydoğusunda yer alan Yanzhi 焉支 (Dahuang) 大黃 dağlarına oldukça yakın olup hayvancılığın temel merkezlerinden biri olmuştur. Dağ, Zhangye ve Jiuquan sınırları arasındadır, burada su kaynakları ve otlaklar çoktur⁵⁵⁸. Bu bölgedeki dağlarda hava yazları serin, kışın ise ılıktır. Bu şartlar Zhangye'deki Shandan'da bulunan otlaklara sahip olmanın önemini arttırmıştır. Bu nedenle Zhangye'yi ele geçiren Türkler adına önemli bir bölge olmuştur.

⁵⁵² JTS, 40, s.1641. Jiu Tang Shu'ya göre Ganjun Dağı, Qilian Dağı'nın 200 li güneybatısında idi.

⁵⁵³ Zhang Lan, **Ganzhou Shihua**, Gansu Wenhua Chuban She, 2010 s.3.

⁵⁵⁴ Wang Li, **Han Tang Sichou Zhangye Duan Daolu Ji Yangxian Yizhi**, 2018, s.7

⁵⁵⁵ Wang Li **a.e.**, s.7.

⁵⁵⁶ Wang Binbin.**a.g.e.**, s.18.

⁵⁵⁷ Wang Li, **a.g.e.** s.7.

⁵⁵⁸ Gao Rong, **Yuezhi, Wusun**, s.23.

Zhangye bölgesi tarihte tıpkı Jiuquan ve Dunhuang gibi bir zamanlar Hun, Yuezhi, Tibet kökenli kavimlerin yaşadığı bir bölge olma özelliği taşımaktadır. Bu nedenle Türk ve Tibet tarihi araştırmaları açısından önemli bir bölgedir. Han Shu'da Zhangye'de Hun hakimiyeti sırasında bölgeyi Hunye beyinin idare ettiği belirtilmektedir⁵⁵⁹. MÖ 121'den sonra ise Zhangye koridorun diğer bölgeleri gibi Çinliler tarafından ele geçirilmiştir⁵⁶⁰. Bir görüşe göre Han Hanedanı'nın Gansu Saldırıları sırasında Huo Qubing'in Hunlara olan üst üste iki saldırısı, Han Hanedanı döneminden bu yana Longxi bölgesinden Zhangye'ye değin uygun bir saldırı rotasının bulunduğunu göstermektedir⁵⁶¹. Wuwei bölgesi Han hakimiyetine girdiği ilk zamanlarda Zhangye'ye aitti. MÖ 111'de yapılan idari değişiklikler ile Zhangye idari kapsamı batıya doğru kaydırıldı ve böylece Wuwei ile Jiuquan bölgelerinden ayrıldı⁵⁶². Wuwei'nin merkezi ise Zhangye'nin eski bölgesi oldu⁵⁶³. MÖ 81 yılında Jincheng'in de Zhangye'den ayrıldığı ve burada yeni bir idari saha kurulduğu bilinmektedir.

Çinliler Zhangye'yi kaybetmesi halinde Hunların ve Tibet kökenli Qiang boylarının birbirleriyle temas kurabilecekleri önemli bir bölge olma özelliği taşıyordu. Bu nedenle Zhangye, Han Hanedanı'nın Gansu savunması yapmak için kritik bir bölgeydi. Tam da bu nedenden ötürü Han Hanedanı Gansu Koridoru'nu ele geçirdikten sonra "Qiangları İzole Etme" politikası uygulanmıştır. Bu politikaya göre Hunlar ile Qiang boylarının birbirleriyle temas kurması engellenecek, bunun için de Gansu'da surlar inşa edilerek bir savunma hattı oluşturulmuştur. Surların her yere inşa edilmediği görülmektedir. Örneğin, Longshou dağının zirvesi olan Dongda, bir doğal sınır olarak görmüş ve bu nedenle burada bir sur inşa etme gereği duyulmamıştır⁵⁶⁴.

⁵⁵⁹ HS, 28, s.1613. JTS, 40, s.1641.

⁵⁶⁰ HS, 96, s.3873.

⁵⁶¹ Wang Binbin, a.g.e., s.7.

⁵⁶² Xiong, a.g.e., s.670.

⁵⁶³ Wang Li a.g.e., s.38.

⁵⁶⁴ Wu Rengxiang, a.g.e., s.37.

Miladın başında Zhaowu 昭武, Xiedan 刪丹, Dichi 氏池, Wulan 屋兰, Rile 日勒, Liqian 驪靬, Fanhe 番和, Juyan 居延 ve Xianmei 显美 ilçeleri Zhangye'ye bağlı idi⁵⁶⁵. MS 25 yılında Doğu Han Hanedanı kurulmuş, MS 33'ten sonra Gansu Koridoru, Çinliler tarafından Zhangye merkezli bir şekilde idare edilmeye başlanmıştır⁵⁶⁶. Bu dönemde Jude 轄得、Zhaowu、Xiedan 刪丹, Dichi, Wulan, Rile, Liqian, Fanhe adlarında sekiz ilçe Zhangye'nin idari kapsamındaydı⁵⁶⁷. MS IV. yüzyılda Zhangye bölgesi Yongchang ilçesinin batısını ve Gaotai ilçesinin doğusuna kadarki bölümü kapsamaktaydı⁵⁶⁸. Batı Jin Hanedanı Zhangye'yi ele geçirdiği zaman merkezini Yongping 永平 ilçesi yapmıştır. Jin Shu'da bu dönemde Zhangye'ye bağlı Yongping Linze 臨澤, Wulan 屋蘭 ilçeleri olduğuna dair bir kayıt bulunmaktadır⁵⁶⁹. Zhangye, IV.yy sonları ve V.yy'ın ilk çeyreğinde Kuzey Liang hanedanının başkentiydi. Zhangye'nin sınırları, Kuzey Liang döneminde Jin hanedanı yönetiminde de olduğu gibi Gaotai ilçesinden Yongchang ilçesine kadar uzandığı bilinmektedir⁵⁷⁰. MS V-VI. yüzyıllar arasında Tabgaçlar, Zhangye bölgesinde tarımı teşvik ederek üretimde bazı olumlu sonuçlar almıştır⁵⁷¹. Tarım üretiminin yanı sıra Wei döneminde Zhangye, ticaret yollarının önemli bir rotasında olmasından kaynaklı olarak refah durumu iyi olduğu bilinmektedir⁵⁷².

Tabgaçların ikiye bölünmesinin ardından ortaya çıkan ve Gansu'yu hakimiyeti altına alan Batı Wei Hanedanı tarafından 554 yılında Zhangye ve Jiuquan ilçelerini birleştirip bölgenin adını Ganzhou olarak yeniden adlandırıldı⁵⁷³. Xianbei kökenli Kuzey Zhou Hanedanı, bölgeyi Batı Wei Hanedanı'ndan ele geçirdiğinde Jiuquan, Zhangye, Jiankang 建康 bölgeleri birer ilçe statüsünde Ganzhou'da bırakmıştır⁵⁷⁴. Bu dönemde, Ganzhou bölgesi yine Yongping bölgesi üzerinden yönetiliyordu⁵⁷⁵.

⁵⁶⁵ Zhang Lan **a.g.e.** s.49.

⁵⁶⁶ Zhang Lan **a.e.**, s.31.

⁵⁶⁷ Zhang Lan **a.e.**, s.49.

⁵⁶⁸ Xiong. **a.g.e.**, s.670.

⁵⁶⁹ **JS**, 14, s.433.

⁵⁷⁰ Xiong, **a.g.e.**, s.670.

⁵⁷¹ Zhang Lan. **a.g.e.**, s.34

⁵⁷² Zhang Lan **a.e.**, s.34.

⁵⁷³ **JTS**, 40, s.1641.

⁵⁷⁴ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.109.

⁵⁷⁵ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.109.

581 yılından sonra Sui Hanedanı Zhangye'yi kontrol etmeye başladığında dönemine gelindiğinde Ganzhou adıyla eyalet yeniden oluşturuldu ve Jiuquan bölgesi de 602 yılına kadar bölge yönetimine dahil edilerek bugünkü Zhangye'den yönetilmeye başlandı⁵⁷⁶. Ganzhou, 607 yılında Zhangye, Xiedan ve Fulu 福祿 ilçelerini yönetmekteydi⁵⁷⁷.

Zhangye, Sui Hanedanı yönetimi altında Gansu Koridoru'nun diğer bölgeleri gibi büyük bir gelişim göstermiş, Türkistan ile Çin arasındaki ticari ve siyasi bağlantı noktalarından biri haline gelmiştir. Bu bağlantının en büyük siyasi örneklerinden biri 609 yılında Sui Yangdi'nin Zhangye'ye gelip Yanzhi Dağı civarında Türkistan'dan gelen 27 elçi ile görüşmesi olmuştur⁵⁷⁸. 617 yılında Sui Yangdi Zhangye bölgesinin idari yönetimini feshedip Jiuquan ilçesine dahil etmiştir⁵⁷⁹. 619 yılında Tang yönetimi Gansu'yu ele geçirince Zhangye, Ganzhou adıyla yeniden kurulmuştur⁵⁸⁰. Ganzhou'nun bu dönemde Zhangye ve Shandan adında iki ilçesi bulunmaktaydı⁵⁸¹. Sui Hanedanı'nın sonlarından bu yana yaşanan iç savaş sonrası Gansu Koridoru'nda istikrar ancak yavaş yavaş sağlanabilse de Tang yönetimi Ganzhou bölgesi önemli bir tahıl ambarı olarak elde tutmaktaydı⁵⁸². 627 yılından sonra Zhangye'nin Longyou Yolu 隴右道 adlı yönetim birimine dahil olduğu görülmektedir⁵⁸³.

686 yılında İmparatoriçe Wu Zetian, Chen Ziang'ı 陳子昂 (661-705) Gansu Koridoru'nun savunmasını denetlemek üzere göndermiştir. Bu dönemde Ganzhou bölgesi ticaret yolları önemli bir bölgesi olma özelliğini korumaktaydı⁵⁸⁴. Ticari öneminin yanı sıra Ganzhou'nun kuzeyinde Türklerin, güneyinde ise Tibetlilerin bulunuyor olması bu bölgenin Tang Hanedanı'nın elinde olmasının önemini siyasi ve askerî açıdan oldukça arttırmıştır. Bu dönemde Ganzhou bölgesinin sık sık Türk ve Tibet saldırılarına uğradığı görülmektedir.

⁵⁷⁶ Shi Ding-Shen Zhihua, **a.g.e.**, s.641. Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.126.

⁵⁷⁷ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.126.

⁵⁷⁸ Wang Li, **a.g.e.**, s.17. Gong Li, **a.g.e.**, s.17.

⁵⁷⁹ Wang Li, **a.g.e.**, s.17.

⁵⁸⁰ **JTS**, 40, s.1641.

⁵⁸¹ **XTS**, 40, s.1045.

⁵⁸² Zhang Lan, **a.g.e.**, s.34.

⁵⁸³ **XTS**, 40, S.1039. Bölge 710 yılında Hexi yoluna bağlanacaktır.

⁵⁸⁴ Wang Li, **a.g.e.**, s.18.

Tibetliler ve Türgişler 720'li yıllara gelindiğinde sık sık Gansu'ya inmekte idiler. 726 yılının altıncı ayında Ganzhou'yu yağmalayan Tibetliler 728 yılının sekizinci ayında Ganzhou bölgesini işgal ettiler⁵⁸⁵. Hexi Jiedushi'si Xiao Song 蕭嵩 (?-749), Tibetlilerle savaşması için Du Binke 杜賓客'yi gönderdi ve gerçekleşen savaşlar sonrasında Ganzhou Tang Hanedanı tarafından Tibetlilerden geri alınmıştır⁵⁸⁶. 742 yılında gelindiğinde Ganzhou'nun adının tekrardan Zhangye olduğu görülmektedir⁵⁸⁷. 758 yılında ise Suzong'un hükümdarlığının ikinci yılında Zhangye adının yeniden Ganzhou yapıldığı bilinmektedir⁵⁸⁸. 781 yılında Gansu'daki çoğu toprağı ele geçirmiş olan Tibetliler, Ganzhou'ya saldırdı. 783 yılında yapılan antlaşma ile Hexi ve Longyou bölgelerinin Tang Hanedanı'ndan Tibetlilere geçişi resmen tanınmış oldu.

Ganzhou/Zhangye'de 70 yıllık bir Tibet hakimiyet sonrası bölgeye önce Uygur Türkleri hakim olmuştur. Ganzhou'daki Uygur dönemi Ganzhou tarihinin kültürel açıdan önemli dönemlerinden bir tanesi olarak kabul edilmektedir. 1028 yılında Tangutlar, Ganzhou'daki Uygurları mağlup ederek Ganzhou bölgesinin yeni hakimi olmuştur. Bu dönemden sonra deniz ticaret yollarının yükselişi ve karayollarının sonra çeşitli nedenlerden ötürü düşüşe geçmesi ile Gansu Koridoru'nun ve Zhangye'nin refahını kaybetmesinin en önemli nedenlerinden biri olarak görülmektedir⁵⁸⁹.

3.6.1 Zhangye/Ganzhou Nüfus Verileri:

Miladın başında Zhangye'de 24.400 hane, 88.700 de nüfus olduğu bilinmektedir⁵⁹⁰.

MS II. yüzyılda Zhangye'nin nüfusunun 26.000 olduğu bilinmektedir⁵⁹¹.

MS III.yüzyılın sonlarında Zhangye'de 3700 hane 14 bin nüfus olduğu bilinmektedir⁵⁹². Bu durumda MS I-II. yüzyıllara oranla Zhangye'de nüfusun düşmüş olduğu görülmektedir.

⁵⁸⁵ Zhang Lan, **a.g.e.**, s.35.

⁵⁸⁶ Zhang Lan **a.g.e.**, s.35.

⁵⁸⁷ **JTS**, 40, s.1641.

⁵⁸⁸ **JTS**, 40, s.1641.

⁵⁸⁹ Wang Li, **a.g.e.**, s.17.

⁵⁹⁰ Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.60.

⁵⁹¹ Zhang Lan, **a.g.e.**, s.49, Tse, **a.g.e.**, s.44.

⁵⁹² **JS**, 14, s.433.

583 yılında Sui yönetimi altında olan Zhangye'nin nüfusu 24.400 idi⁵⁹³. Bu nüfus VII.yüzyılda artmıştır ve 609 yılına gelindiğinde Zhangye'de 6126 hane bulunmaktaydı⁵⁹⁴. Tang yönetiminde Zhangye, Ganzhou adını aldıktan sonra 2926 haneye sahipti, 639 yılı verisine göre Ganzhou'nun nüfusu 11.680 kişi idi⁵⁹⁵. VIII. yüzyılın başlarında Zhangye'de 5440 hane bulunmakta, VIII.yüzyılın ortalarında ise Zhangye'de 6284 hane 22.912 nüfus bulunmaktaydı⁵⁹⁶. Kaynaklardaki nüfus verilere göre VII – VIII yüzyıllarda Zhangye/Ganzhou'da nüfusun iki kat artmış olduğu ifade edilebilir.

3.7 Jincheng 金城 / Lanzhou 蘭州

Lanzhou 102。357 - 104。347, Doğu meridyenleri ile 35。347 - 37.07 Kuzey paralelleri arasında yer almaktadır⁵⁹⁷. Günümüzde Lanzhou Gansu'nun merkez bölgesidir. Jincheng ise Lanzhou'nun eski adıdır ve bu ad ilk kez MÖ I. yüzyılda görülmektedir. Sarı Irmak havzası Lanzhou bölgesi için büyük önem taşımakta olup Lanzhou'ya Chengguan 城關 ilçesi, Qilihe 七里河 ilçesi, Xigu 西固 ilçesi, Anning 安寧 ilçesi, Honggu 紅古 ilçesi Yongdeng 永登 ilçesi, Gaolan 皋蘭 ilçesi, Yuzhong 榆中 ilçesi, Yeni Lanzhou 蘭州新區 ilçesi bağlıdır⁵⁹⁸. Tarihte Lanzhou'nun Wuwei, Zhangye gibi bölgelerden daha sonra önem kazandığını söylenebilir.

Quanrong'lar bölgenin bilinen ilk hakim boylarıydılar⁵⁹⁹. MÖ III.yüzyılda ise Qin Hanedanı'nın sınırlarını Lanzhou bölgesi yakınlarına uzatmış olduğu bilinmektedir. MÖ II.yüzyılın sonlarında Gansu Koridoru'nu Hunlardan ele geçirdikten sonra Çinliler bölgeyi sırayla Longxi 隴西, Tianshui 天水 ve Zhangye'ye bağlamıştır ancak Han İmparatoru Zhaodi 昭帝 (MÖ 87-MÖ 74)"nin hükümdarlığının altıncı yılında (MÖ 81) Jincheng kurulmuş, Gansu Koridoru'ndaki idari bölge sayısı beşe yükselmiştir⁶⁰⁰.

⁵⁹³ Zhang Lan, **a.g.e.**, s.49.

⁵⁹⁴ Feng Guodong, **a.g.e** 2002, s.47. Sun Zhan'ao, bu sayının 6100 olduğunu belirtmektedir bkz: Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.126.

⁵⁹⁵ Zhang Lan, **a.g.e.**, s.49. Feng Guodong, **a.g.e.**, s. 236.

⁵⁹⁶ **JTS**, 40, s.1641 Feng Guodong, **a.g.e.**, s.236.

⁵⁹⁷ Zhang Wenxuan, **Lanzhou Shizhi**, s.1.

⁵⁹⁸ Croddy, **a.g.e.**, s.151-152.

⁵⁹⁹ Deng Ming, **Lanzhou Shihua**, Gansu Wenhua Chuban She, 2007, Lanzhou, s.5.

⁶⁰⁰ Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.466.

Jincheng'in Han Hanedanı yönetiminde idare merkezi Sarı Nehir'e oldukça yakın olan Yongjing 永靖 İlçesinin batısındaki Gucheng 古城 bölgesiydi⁶⁰¹. MÖ 81 yılında Jincheng, Lanzhou'dan Xining'e kadar uzanıyor, Jincheng, Yuzhong, Lingju, Zhiyang 枝陽 ve Haokong 浩空 gibi ilçelere sahipti⁶⁰².

MS III.yüzyılda Batı Jin Hanedanı kontrolünde olan Jincheng'in merkezi Lanzhou'nun doğusundaki Yuzhong bölgesi idi⁶⁰³. Bu dönemde Jincheng'te Yuzhong 榆中, Yunjie 允街, Jincheng, Baitu 白土, Haoqian 浩亶 adlarında beş ilçe bulunmaktaydı⁶⁰⁴. 311 yılından itibaren Jin Hanedanı'nın güçten düşmesi üzerine MS 314 yılında bölgeyi ele geçiren Önceki Liang Hanedanı'nın kurucusu Zhang Shi, Jincheng'i yeniden batıya taşıyarak bugünkü Sarı Irmak havzasında olan Gansu'nun başkenti olan Lanzhou yakınlarındaki Xigu 西固 bölgesinde ilçeyi kurmuştur⁶⁰⁵.

MS IV. Yüzyılda ve MS V. yüzyıl ortalarına kadarki dönemde Önceki Liang, Önceki Qin, Sonraki Liang, Güney Liang, Sonraki Qin ve Batı Qin gibi Gansu'ya hakim olmuş güçler Jincheng bölgesini ele geçirmişlerdir⁶⁰⁶. Önceki Liang Hanedanı yönetimi zamanında Jincheng bölgesi, bugünkü Lanzhou'nun güneybatısında idi⁶⁰⁷. 430'da Tuyuhun saldırısına da uğrayan bölge 439'da Tabgaçların kontrolü altına girmiştir⁶⁰⁸. Tabgaç döneminde Jincheng'in merkezi Yuzhong bölgesi idi⁶⁰⁹. 535 yılından sonra Batı Wei hakimiyetine geçen bölgenin merkezi bugün Lanzhou'nun güneybatısında yer alan Zicheng 子城 idi⁶¹⁰.

⁶⁰¹ Feng Shengwu, **a.g.e.**, s.25.

⁶⁰² Xiong, **a.g.e.**, s. 256 Zhang Wenxuan, **Lanzhou Shizhi**, s.2.

⁶⁰³ Xiong, **a.g.e.**, s. 256.

⁶⁰⁴ **JS**, 14, s.433.

⁶⁰⁵ Feng Shengwu, **a.g.e.**, s.26.

⁶⁰⁶ Deng Ming, **a.g.e.**, s.5. Jia Zhuo vd. **Sichou Zhilu Yanxian de Lanzhou Chengshi Kongjian Yanbian Ji Qi Yingxiang Yinsu**, 2022, s.314. Zhang Wenxuan, **Lanzhou Shizhi**, s.2.

⁶⁰⁷ Xiong, **a.g.e.** s.256.

⁶⁰⁸ Deng Ming, **a.g.e.**, s.7.

⁶⁰⁹ Xiong, **a.g.e.**, s.256 Deng Ming, **a.g.e.**, s.7.

⁶¹⁰ Xiong, **a.g.e.**, s.256.

581 yılından sonra Sui yönetimi altına geçen Jincheng bölgesi yeniden kuruldu⁶¹¹. 583 yılında Jincheng kaldırıldı yerine Lanzhou kuruldu⁶¹². Jincheng bu dönemde artık bir ilçe adı oldu⁶¹³. Bu dönemde Lanzhou'ya dört ilçe bağlı idi⁶¹⁴. Sui hanedanı yıkılmadan hemen önce Jincheng kaldırıldı ve adı Wuquan 五泉 olarak değiştirildi⁶¹⁵. Wuquan'ın merkezi bugünkü Lanzhou idi.⁶¹⁶ Jincheng ve Didao olmak üzere iki ilçenin yönetimi Wuquan'a bağlıydı⁶¹⁷. 617 yılında Sui Hanedanı yıkılmak üzereyken Jincheng'de Xue Ju 薛舉, Xue Rengao 薛仁果 gibi isimler asker toplayarak Longxi bölgesini ele geçirip "Batı Qin" hanedanı'nı ilan etseler de 618 yılında hakimiyetini sağlayan Tang Hanedanı 619 yılında 'Batı Qin Hanedanı'na son vermiştir⁶¹⁸. Bölgeyi ele geçiren Tang Hanedanı'nın bu zaferi iktidarı ele geçirdikten sonra ilk büyük başarılarından biri olmuştur. Tang Hanedanı, bölgeyi ele geçirir geçirmez bölgenin adını Lanzhou yapmıştır⁶¹⁹. Taizong'un yaptırdığı 627 yılındaki idari düzenleme ile Lanzhou bölgesinin Longyou Yolu adlı yönetim biriminin içinde olduğu görülmektedir⁶²⁰. VII. ve VIII. Yüzyıllarda ticaret ağının sık olduğu Lanzhou bölgesi aynı zamanda önemli bir askeri üs bölgesi idi⁶²¹. Lanzhou'nun 742 yılında adı Jincheng yapılmıştır, 758 yılında Jincheng'in adı yeniden Lanzhou yapılmıştır⁶²². 763'ten sonra Tibetliler tarafından ele geçirilen bölge 851 yılında Guiyi Ordusu tarafından ele geçirilmiştir⁶²³. X.yüzyılda Tibetliler halen Lanzhou'da görülmekte iken 1036 yılında Lanzhou bölgesi Tangutların kontrolü altına girmiştir⁶²⁴.

⁶¹¹ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.126. Wu - Chen, **a.g.e.**, s.656.

⁶¹² Kurulan ilçenin bugünkü Lanzhou civarında olması açısından önemlidir bkz: Jia Zhuo vd. **a.g.e.** s.314.

⁶¹³ Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.126.

⁶¹⁴ Deng Ming, **a.g.e.**, s.7.

⁶¹⁵ Xiong, **a.g.e.**, s.256.

⁶¹⁶ Xiong, **a.e.**, s. 256.

⁶¹⁷ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.126.

⁶¹⁸ Deng Ming, **a.g.e.**, s.32. Kavala, **a.g.e.**, s.125.

⁶¹⁹ Xiong, **a.g.e.**, s. 256.

⁶²⁰ **XTS**, 40, s.1039. Wu - Chen, **a.g.e.**, s.656.

⁶²¹ Jia Zhuo, vd. **a.g.e.**, s.314.

⁶²² Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.136. Xiong, **a.g.e.**, s.256.

⁶²³ Rong Xinjiang, **a.g.e.**, s.40.

⁶²⁴ Deng Ming, **a.g.e.**, s.8.

3.7.1 Jincheng Nüfus Verileri:

Miladın başında Jincheng'in toplam nüfusu da 149.648 kişiden oluşuyordu⁶²⁵

MS II. yüzyılda nüfusun 18 bin civarına düştüğü belirtilmektedir⁶²⁶.

MS III.yüzyılda Han Hanedanı'nın yıkılışından sonra (MS 220) bu nüfus daha da düşmüştür⁶²⁷ Jin Shu'daki kayıda göre III. Yüzyılın sonlarında Jincheng'de 2000 hane bulunmaktaydı⁶²⁸.

609 yılında Jincheng'de 6818 hane bulunmaktaydı⁶²⁹. 10 yıl sonra Tang Hanedanı bölgeyi ele geçirdiğinde ise Jincheng civarında 7.000 haneye rastlanmaktadır⁶³⁰.

VII.yy'da Lanzhou'da Li Shimin (627-649) yönetiminde bölgede 1675 hane, VIII.yy'ın ilk çeyreğinde 4000 hane, VIII.yy'ın ortasında ise 2889 hane, 14.226 nüfus bulunduğu kaydedilmiştir⁶³¹.

3.8 Jiayuguan 嘉峪关

Gansu'nun kuzeyinde 39 ° 48 ' 5 " Kuzey Enlemi 98 ° 12 ' 57 " Doğu Meridyeni arasında bulunan Jiayu Geçidinin güneybatısındaki dağa Jiayu Dağı dendiği için bölgeye Jiayu Geçidi adı verilmiştir⁶³². Jiayu Geçidi'nin kuzeyinde Bei Dağları (Longshou ve Mazong), güneyinde ise Qilian Dağları bulunmaktadır.

Jiayu Geçidi, dönem dönem Jiuquan, Ganzhou ve Liangzhou gibi bağlı olan bölge XIV.yüzyılın sonlarından itibaren Ming Hanedanı yapıları ile bilinse de bölgedeki yapıların tarihi ise daha eskiye gitmektedir.

⁶²⁵ Sun Zhan'ao, **Gansu**, s.61.

⁶²⁶ Zhang Wenxuan, **Lanzhou Shizhi**, s.2.

⁶²⁷ Zhang Wenxuan, **Lanzhou Shizhi**, s.2.

⁶²⁸ **JS**, 14, s.433.

⁶²⁹ Feng Guodong, **a.g.e.**, s.46.

⁶³⁰ Sun Zhan'ao, **Gansu.**, s.126.

⁶³¹ **XTS**, 40, s. 1042. Feng Guodong, **a.g.e.**, s.236.

⁶³² Jiayu Dağı, Qilian Dağının kuzey yamaçlarında bulunan güneydoğu-kuzeybatı yönünde 60 li uzanmaktadır. Xue Changnian, **a.g.e.**, s. 3. Ren Jun vd. **Urban Expansion and Growth Boundaries in an Oasis City in an Arid Region: A Case Study of Jiayuguan City, China**, 2019, s.4.

MÖ II.yüzyılda Han Hanedanı tarafından yapılan sed inşaatları, ticaret yolların rotasında bulunduğu için konaklama yerleri, MS III-VI.yüzyıllar arasında inşa edilen Jiayu Dağı'nın etrafındaki konaklar, Daocu ve Budist dini yapılar ve mağara kabartma resimlerinin varlığını bunun örneklerindendir⁶³³. Sanat faaliyetleri açısından pek çok miras barındıran Jiayu Dağı etrafında yapılmış önemli yapılarından birisi Kuzey Wei Hanedanı tarafından inşa edilmiş olan Wenshu Tapınağı 文殊寺 olmuştur⁶³⁴.

Jiayuguan bölgesinin Gansu Koridoru'nun iklim şartları ve siyasi istikrarına bağlı olarak nüfusu artıp azalmıştır. Örneğin dokuzuncu yüzyılda Jiayuguan'ın nüfusu Gansu Koridoru'nda yaşanan savaşların sıklığı ve siyasi iktirarsızlığı nedeniyle oldukça azalmıştır⁶³⁵.

Bugün bilinen Jiayu Geçidi inşaatı ise, 1372 yılında Ming Çinlileri tarafından inşa edilmeye başlanmıştır. Jiayu geçidinin duvarlarının yüksekliği 11,7 metre, çevresi 733,3 metre olup 33.500 metrekareden fazla alanı kaplamaktadır⁶³⁶. Jiayu geçidi Çinliler tarafından inşa etmenin amacı bölgenin ve Türkistan sahasının kontrolünü sağlamak istemeleri ve kuzeydeki Moğol tehdidine karşı önlem almak istemelerinden kaynaklanmaktadır⁶³⁷. 1394 yılında Jiayuguan inşası tamamlanmış ve geçit Jiuquan/Suzhou bölgesindeki askerlerinin kontrolüne verilmiştir⁶³⁸.

⁶³³ Xue Changnian **a.g.e.**, s.7.

⁶³⁴ Xue Changnian **a.g.e.**, s.3.

⁶³⁵ Xue Changnian **a.g.e.**, s.4.

⁶³⁶ Fan Shimin, Li Jinglin (ed). **Zhonghua Guobao da Cidian** Shenyang, 1997, s.400

⁶³⁷ Xue Changnian, **a.g.e.**, s.4. Dong Guanghui vd. **Climate-driven desertification triggered the end of the Ancient Silk Road**, Climate Of Past, 2020, s.8.

⁶³⁸ Xue Changnian, **a.g.e.**, s.4.

SONUÇ

Gansu Koridoru en az 5000 yıllık tarihi ile büyük önem taşıyan bir bölgedir. Qilian Dağlarından aşağıya doğru inen Shiyang, Hei ve Shule nehirlerinden beslenen Gansu Koridoru'nda en az 5000 yıldır tarım ve hayvancılık yapılabilmektedir. İlk kez 5000 yıl önce gözüken ve bugün Çince imlerle adlandırılmış olsa da muhtemelen Tibet ya da İç Asya'da yaşayan halkların ürünleri olan Majiayao, Xichengyi, Dongjiatai, Siba, Machang gibi arkeolojik kültürler Gansu'nun ilk tarihi kalıntılarıdır.

MÖ III.yüzyıldan sonra ise Gansu Koridoru, Türklerin, Çinlilerin ve Tibetlilerin tarihleri açısından büyük bir önem kazanmaya başlamıştır. Zamanla ticaret ile daha da zenginleşmiş bu bölgeye Türkler, Çinliler, Tibetliler ve Moğollar gibi milletler hakim olmuştur. Bu milletler Gansu'daki kültürel hayata katkıda bulunmuş, tarım ve hayvancılık yapıp, şehirler, dini yapılar ve sulama kanalları inşa ederek bölgeyi kalkındırıp kendi hakimiyetlerini güçlendirmek istemişlerdir. Gansu Koridoru'nun bugün en önemli kültürel mirasları Çin Seddi, Mogao Mağarası ve Jiayu Geçidi gibi yerlerdir.

Gansu Koridoru'nun tamamını ya da bir kısmını ele geçiren Türk devletleri Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar olmuştur. Bundan dolayı Gansu'nun eski Bir Türk yurdu olduğu ifade edilebilir. Bu listeye Wusunlar, Tabgaç ve Kuzey Liang gibi hanedan yönetimleri eklenerek Gansu'daki Türk tarihi araştırmalarına dahil edilebilirler. Gansu Koridoru Türklerin eline geçtiği zaman ise koyun ve at gibi hayvanlarını otlatmak adına uygun ve suyu bol otlaklar bulan Türkler en büyük silahları olan oklarını yapmak için koridorun güneyinde bulunan Qilian Dağları ve Yanzhi Dağı'nın otlakları sayesinde kerestecilik yapma imkanına sahip oluyorlardı. Bu bölgenin kaybı ile Çinlilerle olan siyasi ve askeri mücadelelerinde Türkler için büyük bir kayıp olmuştur.

Çinliler, MÖ III.yüzyılda Gansu'nun doğusunda yer alan Longxi bölgesini ele geçirmiş olsalar da Gansu Koridoru'nu ancak MÖ II.yüzyılın son çeyreğinden sonra ele geçirebilmişlerdir. MÖ 121'den sonra Çinliler Gansu'da Dunhuang, Jiuquan, Liangzhou, Zhangye gibi yerlerde şehirler kurarken Türkler de Liangzhou yakınlarında Guzang'ı kurmuştur. Gansu'da Çin dönemi öncesinde Yuezhiler ve Hunlar Gansu Koridoru'nda hayvancılık ağırlıklı bir hayat sürerken, Çinliler bölgenin ana geçim kaynağını tarım yapmaya çalışmıştır.

Tarım bölgenin ana geçim kaynağı olduktan sonra bölgeyi ele geçiren Hun ya da Xianbei kökenli beyler şehir hayatına katkı sağlamakla birlikte hayvancılığa daha fazla meyilli oldukları için koridorda yer alan tarım arazilerin kullanımında ise bir düşüş yaşanması Çin kaynaklarının Gansu bölgesine dair ifadelerine yansımıştır.

MÖ II.yy'dan itibaren Gansu Koridoru'nda kurulan bölgelerin isimlerinin ve konumlarının tarih boyunca sık sık değiştiği görülmektedir. Dunhuang'ın adı bazı zamanlar Shazhou, Zhangye'nin adı Ganzhou, Jiuquan'ın adı Suzhou, Wuwei'nin adı Liangzhou, Lanzhou'nun adı ise Jincheng idi. Bu yönetim merkezlerinin idari yetkilerinin bazen genişletildiği bazense daraltıldığı görülmektedir. Eyalet ve ilçelerin idari kapsamı kullanılan isimler Gansu Koridoru tarihi araştırmalarında Çince kaynaklardaki eyalet kayıtlarına bakılarak dikkat ile takip edilmesi gereken bir detay olmalıdır.

Bir devletin ya da bir topluluğun Gansu Koridoru'nu elinde tutmanın faydası siyasi, askeri ve ekonomik açıdan büyüktü. Örneğin Çinlilerin batıya açılan kapısı Gansu idi. Bu nedenle Çinliler MÖ II.yy'ın sonlarından itibaren Gansu Koridoru'nda askeri üsler kurup, sed inşa ettirmişlerdir. Askeri önlemlerin yanı sıra ziraati faaliyetlerini de büyütmek isteyen Çinliler bölgede sulama kanalı inşa ettirerek bölgeyi kalkındırmak istemişlerdir. Bu inşaat faaliyetlerinin yanı sıra Çin içlerinden insanları zorla göç ettirip bölgeyi Çinileştirmek istemişlerdir. Bu bölgeyi Çinlilerin elinde tutması demek ticaret yollarının kontrolünü sağlamanın haricinde Tibetlilerle Türklerin birleşip Çin'e saldırmasını engellemek anlamına da gelmekteydi. Böylece bir devlet Gansu Koridoru'nu ele geçirdiğinde rakibinin güçlenmesine de darbe vurmuş oluyordu.

Gansu hakimiyeti Çinlilerin elinde olduğu zamanlarda bile Türkler ve Tibetliler zaman zaman Gansu'yu yağmalamakta idiler. VII. – VIII. yüzyıllar bu türden yağma faaliyetlerinin en çok görüldüğü dönemlerdir. Türkler ve Tibetliler Gansu'daki Zhangye ve Liangzhou bölgeleri gibi hayvancılığa uygun yerleri yağmalayarak büyük bir gelir elde ediyorlardı.

Türklerin Gansu Koridoru'ndaki siyasi varlıkları en geç MÖ II.yy'da Hun döneminde başlamış, V-VII.yy'lar arasında Kuzey Liang, Tabgaçlar, Göktürkler ile devam etmiş, IX.yy- XI yy arasında Gansu'da son olarak Uygurlar görülmüştür. Gansu Koridoru Çinlilerin ya da Tibetlilerin hakimiyetine geçtiği dönemlerde Türkler Gansu'da bulunmaya devam ediyorlardı.

Gansu'da Uygur hakimiyetinin sona erip Tangut hakimiyetinin başladığı 1036 senesi Eski Türk tarihi araştırmalarındaki Gansu Koridoru bölgesinin yerini sona erdirmektedir. Bundan sonraki dönemde Türkler, Sarı Uygur vb. adlarla Gansu'da bulunmaya devam etseler de hakimiyetleri Hun-Göktürk-Uygur döneminde olduğu kadar güçlü olmayacaktır. Tangutların ardından Gansu Koridoru'na XIII.yy'da Moğollar, XIV.yy'nın sonlarında Çinliler, XVII.yy'nın ortalarında Mançular ve 1912'den itibaren de Çinliler bölgenin yeniden hakimi olmuştur.

Hunların, Göktürklerin ve Uygurların hakimiyet kurdukları sahalardan biri olduğu için Türk tarihi araştırmalarında büyük bir öneme sahip olan Gansu ve Gansu Koridoru için bundan sonra yapılacak olan araştırmalarda Shi Ji, Han Shu, Hou Han Shu, Bei Shi, Jiu Tang Shu, Xin Tang Shu, Zizhi Tongjian, Xihe Jiushi gibi Çin kaynaklarından faydalanılmasının yanı sıra güncel tarih, arkeoloji ve coğrafya alanlarında yapılan Gansu çalışmaları da takip edilmelidir.

KAYNAKÇA

Çin Kaynakları

Shi Ji 史記	Zhonghua Shuju 中华书局, Beijing, 1959.
Han Shu 漢書	Zhonghua Shuju 中华书局, Beijing, 1962.
Hou Han Shu 後漢書	Zhonghua Shuju 中华书局, Beijing, 1965.
Zhou Shu 周书	Zhonghua Shuju 中华书局, Beijing, 1974.
Sui Shu 隋書	Zhonghua Shuju 中华书局, Beijing, 2018.
Jin Shu 晉書	Zhonghua Shuju 中华书局, Beijing, 1975.
Bei Shi 北史	Zhonghua Shuju 中华书局, Beijing, 1974.
Jiu Tang Shu 舊唐書	Zhonghua Shuju 中华书局, Beijing, 1975.
Xin Tang Shu 新唐書	Zhonghua Shuju 中华书局, Beijing, 1975.
Zizhi Tongjian 資治通鑑	Zhonghua Shuju 中华书局, Beijing, 1976.

Çince Araştırma Eserleri

- Cao Na 曹娜, Lei Zhongsheng 雷中生, Yuan Daoyang 袁道阳, Liu Xingwang 刘兴旺.: "Gongyuan 180 Nian Gansu Biaoshi 公元 180 年甘肃表氏地震考", **Dizhen Kao 地震考**, 2013.
- Cheng, Nina 程妮娜(ed.): **Zhongguo Difang Shigang 中国地方史纲**, Jilin Daxue Chuban She 吉林大学出版社, Jilin 吉林, 2007.
- Deng Ming 邓明.: **Lanzhou Shihua 兰州史话**, Gansu Wenhua Chuban She 甘肃文化出版社, Lanzhou 兰州 /Gansu 甘肃, 2007.
- Du Yu 杜瑜.: **Han Tang Hexi Chengshi Chutan 汉唐河西城市初探**, Lishi Dili 历史地理》, 1990- 7.
- Fan Shimin, 范世民, Li Jinglin, 李荆林 (ed) .: **Zhonghua Guobao da Cidian Shenyang 中华国宝大辞典**.沈阳, Liaoning Jiaoyu Chuban She 辽宁教育出版社, 1997.
- Feng Shengwu 冯绳武.: **Gansu Dili Gailun 甘肃地理概论**, Gansu Jiaoyu Chuban She 甘肃教育出版社, Gansu 甘肃, 1989.
- Feng Guodong 冻国栋.: **Zhongguo Renkou Shi di er juan Sui Tang Wudai Shiqi 中国人口史第二卷隋唐五代时期**, Fudan Daxue Chuban She 复旦大学出版社, Shanghai 上海, 2002.
- Gai Zhiyi 盖志毅.: **Xiongnu de Shengtai Wenming Jiqi Xiandai Xizai 匈奴的生态文明及其现代价值**, Qianyan 前沿, 5, 283, 2011.
- Gao Shengrong 高生荣, Kang Fuming 康付明.: **Guazhou Shihua 瓜州史话**, Gansu Wenhua Chuban She 甘肃文化出版社, Lanzhou 兰州, 2011.

- Gao Rong 高荣.: “Shang Xing Xiangtong Han Tang Jian Hexi Zoulang Yu Sichou Zhi Lu Maoyi “商性” 相通: 汉唐间河西走廊与丝绸之路贸易”, **Lishi Xiaoxue 历史教学**, 2016. (10), 8-10.
-
- “Yuezhi, Wusun he Xiongnu zai Hexi Huodong 月氏, 乌孙和匈奴在河西的活动”, **Xibei Minzu Yanjiu 西北民族研究**, 3-42, 2004.
- Gong Li 龚莉(ed).: **Dunhuang Shihua 敦煌史话**, Zhongguo Da Baike Quanshu Chubanshe 中国大百科全书出版社, Beijing 北京, 2010.
- Jia Yiken 贾衣肯.: **Meng Tian Suo Zhu Changcheng Weizhi Kao 蒙恬所筑长城位置考**, Zhongguo Shi Yanjiu Zazhi Chubanshe 中国史研究杂志社出版社, 2006.
- Jia Zhuo 贾卓, Wang Yujie 王玉洁, Cao Huihui 曹辉 辉, vd.: “Sichou Zhilu Yanxian de Lanzhou Chengshi Kongjian Yanbian Ji qi Yingxiang Yinsu 丝绸之路沿线的兰州城市空间演变及其影响因素”, **Di Si Ji Yanjiu 第四纪研究**, 42(1), 2022, 311-324.
- Lin Gan 林幹.: **Xiongnu Shi 匈奴史**, Neimenggu Chubanshe 内蒙古出版社, Neimenggu 内蒙古, 2007.
- Li Zongjun 李宗俊.: **Tang Qianqi Xibei Junshi Dili Wenti Yanjiu 唐前期西北军事地理问题研究. 中**, Zhongguo Kexue Chubanshe 国社会科学出版社, Beijing 北京, 2015.
- Li Xiaoyan(ed) 李晓燕.: **Liangzhou Shihua 凉州史话**, Gansu Wenhua Chubanshe 甘肃文化出版社, Lanzhou 兰州 /Gansu 甘肃, 2011.

- Lin Zhong 林众 (Ed) : **Zhonghua Luyou Tongdian Shang** 中华旅游通典-上. Shehui Kexue Wenxian Chubanshe 社会科学文献出版社, Beijing 北京, 2004.
- Liu Xingying 刘星营.: **Sui Tang Shiqi Neidi Yu Tujue de Renkou Qianyi** 隋唐时期内地与突厥的人口迁移, *Zhongzhou Xuekan* 中州学刊, 40-04, 2018.
- Liu Kun 刘琨, Shi Yucheng 石玉成, Lu Yuxia 卢育霞, Qiu Guorong 裘国荣: Yumen Guan Duan Han Changcheng Qiang ti Jiegou Kangzhen Xingneng Yanjiu 玉门关段汉长城墙体结构抗震性能研究, **Shijie Dizhen Gongcheng** 世界地震工程, 1, 2010, 47-52.
- Liu Yi 刘毅, Yang Yu 杨宇, Li Li 李莉.: Lishi Shiqi Zhongguo Zhongda Ziran Zaihai Haishikong Fen yitiezhen 历史时期中国重大自然灾害时空分异特征, **Dili Xuebao** 地理学报, 67-3, 2012, 291-300.
- Luo Xiaoling 罗晓玲, Li Yanying 李岩瑛, Cheng Hua 成华, Li Lingping 李玲萍.: Hexi Zoulang Dizhi Zaihai Chengyin Fenxi Yufangzhi Duice 河西走廊地质灾害成因分析与防治对策, **Zaihai Xue** 灾害学, 20-3, 2005, 103-107.
- Maeda Masana 前田正名.: **Hexi Lishi Dili Xue Yanjiu**, 中国藏学出版社, *Zhongguo Zangxue Chubanshe* 中国藏学出版社, Beijing 北京, 1993.
- Mei Xinlin 梅新林.: **Zhongguo Gudai Wenxue Dili Xingtai Yuyanbian** 中国古代文学地理形态与演变, *Fudan Daxue* 复旦大学, Shanghai 上海, 2004.
- Shao Wenlong 邵文龙 (ed) .: **Gansu Shengzhi di er Juan Dashiji** 甘肃省志第二卷 大事记, *Gansu Renmin Chubanshe* 甘肃人民出版社, Lanzhou 兰州/Gansu 甘肃, 2017.
- Shang Xinli 尚新丽.: "Xi Han Shi Qi Xiongnu Renkou Shuliang Bianhua Li Ce" 西汉时期匈奴人口数量变化蠡

- 测’ ’ , **Renkou yu Jingji** 人口与经济 2006,2, 155.
- Shi Ding 施丁 Shen Zhihua 沈志华.: **Zizhi Tongjian Da Cidian** 资治通鉴大辞典, Jilin Renmin Chuban She 吉林人民出版社, Jilin 吉林, 1994.
- Shu Cheng 舒成.: **Dunhuang Shi Nongye Fazhan Wenti Yu Duice Yanjiu** 敦煌市农业发展 问题与对策研究, **4, 27, 2012.**
- Su Yumin 苏裕民.: “Handai Lingju Guzhi Li Ce 汉代令居故址蠡测.”, **Shoucang** 收藏, 4, 1998.
- Sun Zhan’ao 孙占鳌.: **Gansu Jianshi** 甘肃简史, Lanzhou Daxue Chuban She 兰州大学出版社, Lanzhou 兰州 /Gansu 甘肃, 2020.
- **Jiuquan Shizhi** 酒泉市志, Lanzhou Daxue Chuban She 兰州大学出版社, Lanzhou 兰州, 2008.
- Sun Shouzhong 孙守忠 (ed). : **Yumen Shihua** 玉门史话, Gansu Wenhua Chuban She 甘肃文化出版社 Lanzhou 兰州/ Gansu 甘肃, 2006.
- Xue Changnian 薛长年.: **Jiayuguan Shihua** 嘉峪关史话-甘肃文化出版社, Gansu Wenhua Chuban She 甘肃文化出版社, Lanzhou 兰州/ Gansu 甘肃, 2007.
- Xiqiang Xiao 肖奚强(ed). : **Zhongguo Dili Changshi** 中国地理常识 - **Common Knowledge About Chinese Geography (2th Edition)**, Shanxi Shifan Daxue Chuban Zong She Youxian Gongsi 陕西师范大学出版总社有限公司, Beijing 北京, 2015.
- Wang Xiaofeng 王效锋.: **Tang Dai Zhongqi Zhangzheng Wenti Yanjiu** 唐代中期战争问题研究, Shaanxi Normal University, 2012.

- Wang Binbin 王斌斌.: **Hexi Zoulang Yu Handai Xibei Biangang Jing Lüe Yanjiu** 河西走廊与汉代西北边防经略研究, Yangzhou Daxue 扬州大学, Jiangsu/Yangzhou 江苏/扬州, 2014.
- Wang Li 王黎.: **Han Tang Sichou Zhangye Duan Daolu Ji Yangxian Yizhi**, 汉唐丝路张掖段道路走向, MA Thesis, Xibei Shifan Daxue 西北师范大学, 2018.
- Wei Junjie 魏俊杰.: “Shiliu Guo Jiangyu Zhengqu Yanjiu 十六国时期司州地区政区沿革”, **Lishi Dili 历史地理**, 2012, 1: 109-129.
- Wei Zhudeng 魏柱灯, Fang Xiuqi 方修琦, Su Yun 苏筠, Xiao Lingbo 萧凌波: “Guoqu 2000 Nian Qihou Bianhua Dui Zhongguo Jingli Yu Shehui Faxian Yingxiang Yanjiu Zhongshu 过去 2000 年气候变化对中国经济与社会发展影响研究综述”, **Diqiu Kexue Jinzhan 地球科学进展**, 29 (3), 2014, 336.
- Wang Yizhou 王一舟, Zhang Huiping 张会平, Yu Jingxing 俞晶星, Zhang Zhuqi 张竹琪, Zheng Wenjun 郑文俊, Zheng Dewen 郑德文.: “Qilian Shan Hongshuibai He Liuyu Dimao Tezheng Jiqi Gouzao Zhishi Yiyi 祁连山洪水坝河流域地貌特征及其构造指示意义”, **di si ji yanjiu 第四纪研究**, 33(4), 2013, 737-745.
- Wu Rengxiang 吴初骧.: **Hexi Hansai Diocha Yu Yanjiu**, 河西汉塞调查与研究, Wenwu Chubanshe 文物出版社, Beijing 北京, 2005.
- Wu Zuolai 吴祚来 - Chen Hongren 陈宏仁 (ed.) .: **Zhongguo Keyou Wenhua Da Cidian**. 中国旅游文化大辞典, Jiangxi Meishu Chubanshe 江西美术出版社, Jiangxi 江西, 1994.
- Wang Ka 王卡- -Guiping Wang 汪桂平 (Ed) Hai Bo 海波.: **《Zhongguo Bentu Zongjiao Yanjiu 中国本土宗教研究》 Hexi Zoulang Fojiao Wenhua Tezheng De Xingcheng** 河西走廊佛教文化区位特征的形成, Shehui Kexue Wenxian Chubanshe 社会科学文献出版社, 2019.

- Wang Wei 王伟.: “Ziran Zaihai Dui Xiongnu Dui Xiongnu Guojia Neibu Guanxi de Yingxiang Qian Xi 自然灾害对匈奴国家内部关系的影响浅”, *Changji Xueyuan Xuebao* 昌吉学院学报, 2011.
- Yang Qing 杨青.: **Suzhou Shihua** 肃州史话, Gansu Wenhua Chuban She 甘肃文化出版社, Lanzhou 兰州 /Gansu 甘肃, 2007.
- Yang, Yishi - Zhang, Shanjia - Oldknow, Chris - Qiu, Menghan - Chen, Tingting - Li, Haiming - Yifu, Cui - Ren, Lele - Chen, Guoke - Wang, Hui - Dong, Guanghui. : **Hexi Zoulang Shiqiang Wenhuan Niandai de Wanshan Ji Qi Dui Chongxin Pinggu Renyu Huanjing Guanxi de Qishi** 河西走廊史前文化年代的完善及其对重新评估人与环境关系的启示, 2019.
- Yang Yongsheng 杨永生.: **Jiuquan Wenwu Conggao** 酒泉文物丛稿 , Gansu Renmin Chuban She 甘肃人民出版社, Gansu 甘肃, 2014.
- Yan Yuanliang 颜元亮.: **Zhongguo Lidai Yishuidaibing Ji Qi Shuli Gongcheng Shi** 中国历代以水代兵及其水利工程史, Zhongguo Shuli Shudian Chuban She 中国水利水电出版社, Beijing 北京, 2022.
- Zhang Lan 张兰.: **Ganzhou Shihua** 甘州史话, Gansu Wenhua Chuban She 甘肃文化出版社, Lanzhou 兰州 /Gansu 甘肃, 2010.
- Zhang Zexian 张泽贤.: “Han Tang Jian Hexi Zoulang Diqu Nong mu Shengcan 汉唐间河西走廊地区农牧生产述略”, **Zhongguo Shi Yanjiu** 中国史研究, 1, 1998, 38-52.
- Zhang Xuerong 张学荣.: Liangzhou Shiku Ji Youguan Wenti 凉州石窟及有关问题, **Dunhuang Yanjiu** 敦煌研究 1993, (4), 47-60.

- Zhang Junli 张军利(ed).: **Gansu Shi Di Kao Shu** 甘肃史地考述, Tianjin Chuban Chuanmei Jutian 天津出版传媒集团, Tianjin 天津, 2018.
- Zhang Wenxuan 张文轩 (ed).: **Lanzhou Shizhi - Fangyan Zhi** 兰州市志 • 方言志, Lanzhou Daxue Chuban She 兰州大学出版社, Lanzhou 兰州, 2002.
- Zhongguo He Hu Dadian》 **Zhongguo He Hu Dadian, Xibei Zhu He Juan** 中国河湖大典, 西北诸河卷, Zhongguo Shuili Shuidian Chuban She 中国水利水电出版社, Beijing 北京, 2014.
- **Zhongguo Hehu Dadian Huang He Juan** 中国河湖大典. 黄河卷, Zhongguo Shuili Shuidian Chuban She 中国水利水电出版社, Beijing 北京, 2014.

İngilizce Yazılmış Araştırma Eserleri

- An, Dong - Du, Yiheng - Berndtsson, R. - Niu, Zuirong -Zhang, Linus Tielin - Yuan, Feifei.: "Evidence of climate shift for temperature and precipitation extremes across Gansu Province in China". **Theoretical and Applied Climatology**, 139, p.1137-1149.
- Aydemir, Hakan.: The Reconstruction of The Name Yuezhi 月氏 / 月支, **International Journal of Old Uyghur Studies**, 1/2, 2019: 249-282.
- Bai Shouyi.: **An Outline History of China**, Foreign Languages Press, Beijing, 2005.
- Barfield J Thomas. : **The Perilous Frontier Nomadic Empires and China 221 BC to AD 1757**, Blackwell Publishers, Cambridge/ Massachusetts, 1992.
- Borjigin, Otgon.: A Brief Introduction to the Historical Relics of the Hexi Corridor from the Time of the Mongol Empire, **Mongolia Society**. Mongolian Studies, Vol. 34 2012, pp. 77-85.

- Beckwith I, Christopher : **The Empire of Silk Road A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present**, Princeton University Press, Oxford Street, Woodstock/United Kingdom, 2011.
- - **The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages**, Princeton University Press, Oxford Street, Woodstock/United Kingdom, 2007.
- Bielenstein, Hans : **Chinese Historical Demography A.D. 2-1982** Museum of Far Eastern Antiquities (Östasiatiska museet) Bulletin No 59, Stockholm, 1987.
- Cao Shuji : **The Population History of China (1368–1953)** Brill, Boston / Leiden, 2024.
- Cheng Changyu : "Resource in Qilian Mountainous region and its influence on eco-environment of Hexi Corridor", **Chin. Geograph.Sc.** 6, 247–258. 1996.
- China Handbook Editorial Committee: **Geography, (1th Edition)** Beijing Foreign Press, Beijing, 1983.

History, (1th Edition) Beijing Foreign Press, Beijing, 1982.
- Chen Hao.: **A History of the Second Türk Empire (ca. 682-745 AD)**, Brill, Boston/Leiden, 2021.
- Chen, Yunzhen - Syvitski, Jaia - Gao, Shu - Overeem, Irina - Kettner, Albert.: "Socio-economic Impacts on Flooding: A 4000-Year History of the Yellow River, China". **Ambio.** 2012, 41. 682-98.
- Jingsheng Chen, Feiyue Wang, Michel Meybeck, Dawei He, Xinghui Xia, Litian Zhang.: Spatial and temporal analysis of water chemistry records (1958–2000) in the Huanghe (Yellow River) basin, **Global Biogeochemical Cycles**, 19,3, 2005.

- Crespigny de, Rafe.: **Imperial Warlord: A Biography of Cao Cao, 155-220 AD** (Sinica Leidensia), Brill, Boston/Leiden, 2010.
- Croddy, Eric.: **China's Provinces and Populations A Chronological and Geographical Survey**, Springer, Switzerland, 2022.
- Da, Fuwen - Chen, Xingpeng - Jinghui, Qi.: "Spatiotemporal Characteristic of Land Use/Land Cover Changes in the Middle and Lower Reaches of Shule River Basin Based on an Intensity Analysis". **Sustainability**, 2019.
- Dani, A.H, Masson, V.M (ed).: **History of Civilizations of Central Asia Volume I The dawn of civilization: earliest times to 700 b.c**, UNESCO Publishing, Paris, 1996.
- Dien, Albert E, Knapp, N Keith(ed). : **The Cambridge History of China Volume 2 The Six Dynasties, 220–589**, Cambridge University Press, 2019.
- Di Cosmo, Nicola.: **The Ancient China and Its Enemies**, (1th Edition), Cambridge University Press, London, 2002.
- Di Cosmo, Nicola - Oppenheimer. Clive - Büntgen Ulf.: "Interplay of environmental and socio-political factors in the downfall of the Eastern Türk Empire in 630", **Climatic change**, 145, p.383-395. 2017.
- Di Cosmo N - Wyatt, Don J ed.: **Political Frontiers, Ethnic Frontiers, and Human Geographies in Chinese History**, Routledge, London, 2003.
- Dormos Manfred - Gongbing Peng.: **The Climate of China** (1TH Edition), Springer, Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 1988.
- Dong, Guanghui - Wang, Leibin - Zhang, David - Liu, "Climate-driven desertification triggered the end of the Ancient Silk Road". **Climate Of Past**, 2020.

- Fengwen - Yifu, Cui - Zhilin,
Shi - Chen, Fahu:
Fei, Jie - Zhou, Jie - Hou,
Yongjian: "Circa A.D. 626 volcanic eruption, climatic cooling, and the collapse of the Eastern Turkic Empire", **Climatic Change**. 81. 469-475., s.469-475, 2007.
- Ganiev Rustam - Kukarsih
Vladimir.: Climate Extremes and the Eastern Turkic Empire in Central Asia, **Climatic Change**. 149. 10. 2018.
- Gao, Mingjun - Li, Yu.: **Historical Records Dataset on Human Activity in the Hexi Corridor of China (from Neolithic to Qing Dynasty)**, 2023.
- Ge Quansheng - Tang
Qihong.: **Atlas of Environmental Risks Facing China Under Climate Change**, Springer Singapore, Singapore, 2018.
- He Xingliang – Guo
Hongzhen.: **A History of Turks**, China Intercontinental Press, China Intercontinental Press, Beijing, 2008.
- Huo, Wei : **On the Joint Creation of 'Silk Road of the Plateau' by Ancient People of All Ethnic Groups on the Qinghai-Tibet Plateau**, 2021
.
- Hucker O, Charles. : **China's Imperial Past An Introduction to Chinese History and Culture**-Stanford University Press, California/Usa, 2022.
- Hanshou Zhu, Jun Zhai,
Peng Hou, Haifeng
Gao,Yingli He, Diandian Jin
and Ningning Xu. : "Divergent trends of ecosystem status and services in the Hexi Corridor", **Frontiers in Environmental Science**, 2022.
- Jiu J.Jiao. : "Crescent Moon Spring: A Disappearing Natural Wonder in the Gobi Desert,China", **National Ground Water Association**. 2009.

- Jianxue Xiong, Panxin Du, Guoke Chen, Yichen Tao, Boyan Zhou, Yishi Yang, Hui Wang, Yao Yu, Xin Chang, Edward Allen, Chang Sun, Juanjuan Zhou, Yetao Zou, Yiran Xu, Hailiang Meng, Jingze Tan, Hui Li, Shaoqing Wen. :
James C. Y. Watt, An Jiayao, Angela F. Howard, Boris I. Marshak, Su Bai, Zhao Feng. :
Jianhua Yang; Huiqiu Shao; Ling Pan. :

Jessica C.A. Lucas Burkhouse.:

K.Tse, Wicky. :

Lewis, Mark Edward. :

Lewis, Mark Edward - Brook, Timothy .:

Li, Xin, - Wei, Wenyu - Ma, Minmin - Lu, Minxia - Du,
- “Sex-Biased Population Admixture Mediated Subsistence Strategy Transition of Heishuiguo People in Han Dynasty Hexi Corridor”, **Frontiers in genetics**, 13, 2022.
- China, Dawn of a Golden Age, 200–750 A.D.**, Metropolitan Museum of Art, New York / Usa, 2004.
- The Metal Road of the Eastern Eurasian Steppe: The Formation of the Xiongnu Confederation and the Silk Road**, Springer, 2020.
- Finding the Tibetans in Ancient History Pre-Historic Era to 200 C.E, **San Jose State University, Master Thesis** 1997.
- The Collapse of China's Later Han Dynasty, 25–220 CE**, Routledge, 2018.
- China Between Empires Northern and Southern Dynasties**, Belknap Press of Harvard University Press, London, England, 2009.
- The Early Chinese Empires: Qin and Han(1th Edition)**, Belknap Press of Harvard University Press, London/England, 2007.
- “Transformation of animal utilization strategies from the late Neolithic to the Han Dynasty in the

- Linyao - Yang, Yishi - Chen, Guoke - Ren, Lele. : Hexi Corridor, northwest China, Zooarchaeological and stable isotopic evidence". **Frontiers in Earth Science**. P.1-11. 10. 2023.
- Lin Meicun .: **Qilian and Kunlun The Earliest Tokharian Loan Words in Ancient Chinese, Bronze Age and Early Iron Age People of Eastern Central Asia**, Vol.1 1998.
- Liu, Benli - Qu, JianJun - Niu, Qing-He - Wang, Jun Zan - Zhang, Kecun. : "Computational fluid dynamics evaluation of the effect of different city designs on the wind environment of a downwind natural heritage site", **Journal of Arid Land**. 6. 10.. 2013.
- Liu, Jie - Tong, Chongxiang - Liu, Jiao - Jiang, Yuan - Zhao, Xiuqin - Zhang, Yuanyuan - Liu, Haican - Lu, Bing - Wan, Kanglin.: **First Insight into the Genotypic Diversity of Clinical Mycobacterium tuberculosis Isolates from Gansu Province, China**. PloS one. 9. e99357. 2014, 10..
- Liu, Yang - Zhilin, Shi-Zhang, Shanjia - Lee, Harry .: Climate Change, Geopolitics, and Human Settlements in the Hexi Corridor over the Last 5,000 Years, **Acta Geologica Sinica**. 94. 612-623. 2020
- Li, Xin - Wei, Wenyu - Ma, Minmin - Lu, Minxia - Du, Linyao - Yang, Yishi - Chen, Guoke - Ren, Lele. : "Transformation of animal utilization strategies from the late Neolithic to the Han Dynasty in the HexiCorridor,northwestChina:Zooarchaeological and stable isotopic evidence", **Frontiers in Earth Science**. 2023.
- Lin Liu, Wei Song , Yanjie Zhang , Ze Han , Han Li, Dazhi Yang, Zhanyun Wang, Qiang Huang.: "Zoning of Ecological Restoration in the Qilian Mountain Area, China", **International Journal of Environmental Research and Public Health**, 2021.

- Li Xifan(ed.): **A General History of Chinese Art. Volume 2 A General History of Chinese Art From the Qin Dynasty to the Northern and Southern Dynasties**, De Gruyter, Berlin, Boston, 2022.
- Ma Libang-Che Xinglong-Zhang Junhui-Fang Fang-Chen Meimei.: "Rural Poverty Identification and Comprehensive Poverty Assessment Based on Quality-of-Life: The Case of Gansu Province (China) ", **Sustainability**, 2019.
- Mostern, Ruth .: **The Yellow River (1th Edition)**, Yale University Press, London & New York, 2021.
- Miller, Bryan K .: **Xiongnu: The World's First Nomadic Empire**. Oxford University Press, 2024.
- Ministry of Water Resources(ed). : the People's Republic of China 中华人民共和国水利, 中国水利 **Water Resources in China**, Beijing.
- Qingge Feng: Water Resources in the Hexi Corridor and Its Cycle, **Sustainability in Food and Water** Springer, 2010, (pp.299-310),
- Qian Guo.: **Beijing. Geography, History and Culture**, ABC-CLIO, Santa Barbara, 2020.
- Ray Huang.: **China A Macro History**, An East Gate Book, New York/Usa, 1990.
- Ren Jun – Liu Jingtian – Guo Wang, - Guan Mao-Bin Huang, Heng Li – Ma Jiaying.: "Urban Expansion and Growth Boundaries in an Oasis City in an Arid Region: A Case Study of Jiayuguan City, China". **Sustainability**. 2019, 12. 210.
- Rhie, Marylin Martin.: **Early Buddhist Art of China and Central Asia, Vol.3(The Western Ch'in in Kansu in the**

- Sixteen Kingdoms Period and Inter-relationship with the Buddhist Art of Gandhara)**, Brill, Boston/Leiden, 2010.
- Rong Xinjiang.: **Eighteen Lectures On Dunhuang**(Translated by Imre Galambos), Brill, Boston-Leiden, 2013.
- Pan, Baotian - Qiong, Li - Hu, Xiaofei- Geng, Haopeng - Gao, Hongshan.: "Bedrock channels response to differential rock uplift in eastern Qilian Mountain along the northeastern margin of the Tibetan Plateau", **Journal of Asian Earth Sciences**. 100. p. 1-, 2015.
- Pan Yihong.: **Son of Heaven and Heavenly Qaghan: Sui-Tang China and its Neighbors**, Center for East Asian Studies Western Washington University, Washington, USA, 1997.
- Pletcher, Kenneth.: **The Geography Of China**, Britanica, New York, 2009.
- Tao Tong.: **The Silk Roads of the Northern Tibetan Plateau during the Early Middle Ages (from the Han to Tang Dynasty): as reconstructed from archaeological and written sources** Bar Publishing, 2013, UK.
- Twitchett, C. Denis (ed).: **The Cambridge History of China, Vol. 3: Sui and T'ang China, 589-906 AD, Part 1**, Cambridge University Press, 1979.
- Twitchett, C. Denis - Fairbank, John K (ed).: **Cambridge History of China Volume 1 Chin and Han Period**, Cambridge University Press, 1986.
- Schaik, Sam van.: **Tibet: A History (1th Edition)**, Yale University Press, London and New York, 2011.
- Schafer, H. Edward.: **The Golden Peaches of Samarkand: A Study of Tang Exotics**, Berkeley, California, 1963.

- Sørensen, Henrik H.: “Guiyijun and Buddhism at Dunhuang: A Year by Year Chronicle,” **Buddhist Road Paper** 4.2 , 2019, pp.3-31.
- Wang Zhenping.: **Tang China in Multi-Polar Asia: A History of Diplomacy and War.** University of Hawaii Press, Honolulu, 2013.
- Wu Guangjian, Pan Baotian, Li Jijun ,Guan Qingyu, Liu Zhigang : “Tectonic-climatic events in eastern Qilian Mountains over the past 0.83 Ma”, **SCIENCE IN CHINA** (Series D) December 2001, Vol. 44 Supp. 251-260.
- Wei Lanhai, Li Hui, Xu Wenkan.: “The separate origins of the Tocharians and the Yuezhi: Results from recent advances in archaeology and genetics”, **International Conference on Tocharian Manuscripts and Silk Road Culture At: University of Vienna,** Vienna, 2013.
- Wenyu Wei, Zhilin Shi, Yongxiu Lu ,Linyao Du Junmin Zhang ,Guomu Zheng and Minmin Ma. : “Alteration in Plant-Based Subsistence and Its Influencing Factors from Late Neolithic to Historical Periods in Hexi Corridor, Northwestern China: Archaeobotanical Evidence”. **Land.** 13. 419, 2024.
- Xiong Cunrui, Victor.: **Historical Dictionary of Medieval China,** The Scarecrow Press, Inc, Lanham, Maryland • Toronto • Plymouth, UK, 2009.
- Xu, Xiwei - Yeats, Robert - Yu, Guihua .: “Five Short Historical Earthquake Surface Ruptures near the Silk Road, Gansu Province”, **Bulletin of the Seismological Society of America.** 100.p. 541-561, 2010.

- Yang Runze.: "A study on the spatial distribution and historical evolution of grotto heritage: a case study of Gansu Province, China.", **Heritage Science**. 11. p.1-15. 2023.
- Yang, Yishi - Zhang, Shanjia -Oldknow, Chris - Qiu, Menghan - Chen, Tingting - Li, Haiming- Yifu, Cui - Ren, Lele - Chen, Guoke - Wang, Hui - Dong, Guanghui. : "Refined chronology of prehistoric cultures and its implication for re-evaluating human-environment relations in the Hexi Corridor, northwest China". **Science China Earth Sciences**, no10, c. 1578-1590, 2019.
- Yan Changzhou, - Zhou, Y. - Song, X. - Duan Hanchen.: "Estimation of areas of sand and dust emission in the Hexi Corridor from a land cover database: An approach that combines remote sensing with GIS". **Environmental Geology**. 57. p.707-713. 2009.
- Yan Hao, Yanjun Wang, Yashan Li, Kexu Cui, Tingting Xue and Shuai Peng.: "Climate regionalization of various wine grape varieties in Hexi Corridor, IOP Conference Series": **Earth and Environmental Science**. 559. 2019.
- Yu Taishan.: **A Study of Saka History**, University of Pennsylvania Department of Asian and Middle Eastern Studies, Usa, 1998.
- Yong Zhang, Qinhua Tian, Xiaohua Gou, Fahu Chen, Steven W. Leavitt, Yousheng Wang : "Annual precipitation reconstruction since AD 775 based on tree rings from the Qilian Mountains Northwestern China", **International Journal of Climatology**. 31. 2011.
- Yoshinori Yasuda. : **Water Civilization: From Yangtze to Khmer Civilizations**, Springer, Tokyo, 2013.

- Yıldırım, Kursat.: "Some Notes on the Missions of Pei Ju", **CHRONICA**, C. XXI, s. 35-41, 2023.
- Youli Li, Jingchun Yang.: "Tectonic geomorphology in the Hexi Corridor, north-west China", **Basin Research**, Volume 10, Issue 3, Sep 1998, p. 345 – 352
- Zhang, Bingyu - Wei, Yingtang -Liu, Ronghua - Tian, Shunzhen - Wei, Kai.: "Hydrological Simulation Study in Gansu Province of China Based on Flash Flood Analysis". **Water**. 2024, 16(3). 488.
- Zhao, Peng - He, Zhibin.: Temperature Change Characteristics in Gansu Province of China. **Atmosphere**. 13. 728, 2022.
- Zhou Xiuqin.: **Zhaoling: The Mausoleum of Emperor Tang Taizong**, University of Pennsylvania Department of Asian and Middle Eastern Studies, Usa, 2009.
- Zhou Xinying - Li, Xiaoqiang - Dodson, John - Zhao, Kelian -Atahan, Pia - Sun, Nan - Yang, Qing. : "Land degradation during the Bronze Age in Hexi Corridor (Gansu, China) ", **Quaternary International - QUATERN INT**. 254. 2012.

Türkçe Araştırma Eserleri ve Kaynak Çevirileri

- Baykuzu, Tilla Deniz. : **An Lu-Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti**, Kömen Yayınları, Konya, 2014.
- Eberhard, Wolfram. : **Çin Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.
- **Çin Simgeleri Sözlüğü**, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2002.
- Ercilasun, Konuralp. : **Türk Tarihinde Asya Hunları**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018.
- Ergin, Muharrem. : **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul, 1982.
- Golden, Peter B. : **Türk Halkları Tarihine Giriş** (Çev: Osman Karatay), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.
- Gülez, Sema Gökgenç. : "Çin'in Tang Dönemi İpek Yolu Yönetim Stratejisinde Geçiş İzni Sistemi: "Guosuo Zhidu (过所制度) ", **Ortaçağ Araştırmaları Dergisi**, 2023, 6.1: 411-426.
- Huang, Chi Huei. : **Tang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri**, Yayınlanmamış Doktora tezi. İstanbul, 1971.
- Kavala, Coşkun Faik. : **Klimatoloji ve Çin Kaynaklarında Gök-Türk Çağında İklim Krizi**, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2024.
- Kırilen, Gürhan: **Bilge Kağan Zamanında Sarı Irmak Kıyısında Türk Heykelleri (721-724)**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017.
- **Göktürklerle Kalan Miras**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022
- Kuzakçı, Başak. : **Soğdlar ve Türkler İpek Yolu'nun Tüccarları ve Hakimleri**, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2024.

- Mızrak, Egemen Çağrı .: **Bozkır Kavimleri M.Ö VII.Yüzyıldan M.S VI.Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.**
- Okay, Bülent .: **Çin Kaynaklarına Göre Sui Tang Hanedanlıkları Döneminde Çin Kültürüne Katkı Sağlayan Orta Asya Kökenli Kişiler, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2022.**
- Otkan, Pulat .: **Tarihçinin Kayıtları "Shi Ji", Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,2018.**
- Ögel, Bahaeddin .: **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi Cilt I-II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.**
- Taşagıl, Ahmet .: **Göktürkler I-II-III, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.**
- **Eski Türk Boyları. - Çin Kaynaklarına Göre (MÖ III.- MS X.asır), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017.**
- **Bozkırın İlk İmparatorluğu Hunlar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2020.**
- Tang Chi .: **"Wei Nehri Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar". Tarih Dergisi. Haziran 1980;(33):215-226.**
- Togan, A. Zeki Velidi: **Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16.Asra Kadar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.**
- Tsai, Wen Shen.: **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar 840-900, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Taipei, 1967.**
- Tok, Zeki. : **Tuyuhun Devleti, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.**

- Sarıtaş, Eyüp. : **Sarı Uygurlar**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.
- Wu Jing. : **Yönetim Sanatı** (Çev: Giray Fidan) (1.Baskı) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2024.
- Yıldırım, Kürşat. : **Çin Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021.

Uygur Kağanlığı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.

Hunlar ve Gansu Bölgesi, Atsız Armağanı, C. II, Haz. Saadettin Y. Gömeç, Ankara, 2017, s. 187-200.

"Hunların Gansu Koridoru'ndaki Guzang 姑臧 Şehri Üzerine Bazı Notlar", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**(39), 2016, 61-69.

İlk Çin Yıllıklarında Geçen Doğu Türkistan Tarihine Dair Bazı Hususi Terimler I" **Avrasya Terim Dergisi**, 2013, 3(1), 22-26.

Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası, Ötüken Neşriyat, 2015, İstanbul.

"Wu Gong Seyahatnâmesi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Cilt: 217, 2015, s. 21-39.
- Yıldırım, Kürşat – Zeren, Mehmet.: "Türk Tarihinde Dunhuang'ın Önemi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Cilt: 108- Sayı: 213, 2014, s.163-180.
- Zarcone, Therry.: **Yeşim Taşı Yolu**, (Çev: Canan Çankaya), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınevi, İstanbul, 2009.

Dijital Kaynaklar

-----	Country China Administrative areas https://www.diva-gis.org/gdata Erişim Tarihi: 28.03.2024
-----	Country China Elevation https://www.diva-gis.org/gdata . Erişim Tarihi: 28.03.2024
-----	Country China İnland Water https://www.diva-gis.org/gdata . Erişim Tarihi: 28.03.2024
-----	https://www.usgs.gov/media/images/geologic-time-scale Erişim Tarihi: 28.02.2024
Xihe Jiushi 西河舊事	https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=298141 . Erişim Tarihi: 24.03.2024